

66.3

A-PDF Merger DEMO : Purchase from www.A-PDF.com to remove the watermark

М.О. Гуломова

**ЎЗБЕК
ЗИЁЛИЛАРИНИНГ
КАМОЛОТИ**

34764			
34765			
34766			
34767			
34768			

266.3
F 95
Г94

М. О: Гуломова

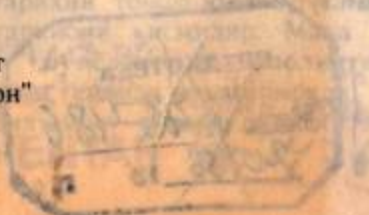
100000
F 10

ЎЗБЕК
ЗИЁЛИЛАРИНИНГ
КАМОЛОТИ

ЎЗБЕК АЛИНДИ - 2019

ОПИСАНО 1999 г

Тошкент
"Ўзбекистон"
1992



266
F 95 Гуломова М.О
Ўзбек зиёлиларининг
камолоти.
1992
60Ф

34764

20756

45486

66.3(2)1
F 79

Жамоатчилик асосида
масъул муҳаррир — тарих фанлари доктори,
профессор К. О. ОҚИЛОВ

Тақризчилар: тарих фанлари доктори А. Ю. ИБРОҲИМОВА
тарих фанлари номзода Т. Р. РАҲИМБОБОВА

Муҳаррир З. ҲАКИМОВА

ЎЗБЕК
ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ
КАМОЛОТ

Фуломова М. О.
F 79 Ўзбек зиёлиларининг камолоти.—Т.: Ўзбекистон,
1992.—136 б.

ISBN 5-640-01040-1

Ушбу китоб Ўзбекистон зиёлилари муаммоси, улар янги
гуруҳининг таркиб топиши тараққиётидан, тарихидан лавҳалар,
архив ва бошқа янги материаллар асосида ёритилган.
Китоб кенг китобхоналар оммасига мўлжалланган.

Гулямова М. А. Формирование узбекской интеллиген-
ции

66.3(2)1

№ 947—91
Навий номли ЎзЖ
Давлат кутубхонаси

F 0503020904—163 92
M351 (04)91



© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1992 й.

КИРИШ

Жамиятимизни ижтимоий ва маънавий янгилаш жараёни одамларнинг ўз ўтмишига, маданиятига қизиқишини кучайтирди. Ҳаммамиз Ватанимизнинг Октябрдан кейинги тарихига халқимиз тобора қизиқиб қараётганини сезиб турибмиз. Ўтмишни ҳаққоний таҳлил этиш йўли билангина ҳақиқатни аниқлаш, ҳозирги кўпгина кулфатларимиз ва қийинчиликларимиз кейинги ўн йилликлар давомида умуминсоний қадриятлардан чекинмиш оқибати эканини ҳам тушиниб олиш мумкин.

Ўтмиш асрлардаги илғор ижтимоий тафаккурнинг, маданий ютуқларнинг вориси бўлмиш зиёлиларимиз халқ билан бирга оғир тарихий йўлни босиб ўтдилар. Бу — катта сафарлар ва аянчли жудоликлар билан ўтган. Кашфиётлар қилинган ва кўпол хатоларга йўл қўйилган, халқ ижоди барқ уриб яшнаган ва ҳуқуқий қатағон авж олган йиллар бўлди.

Ҳозир мамлакатимиз ўтиш даврини бошидан кечирмоқда, бу даврнинг баъзи жиҳатлари 20-йиллар даврига бир мунча ўхшаб кетади. Шу даврнинг тажрибаси иқтисодий ўзгартишларнинг ҳаётий қобилиятини исботлади, шу сабабли биз жамият қурилишининг ҳозирги тажрибасида ўша даврдаги энг ибратли ва ҳозирги заминда нақд мева бера оладиган энг муҳим жиҳатлардан фойдаланишимиз мумкин.

Шу муносабат билан жамиятшунос олимлар, жумладан, тарихчилар олдида мазкур муаммони янгича идрок этиш ва ёритишда, айниқса Ўрта Осиё жумҳуриятларида бу муаммони ҳал этишининг янги қоидалари мажмуини ишлаб чиқиш соҳасида катта ва масъулиятли вазифалар турибди, чунки Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида мазкур муаммо бениҳоя ўткир ва долзарб бўлган эди.

Совет ҳокимияти йилларида зиёлилар жамиятимизнинг катта ижтимоий гуруҳи бўлиб қолди. Улар жамиятни ривожлантириш ва такомиллаштиришга тобора кўпроқ ҳисса қўшиб келдилар.

Ўзбекистон зиёлилари тарихий зарурият таъсири оқибатида келиб чиққан алоҳида ижтимоий-тарихий тоифа бўлиб, жамият ижтимоий-синфий тузилишининг таркибий қисмидир. Мана шу қудратли ижодкор куч ўзининг бунёдкорлик фаолиятини меҳнаткашларнинг туб манфаатларига ўзидан қилдиarmoқда.

Жумҳуриятимиз зиёлилари тарихининг зиддиятлиги, му-

INVENTAR № 34764

раккаблиги ва старли равишда ишлаб чиқилмаганлигини эътиборга олиб, муаллиф унинг ҳамма жиҳатларини қамраб олишга интилмади, балки ўз олдига 20—30-йиллардаги маъмуриятчилик-буйруқбозлик системаси шароитида зиёли кадрларнинг вужудга келиши ва ривожланишига оид баъзи қонуниятлар ва хусусиятларни кўрсатиб бериш мақсадини қўйди.

Ўзбекистон жумҳуриятининг ташкил топиши натижасида халқ хўжалигини ва маданий қурилишни ривожлантириш учун ўн ва юз минглаб ўқитувчи ва муҳандислар, агроном ва зоотехниклар, олимлар ва врачлар, меъморлар ва техниклар, ёзувчилар ва артистлар, социалистик қурилишга қўшила оладиган, халқнинг маънавий маданиятини равнақ топтиришга кўмаклашадиган, меҳнаткашларнинг ёш авлодини тарбиялайдиган бошқа кўпгина мутахассислар керак бўлди.

Ўзбек совет зиёлиларнинг шаклланиш жараёни мураккаб, зиддиятли, ўзига хос тарихий, моддий ва маданий-маиший шароитда рўй берди. Бу қийинчиликлар баъзида халқ оммаси ва зиёли арбоблар кучи ва иқтидори билан бартараф қилинган бўлса, шу даврларнинг ўзида янги чигалликлар ва муаммолар пайдо бўлди...

Шундай қилиб, миллий зиёли кадрларни вояга етказиш иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий тараққиётнинг умумий вазифаларига мувофиқ амалга оширилди.

Ўзбекистон зиёлилари байналмилалчилик шароити негизда шаклланди, унинг кўп миллатли эканлиги қийинчиликларни енгиб камол топганлигининг ўзига хос белгиларидан бирини ифодалайди, бу воқелик эса жумҳуриятнинг иқтисодий ва маданий тараққиёти, ундаги барча миллатларнинг дўстлигини мустақкамлаш учун қулай шароит яратди.

Катта ёшдагилар орасида саводсизликни тугатиш, шунингдек болалар учун умумий мажбурий мактаб таълимини жорий қилиш — кенг зиёлилар оммаси амалга оширган халқчиликка садоқат ифодаси бўлиб қолади. Шу муносабат билан ўқитувчи кадрлар тайёрлашга асосий эътибор қаратилди.

Миллий зиёлиларнинг сафлари эски зиёлиларни қайта тарбиялаш, янгиларини ўқитиш ва кўтариш йўли билан ўсиб борди. Жумҳуриятимизда турли-туман мактаблар, дорилфунунлар, ишчи факультетлари, билим юртлари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари кўплаб ташкил қилинди. Соғлиқни сақлаш тизмасини қарор топтириш жараёни жадаллашди.

Ёзувчилар ва шоирлар ўзаро шахсий алоқалар ўрнатиб, ҳамкорликни кенгайтирдилар, Ўрта Осиё ва Қозоғистон адаби-

ётларининг ўзаро алоқаси мустақкамланди. Ўзбек адабиёти ўзининг илк тараққиёт босқичига кирган эди, кўп миллатли совет адабиётининг бир қисми сифатида таркиб топа бошлаган эди. Ўзбек совет адабиётининг ривожланишига жаҳон классик ва прогрессив адабиёти, жумладан прогрессив рус адабиёти баракали таъсир ўтказди, санъаткор зиёлилар кадрлари камол топа бошлади. Зиёлилар халққа сидқидилдан хизмат қилиб, энг муҳим халқ хўжалик вазифаларини ҳал этишга, меҳнаткашлар оммасини халқлар дўстлиги, ватанпарварлик руҳида тарбиялашга муносиб ҳисса қўшиб келдилар.

30-йиллар — жуда зиддиятли давр бўлди. Мамлакатимиз тарихида катта асорат қолдирган шу даврда рўй берган воқеаларни холисона баҳолаш жуда мушкул. Бу йилларда одамлар зўр гайрат билан меҳнат қилишди, совет ҳокимиятини мустақкамлаб, мамлакатни равнақ топтириш учун, уни индустриаллаштириш ва деҳқон хўжаликларини коллективлаштириш, маданий инқилобни амалга ошириш, кўп миллатли давлатни мустақкамлаш учун меҳнаткашлар сидқидилдан кураш олиб бордилар. Аммо айни шу даврда Сталиннинг мустабид диктатураси қарор топди ва шу диктатуранинг сиёсатлари — қулоқ қилиш, очарчилик, оммавий қатагонлар оқибатида миллион-миллион одамлар бехуда ҳалок бўлди.

Шундай қилиб, янги шароитларга мос келадиган янги зиёлиларни вужудга келтириш жараёни шонли, мураккаб ва суронли даврларни босиб ўтди.

Баъзи партия ва совет раҳбарларининг ижодкор зиёлилар фаолиятига аралашуви ҳам салбий таъсир қилди.

Шу даврда кўпгина таниқли давлат арбоблари Ф. Хўжаев, А. Икромов, Т. Рисқулов, Т. Хўжанов ва бошқа кўпгина кишилар тухмат қурбони бўлдилар. Ўзбек халқининг истеъдодли намояндлари — Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Элбек, Боту ва фанимиз, адабиёт ва санъатимизнинг бошқа ўнлаб ёрқин намояндлари шафқатсизларча таъқиб қилинди. Шахсга сиғиниш йилларининг энг аянчли жиҳати шу бўлдики, эски зиёлиларнинг совет ҳокимияти билан бажонидил ҳамкорлик қила бошлаган қисми қатагон қилинди.

Халқ маорифи соҳасида ҳам кўпгина бузгунчиликлар содир бўлди. 20-йилларнинг охирида араб алифбосидан лотин ёзувига, сўнгра 30-йилларнинг охирида лотинчадан рус алифбосига ўтилганлиги ўзбек халқининг ва Ўрта Осиёдаги бошқа халқларнинг ҳам маданиятини ривожлантиришга салбий таъсир қилди, миллий зиёли кадрларни тайёрлаш жараёнини орқага сурди.

Маҳаллий йигит ва қизларни мамлакатнинг марказий олий ўқув юртларига, ундан олдинроқ ҳатто чет мамлакатларга ўқиш учун юбориш катта аҳамиятга эга бўлди.

20—30 йиллар давомида амалга оширилган ташкилий ишлар, ажратилган маблаглар муаллимларнинг сафларини янада тўлдирди, илмий ва тиббий кадрларни етиштириш, ўзбек миллий ва бошқа миллатлар адабиёти ва санъати арбобларини камол топтириш, уларнинг республика халқ хўжалиги ва маданиятини ривожлантиришга қўшадиган ҳиссасини кўпайтириш учун мустақкам пойдевор яратди.

Ўзбекистонда янги илмгоҳлар, мавжуд марказий олий ўқув юртларининг бўлимлари, асосан техникага оид ўқув юртлари очилди, уларнинг моддий техникавий базаси мустақкамланди, ўқув режалари ва дастурлари мутахассисларнинг янги рўйхатиغا мувофиқ қайта ишлаб чиқилди, кўп предметлилик қисқартирилди.

20-йилларнинг охири — 30-йилларнинг бошларидаги партия ҳужжатларида мамлакат ижтимоий ва маданий тараққиёти тажрибасига асосланиб совет зиёлиларини камол топтириш маданий революцияни амалга оширишнинг асосий вазифаларидан бири деб таърифланди. 30-йилларнинг охирида РКП(б) марказий комитети партия XVIII съездида ҳисобот докладида янги халқ зиёлилари вужудга келтирилганлиги — мамлакатимиздаги маданий инқилобнинг энг муҳим натижаларидан бири бўлди, деб таъкидлади. Зиёлиларни вужудга келтириш жараёнининг маданий инқилобни амалга ошириш билан бевосита боғлиқлиги халқ маънавий салоҳиятини кўпайтиришда зиёлиларнинг аҳамияти катталигини таъкидлабгина қўймасдан, шу билан бирга уларнинг ижтимоий ва жамоат кучи сифатидаги аҳамияти ҳам кўтарилиб борганлигини билдирад эди.

Ҳозирги вақтда совет халқи жамиятнинг бутун тизмасини инқилобий тарзда ўзгартирмоқда. Қайта қуриш совет турмуши даражасининг истисносиз барча соҳаларини, юқоридан қўйгача бутун жамиятни қамраб олган. Зиёлиларнинг бурчи ва юксак вазифаси инқилобий қайта қуришда фаол қатнашишда, зиёлилар олдида қўйилган вазифалар юксакликда бўлишдан иборат.

Мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг меҳнаткашлар оммаси, халқ зиёлилари ва маданий жабҳа ходимларининг бевосита, фаол иштирокида амалга оширилаётган вазифалари турмушимиз қоидаларига зид бўлган бу ҳолатларни тугатибгина қолмай, аини вақтда барча соҳаларидаги раҳбарлик усулларини янгичасига эгаллаб олишни ҳам талаб қилади.

Мамлакатда вужудга келаётган янги маънавий-руҳий муҳит зиёлиларнинг маънавий қадриятларни қайтадан кўриб чиқишига, ижодий қайта идрок этишига кўмаклашади. Бутун жамиятда бўлгани каби зиёлилар орасида ҳам иқтисодиёт, маданият, илм-фандаги, ижтимоий соҳадаги ўзгаришларнинг йўллари ва усуллари ҳақида қизгин мунозара давом этмоқда.

Совет зиёлиларининг гоёвий эътиқоди ва сиёсий онглилиги уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида давлатни, жамоат ва ишлаб чиқариш ишларини бошқаришдаги фаол иштирокида намоён бўлмоқда.

ИНҚИЛОБ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА ЗИЁЛИЛАРГА МУНОСАБАТ МАСАЛАСИ

Янги ижтимоий-сиёсий муҳитда Ўзбекистон зиёлиларининг мавқеи

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг бир қисмини чор Россияси босиб олиб, ўз мустамлақасига айлантирган эди. Бу — чоризм мустамлақачилик сиёсатининг натижаси эди ва ўзининг объектив оқибати жиҳатидан Ўрта Осиё минтақасида яшовчи халқларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий турмушини ривожлантиришда катта роль ўйнади.

Ўлкада фабрика, завод саноати вужудга кела бошлади, темирйўллар қурилди, шу тўғрисида саноат пролетари тугилиб, шаҳар аҳолиси кўпайди. Айниқса Тошкент, Андижон, Қўқон, Самарқанд аҳолиси тез кўпайиб борди. Рус ишчилари, ҳунармандлари, давлат амалдорлари ва хусусий корхоналар хизматчиларининг манзилгоҳлари вужудга келди. Ривожлана бошлаган корхоналарда ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, бошқа маҳаллий миллат вакиллари рус ишчилари билан хизмат қилдилар. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар билан аини бир пайтда халқларнинг турмушида янгиликлар пайдо бўла бошлади. Бу ерда дунёвий мактаблар, кутубхоналар, музейлар, театрлар, почта ва телеграф, илмий жамиятлар, литография ва босмахоналар барпо этилди, европача тоифада янги бинолар қурилди. Дастлабки тиббий муассасалар очилди. Чунончи 1876 йилда Тошкентда Туркистон оммавий кутубхонаси очилди. Сал кейинроқ музейлар, расадхона, қишлоқ хўжалиги тажриба станцияси, дўхтирхона ва шу кабилар барпо этилди.

Туркистон ўлкасида революциядан аввалги даврда 15 та

илмий жамият бор эди¹. Бу ташкилотлар Ўрта Осиё тарихи, иқтисодиёти, жўгрофияси, табиий бойликларини, бу ерда яшовчи халқларнинг ҳаёти, маданияти ва турмушини ўрганишга асос солди. Улар барча халқлар вакилларининг маҳаллий аҳоли билан яқинлашувига ҳам имконият яратди.

Ўрта Осиёни илмий ташкил қилиш тарихи ўзбек зиёлилари билан жўгрофия олимлари П. П. Семенов-Тяньшунский, А. И. Краснов, геолог И. В. Мушкетов, Г. Д. Романовский, зоологлардан И. А. Северцев, В. Ф. Ошанин, ботаниклардан А. П. Федченко, Московцев, тарихчи адабиётшунослардан В. В. Бартольд, В. А. Жуковский, Н. И. Веселовский, В. В. Орлов ва бошқаларнинг номлари билан чамбарчас боғланган. Улар моддий маблағ бўлмаса ҳам, подшопараст мустамлакачиларнинг менсимай, кўпинча тўғридан-тўғри душманлик билан қарашидан қатъий назар, ўлкани илмий ўрганиш йўлида фидокорона меҳнат қилдилар.

Шарқ илми ва маданияти буюк вакилларининг асарлари маҳаллий аҳоли орасида жуда кенг тарқалган эди. "Туркистон вилояти газети" орқали Ўзбекистон халқлари илғор халқларнинг атоқли шоирлари ва уларнинг ижодлари билан танишдилар. Шу газетада илм-фаннинг турли соҳалари юзасидан илмий-оммабоп мақолалар босилиб турди. Саноат ривожланган сайин, завод ва фабрикалар тобора кўпроқ қурилган сайин бора-бора маҳаллий буржуазия майдонга келди.

Ўрта Осиё забт этилганидан кейин рўй берган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар мамлакат халқлари маънавий турмушидаги эволюцияни белгилаб берди, XIX аср охири, XX аср бошларидаги ўзбек адабиётида ва ижтимоий тафаккурида илғор гояларнинг вужудга келиб, ривожланиши учун қулай замин яратди. Энг муҳими шуки, янги тарихий шароитдаги демократик руҳдаги илғор маданият вакилларининг таъсирида бутун Ўрта Осиё каби Ўзбекистонда ҳам меҳнаткаш омма манфаатини кўзлайдиган, ҳам феодал, ҳам буржуа дунёқарашидан бутунлай фарқ қиладиган тараққийпарвар мафкура юзага келди ва ривожланди. Бу мафкура ўрта аср феодал тартиблари йўқола борган ва янги капиталистик муносабатлар аста-секин таркиб топа бошлаган вазиятда шаклланди.

Ўзбек зиёлилари орасида маърифатпарварлик оқими деб аталган оқим вужудга кела бошлади, бу оқим XVII асрдаги ва

¹ Б. В. Лунин. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Ташкент: изд-во АН УзССР, 1962, с. 6.

XVIII аср бошларидаги тузумни фош қилувчи шоирлар — Турди, Гулханий, Маҳмуд Хозиқ кабиларнинг адабий аънаналарини янада ривожлантирди. Улар фирибгар бойлар ва судхўрларнинг танқид қилиб, фош этиш билан бирга меҳнаткаш халқнинг синфий манфаатлари ва орзу-умидларини ифодалашга, меҳнатчиларни жаҳон маданиятига ошно қилишга ҳам интидилар.

Навой, Турди, Махтумқули ва бошқа тараққийпарвар адибларнинг энг яхши аънаналарини қабул қилган янги ижтимоий-филсафий тафаккур зиддиятли ва мураккаб тарихий вазиятда шаклланди ва, табиийки, феодализм аънаналари таъсирида бўлди.

XX аср бошларидаги илғор мафкуранинг ўзига хос хусусиятлари Фурқат, Муқимий, Дониш каби халқ манфаатлари учун жон куйдирган, дунёвий билимларни тарғиб қилган, илғор рус фани ва маданияти ютуқларидан ибрат олишга чақирган, Ўрта Осиёнинг маданий ва иқтисодий юксалишини орзу қилган шоирларнинг асарларида акс этгандир.

Дониш маорифни мамлакатнинг тараққиёт йўлидан ривожланиши учун асос деб ҳисоблади ва дунёни билиш мумкинлигига ишонди: "биз уммонларни забт этиш, ер ости бойликларини очиб, дунёнинг гаройиб жиҳатлари сиру асрорларини билиб олиш, унинг ҳамма қисмлари ва аҳолиси турмушидан одамларни хабардор қилиш учун дунёга келганмиз"¹, деб ёзган эди у.

Муқимий эса диёрдаги бойларга хизмат қилувчи тартибларни танқид қилиб, буржуазиянинг зулмига ҳам қарши сатира ўтларини сочди, меҳнаткаш халқни эксплуатация қилишнинг капиталистик усулларини қаттиқ қоралади. Ўз асарларидан бирида у "ахир бир кун яхши замонлар келиб мени ҳам ёд этарлар"² деган фикрни билдирди. Халқнинг асл фарзанди бўлган шоир хато қилмади. Совет кишилари демократ шоирнинг хотирасини ардоқлаб эсга олмоқдалар. Тошкентдаги театрлардан бири унинг номи билан аталган, унинг асарлари ўрта ва олий ўқув юртларида ўрганилмоқда.

Шу билан бирга, демократ шоирларнинг тараққийпарварлик аҳамиятини юксак баҳолаганда, уларнинг табиат ва жамият тўғрисидаги қарашларида гоявий ва сиёсий чекланганликлари, дунёқарашларининг зиддиятлилиги сезилиб туришини таъкидлаб ўтмоқ керак. Ўрта Осиёнинг сиёсий-иқтисодий қолоқлиги шароитида шундай бўлиши табиий эди.

¹ Ўзбекистон ССР тарихи Т. П. Тошкент, 1968 йил, 413-бет.

² Ушш жойда, 417-бет.

Туркистон ўлкасининг олти миллионли аҳолиси Россиянинг иқтисодий турмушида анча муҳим роль ўйнаганига шак-шубҳа йўқ. ...Бироқ мазкур меҳнатсевар ва тинчликсевар халқ сиёсий жиҳатдан озод бўлган тақдирда... Бу роль янада муваффақият-лироқ бўлади".

Мана шундай шароитда Туркистонда XIX ва XX асрлар маррасида илмий социализм гоялари оммалаша бошлади. Илғор жамоатчилик, адабиёт ва публицистика намояналари чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатиغا қарши, ўрта асрчилигига қарши ва буржуа миллатчилиги мафкурасига қарши ўзига хос шаклларда кураш олиб бордилар. Фурқат билан Муқимий илғор гояларининг бевосита вориси ва давомчиси бўлмиш сатирик шоир ва публицист Абдулла Солиҳ (1853—1921) шу даврда айниқса машҳур бўлган. Камбағал халқ орасидан етишиб чиққан ва бениҳоя муҳтожликда кун кечирган, Завқий тахаллуси билан ижод қилган бу шоир инқилобни сидқидилдан табриклаб кутиб олди.

Шу тариқа халқчиллик кайфиятидаги ёзувчилар орасида ижтимоий адолат ва озодликнинг тантанасига ишонч тобора ошиб борди. Шу жиҳатдан олганда Хоразмда вояга етган шоир Аваз Ўтар ўглининг (1884—1924) ижоди айниқса диққатга сазовордир.

Аваз ижодидаги халқпарварлик, маърифатчилик ва инқилобий гоялар ҳукмрон доираларни газабга келтирар эди. Бунинг учун уни қаттиқ таъқиб этадилар ва ундан ўч олишга киришадилар. 1917 йил кўкламида, унга иккинчи бор тан жазоси берилганида ҳам шоир ўз ватанининг порлоқ келажагига ишонган эди. "Мен жисман ўларман, аммо авлодим илгарилаб бораверади",— деган эди у. Аваз Ўтар ўгли Хоразм халқ инқилобидан бир неча йил аввал вафот этди.

Тараққийпарвар шоирлар Завқий, Аваз Ўтар ва бошқалар маҳаллий буржуазияга, жадидлар раҳбарларининг консерватив-реакцион қисмига қарши чиқдилар, уларнинг халқ манфаатларига зид бўлган фикрларини фош қилиб ташладилар. Шу жиҳатдан олганда "Ал-ислоҳ" ойномаси теварагида тўпланган бир гуруҳ кимсаларга қарши Завқий айтган гаплар диққатга сазовордир. Шу ойнома саҳифаларида 1919 йилда Фурқат-Муқимий ва Завқийга қарши туҳмат, бўҳтонлар тез-тез босилиб турган эди.

Инқилоб арафаси даврида маърифатпарвар ва демократ шоир ҳамда ёзувчилар билан бир қаторда ўзбек халқи орасида зиёлиларнинг бошқа туркумлари ҳам вояга ета бошлади. Аввало муаллимлар, ўрта техника ва агрономия ходимлари, хизматчилар шулар жумласига кирар эди. Мустақил равишда ўқиб таълим олган тадқиқотчи археологлар, тарихчилар ва шу кабилар ҳам

бор эди. Туркистондаги айрим илмий жамиятларнинг ишида маҳаллий миллат вакиллари (Олимхўжаев, Юнусов, Хўжа Юсупов, Мирза Ҳаким ва бошқалар) ҳам қатнашдилар.

Самодержавиенинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати аввало халқ маорифига тўсқинлик қилишга қаратилган эди. Масалан, 1914 йилда Туркистон ўлкасида маориф эҳтиёжларида 1,8 миллион сўз ёки ўлка бюджетининг 2,3 фоизи сарфланди, ҳолбуки, ҳарбий ва полиция идораларининг харажатлари бюджетнинг 86,7 фоизини ташкил этди. Самодержавие Туркистонда умумий таълим мактаблари ташкил этилишига онгли равишда қаршилик қилди. 1912 йилда шу бепосн ўлкада атиги 502 та кичик-кичик бошланғич ва ўрта мактаблар бўлиб, уларда 41 мингдан сал кўпроқ ўқувчи таълим оларди, улар ҳам подшо амалдорлари ва маҳаллий бойларнинг фарзандлари эди. Маҳаллий меҳнаткаш аҳолининг фарзандлари ўрта асрлардан буён мавжуд бўлиб келган бошланғич диний мактабларда ва маҳалла домчалари ва отин ойиларнинг мактабларида таълим олар эдилар.

Шундай қилиб, Россия чоризми ҳукмронлиги шароитида Туркистоннинг меҳнаткаш аҳолиси замонавий билим асосларини эгаллашдан маҳрум этилган, жоҳиллик ва забунликка маҳкум қилинган эди.

Туркистон ўлкасида ўрта ва олий таълимнинг аҳволи ҳам яхши эмас эди. Инқилобдан аввал 4,5 миллион аҳолиси бўлган ҳозирги Ўзбекистонда атиги 8 та ўқув юрти мавжуд эди. Маҳаллий миллатларнинг, асосан бадавлат оилаларнинг фарзандлари бу ўқув юртида камдан-кам учрар эди. 1908/09 ўқув йилида эркаклар гимназияларида маҳаллий миллатга мансуб ўқувчилар 1,7 фоиз, Тошкент реал билим юртида 1,3 фоиз, қизлар гимназияларида бундан ҳам оз — 08 фоиз эди.

Инқилобдан аввалги Туркистонда юқори малакали мутахассислар жуда зарур бўлишига қарамай, биронта олий ўқув юрти йўқ эди, шу сабабли маҳаллий миллат ёшлари олий таълим олиш имкониятидан маҳрум эдилар. Инқилобгача атиги 3 нафар ўзбек йигити Россиянинг марказий олий ўқув юртида таълим олганига ажабланмаса ҳам бўлади. Шунинг оқибатида инқилобга қадар маҳаллий миллат зиёлилари жуда оз эди, улар ҳам асосан рус-тузем ва янги усул мактабларининг муаллимларидан, шоирлар, адиблар, журналистлар, котиблардан иборат эди. 1914 йилда ўлкада 704 нафар муаллим, 165 врач ишлар эди¹. Агар

¹ Р. Е. Житов, В. Я. Непомнин. Мустамлака қуллгидан социализм сари. Тошкент, 1939, 17-бет.

мазкур ўқитувчилар орасида 30 нафар маҳаллий миллат вакили бўлса, врачлар ва инженер-техник зиёлилар орасида биронта ҳам ўзбек миллатига мансуб мутахассис йўқ эди.

Подшо мустамлакачилари кенг халқ оммаси орасида дунёвий таълимни ривожлантиришдан, маданият ва фанни равнақ топтиришдан, малакали кадрлар тайёрлашдан мутлақо манфаатдор эмас эдилар. Чунки мустамлакалардаги ўзбек миллатига мансуб аҳолини маънавий қулликда, жаҳолат, нодонликда сақлаб туриш, уларни шафқатсизларча эксплуатация қилиш ва имкони борича кўпроқ фойда ундириб олиш чоризм сиёсатининг асосий мақсади эди.

Бироқ объектив равишда рўй берган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар, жамиятнинг синфий тузилишидаги силжишлар, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари кириб кела бошлаганлиги миллий маданиятни ривожлантиришга, миллий зиёли кадрларни шакллантиришга ҳам таъсир ўтказди.

Революциядан аввалги миллий зиёлилар ўзларининг моддий аҳволи, дунёқараши ва пролетар инқилобига муносабати жиҳатдан уч гуруҳга бўлинар эди¹.

Буржуа зиёлиларининг буржуазия мафкурасига содиқ бўлиб қолган имтиёзли вакиллари энг консерватив гуруҳга мансуб эди. Оз сонли руҳонийлар, қозилар, домла, эшонлар, уламолар ва бошқалардан иборат бўлган бу гуруҳ вакиллари ҳар қандай янгиликка, ҳар қандай илгор усулларга қарши чиқар эдилар. Улар "қадимийлар" деб аталар эди².

Инқилоб арафасида маҳаллий зиёлиларнинг бу қисмига Аҳмадхўжа Эшон (Тошкентдаги мадраса мударриси), Файзулло Ваҳобқори (қўқонлик руҳоний), О. Муфтизода (бухоролик руҳоний) бошчилик қилар эдилар.

Зиёлиларнинг иккинчи гуруҳини миллатчи зиёлиларнинг жадидчилик ҳаракати (жадид — янги усул демак) вакилларидан иборат бўлиб, улар эндигина юзага келаётган миллий буржуазия манфаатларини ҳимоя қилар эдилар.

1988 йил 22 декабрда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг тил ва адабиёт институтида "Жадидизмнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва XIX аср охири ва XX аср бошларидаги мафкуравий кураш тарихида унинг ўрни" муаммоси юзасидан давра суҳбати ўтказилди. Фикрлашувлар натижасида суҳбат

¹ М. П. Ким. Совет маданияти 40 йил ичида М. 1957, 189-бет.

² М. Ф. Ваҳобов. Ўзбек социалистик миллати, Т., 323-бет.

қатнашчилари 30-йиллардаги вульгар, социологик фикрлардан воз кечиш кераклигини айтдилар. Кейинги 60 йил мобайнида биринчи марта Ўрта Осиё халқлари маданиятини ривожлантиришда стакчи роль ўйнаган мана шу оқимнинг моҳияти ва мазмуни, вазифаси ва мақсадлари, шунингдек ривожланиши ва маҳаллий хусусиятлари янгичасига таҳлил этилди¹.

Инқилоб арафасида Ўрта Осиёдаги жадидлар ҳаракати ичида нифоқ чиқиб, ажралиш рўй берган эди. Унинг халқпарвар қисми инқилобни қўллаб-қувватлаганлиги (масалан, ёш бухороликлар) ва консерватив қисми буржуа-миллатчи аксилинқилобий йўлга кирганлиги (масалан, "шўрои исломия") бир вақтлар буржуа советшуносларига жадидлар ҳаракатининг бўлинишига табақалаштириб ёндошиш учун асос бўлган эди.

Туркистон жадидларининг XIX аср бошлари XX аср охиридаги маърифатпарварлик фаолиятини маориф ва маданият соҳаларига янгилик ва ислоҳчилик тусини бериш орқали ўлка халқларининг миллий маданий онгини ва ижтимоий-сиёсий тафаккурини ўстиришга кўмаклашдилар. Эндигина туғилаётган миллий буржуазиянинг мафкураси бўлмиш жадидизм замирида гарчи зиддиятлар бўлса ҳам, умуман у революциядан аввалги Ўрта Осиё тарихида ижобий роль ўйнайди².

Ўзбек зиёлиларининг меҳнаткашлар оммасига энг яқин бўлган учинчи гуруҳини ишчилар орасидан етишиб чиққан техник ходимлар, маориф муассасаларида ишловчи кўп сонли муаллимлар, подшо бюрократик аппаратининг қуйи идораларидаги хизматчилар ва шу кабилар ташкил қилар эди. Жамиятнинг шу қатламлари инқилобнинг дастлабки кунларидан бошлаб ўз тақдирини ишчилар синфи ва деҳқонлар билан боғлади.

Ўзбекистон зиёлилари тараққийпарвар қисмининг онги ривожланишида бурилиш воқеаси бўлди. Уларнинг энг яхши намояндалари — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Завқий, Абдулла Қодирий, Акмал Икромов, Абдулла Авлоний, Мирмуҳсин Шермухамедов ва бошқалар советлар ҳокимияти учун курашчилар лагерига ўтдилар. Янги тузум жарчилари бўлган бу ижодкорлар Туркистонда Совет ҳокимиятини ўрнатишда ҳам, фуқаролар уруши ва ажнабий ҳарбий тажовузкорликнинг қийин йилларида

¹ Ижтимоий фанлар. Т. 1990. 7-сон, 38-бет.

² Ф. Хужаев. "Ўрта Осиёдаги инқилобий ҳаракат" очерклари тўпламидаги "Жадидизм" мақоласи. М. 1926. 10—11-бетлар.

пролетариатнинг тарихий галабаларини сақлаб қолиш учун курашда ҳам фаол қатнашдилар.

Шундай қилиб, 1917 йилга келиб, Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий турмушида каттагина ўзгаришлар рўй берди.

Жамиятнинг ижтимоий-синфий тузилишида муҳим силжишлар содир бўлди. Янги синф — маҳаллий буржуазия тарих саҳнасига чиқиб, ривожлана бошлади, буржуа зиёлилари — буржуазия синфининг мафкурачилари ва шу синф манфаатларининг ҳимоячилари вужудга кела бошлади. Илғор маърифатпарвар — халқчил зиёлилар ҳам пайдо бўлиб, мустақамлана борди, улар мазлум синфларнинг вужудга келиб, мустақамлана бошлаган пролетариатнинг, батракларнинг, кенг деҳқонлар оммаси, ҳунармандлар ва бошқа йўқсил табақаларнинг мафкурачилари ва ҳимоячилари бўлиб майдонга чиқдилар.

Инқилобнинг галабасидан кейин совет ҳукумати илгари эзилган халқларнинг тенгсизлик ҳолатини тугатиш, мамлакатнинг барча халқлари ўртасида қардошларча ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш мақсадини кўзловчи инқилобий тадбирларни изчиллик билан амалга оширдилар.

Совет давлати мамлакатда социалистик ўзгаришларни амалга оширишга киришар экан, маданиятни халққа хизмат қилдириш мақсадини кўзлади. Меҳнаткашларнинг манфаатларига хизмат қиладиган янги социалистик зиёлиларнинг катта туркумини вужудга келтириш зарур эди.

Ўзбек маърифатчиларининг гоёвий мероси — миллий зиёлиларнинг халқ турмушидаги ўрни, меҳнаткашлар онгини ўстириш йўлидаги кураши ҳали ҳам етарли равишда ўрганилган эмас. Ўзбекистон ижодкор зиёлиларининг қандай камол топганликлари ва уларнинг гоёвий-сиёсий қарашлари қандай ривожланиб борганлиги ҳам етарли даражада ўрганилмаган. Мана шуларнинг ҳаммаси Ҳамза Ҳакимзола Ниёзий, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Абдулҳамид Чўлпон, Фитрат ижодида, уларнинг қарашлари, эътиқодлари эволюциясида муайян тарзда ўз ифодасини топган. Буларнинг биринчиси эртарақ ҳалок бўлган, қолганлари эса 1937—1938 йилларда қатағон қилинган ва кейинчалик вафотидан сўнг бутунлай оқланган.

Ўзбек Совет адабиётининг асосчиси ҳисобланган Ҳамза Инқилобни кўтаринки руҳ билан кутиб олди ва Маяковский каби "Менинг инқилобим" деб фахрланди, унинг куйчисига айланди. Ҳамзанинг ишчиларга ва янги дунё бунёдкорларига қаратилган шеърлари наърадек янгради, анъанавий шарқ ада-

биётидан фарқ қилувчи янги ўзбек адабиёти туғилганидан дарак берди. Ватанпарвар шоир нафаси уфуриб турган янги қўшиқлар билан кутиб олди. Бу қўшиқлар — ўзбек шеърятининг ўша буюк кунлар бўронидан нафас олувчи дастлабки асарларидир".

Ҳамза кураш майдонида якка ёлғиз эмас эди. Энди ошкоралик туфайли биз ўзбек совет адабиётининг бешигини тебратган ёзувчиларнинг номини айта оламиз. Булар — 1926 йилда Ҳамза билан бирга эндигина таъсис этилган "Ўзбекистон халқ шоири" унвонига сазовор бўлган Муҳаммадшариф Сўфизода, атоқли маърифатпарвар шоир Абдулла Авлоний, ўзбек реалистик романнавислигини бошлаб берган Абдулла Қодирий, йирик ёзувчи ва олим Фитрат, хассос лирик шоир Чўлпон ва бошқалардир.

КПСС XXVIII съезидан кейин Ўзбекистон зиёлиларининг ижодий мероси халққа қайтариб берилди, уларнинг пок номлари яна эъзозлана бошлади.

Шахсга сизиниш даврида А. Қодирий миллатчиликда, советларга қарши хатти-ҳаракатларда айбланган эди. Ёзувчилардан Ойбек, Шайхзода ва бошқалар унинг истеъдодли ёзувчи эканлигини ва советларга қарши ҳеч қандай иш қилмаганини айтган эдилар. Қодирийнинг ўзи эса "Менинг отам "большевик" мақола-сида Инқилобга ўз муносабатини аниқ белгилаган эди. "Мен фақат шарққа озодлик ва мазлум пролетарларга бахт келтиришини биламан", деб ёзган эди, Қодирий.

Абдулла Қодирий "Муштум" сатирик журналида ишлаган кезларида ижтимоий турмушдаги камчиликларни, эскилик сарқитларини аёвсиз фош қилди. У рус тилини жиддий ўрганиб, рус-тузем мактабини битириб чиқди. 1924—25 йилларда журналистика институтида ўқиди, 1927—1930 йилларда русча-ўзбекча луғатни тузишда, русча дарсликларни ўзбек тилига таржима қилишда фаол қатнашди. Қодирий Гоголнинг "Уйла-ниш", Чеховнинг "Хамелеон" ва "Олчазор" асарларини ўз она тилига таржима қилди. У Максим Горький, Алексей Толстой билан шахсан таниш эди.

Қодирий ёш ўзбек ёзувчиларини рус классик адабиётини ўрганишга чақирди, рус ёзувчиларининг ижоди ўзи учун беоназир мактаб, ўзига хос дорилфунун бўлганини таъкидлади.

Усмон Носир эҳтиросли ватанпарвар ва байналмилалчи, инқилоб олий мақсадларининг жўшқин ҳимоячиси эди. "Агар ватан жангга чорласа, мен тайёрман, шинель кияман" деб ёзган эди.

Чўлпон (Абдулҳамид Сулаймонов, 1897—1937 йиллар) мураккаб ва зиддиятли йўлни босиб ўтди. Унинг инқилобдан

аввалги асарларида камбағалларнинг машаққатли турмуши тасвирланган, руҳонийлар ва бойларнинг шавқатсизлиги, халқ кулфатларига бепарволиги қораланган эди.

"Ёзувчиларимизга мурожаат" сарлавҳали мақоласида (1915) Чўлпон ёзувчиларни халқ орасига киришга, унинг турмушини ўрганиб, тасвирлашга, унга кўмак беришга даъват этди. Рус зиёлиларининг, Европадаги энг яхши ёзувчиларнинг намунаси ўзбек сўз санъаткорларига фидойилик ибрати бўлиб хизмат қилиши керак, деб ҳисоблади у. Чўлпон халқ турмушининг нуқсонларинигина эмас, яхши ижобий томонларини ҳам кўра билиш кераклигини эслатади¹.

Чўлпоннинг инқилоб арафасидаги асарларида замоннинг энг ўткир сиёсий муаммолари акс этди. "Туркистонлик протоповларга" мақоласини Чўлпон "Халқ жумҳурияти" учун курашган Мирмуҳсин Шермуҳамедовни ҳимоя қилиб ёзган эди. "Шўро ислония" томонидан М. Шермуҳамедов ёвуз усулда ўлимга ҳукм қилинганини қоралаган Чўлпоннинг бу мақоласи озодлик душманларига, жоҳил руҳонийларга қарши қаратилган эди.

Чўлпон шеърӣ асарлардан ташқари 1920 йилларга "Шўролар ҳукумати ва санъати нафиса" "Қизил шарқ поезди келди", "Шарқ уйғонмоқда" каби публицистик мақолалар ҳам ёзди. Уларда ҳокимиятининг сиёсати, унинг турли миллат ишчи ва деҳқонлари ҳақидаги ғамхўрлиги тушунтириб берилди, тарғиб қилинди ва қўллаб-қувватланди. Жумладан, у Тошкентга етиб келган "Қизил шарқ" тарғибот ва ташвиқот поезди — меҳнаткашлар дўстлиги ва қардошлиги тимсоли бўлган поезд эканлигини таъкидлади.

Чўлпон партия, совет, маданий-маърифий ва касаба ташкилотлари фаолиятида қатнашди. 1918—1920 йилларда у "Иштирокиюн", "Қизил байроқ", "Туркистон" газеталарида, "Инқилоб" ойномаси ва бошқа вақтли нашрларда ишлади. "Турк рост ойнаси"нинг масъул муҳаррири бўлди. 1921 йилда партия уни Бухоро халқ шўролар жумҳуриятига юборди. У ерда Чўлпон "Бухоро ахбори" газетасининг адабиёт ва санъат бўлимига мудирлик қилди, кейин Фарғонага бориб аскарлар учун чиқарилаётган "Дархон" газетасида ишлади. Шу йилларда у Туркистон жумҳурияти маориф халқ комиссарлиги илмий кенгашининг аъзоси, "Турон" ўзбек давлат труппаси ва теат-

рининг директори бўлди. 1924 йилда Чўлпон Москвада, Вахтангов номли театрдa тажриба ўрганаётган ўзбек драма студиясида хизмат қилди.

Чўлпон ижодиётида хотин-қизлар масаласи алоҳида ўрин тутди. Унинг "Халил фаланг", "Чўрининг исёни" пьесалари, "Ерқиний", "Муштумзўр", "Ўртоқ Қаршибоев", "Ҳужум" сингари ўткир драмаларида шарқ аёлларининг аҳволи, уларнинг эскиликка, ярамас одатларга қарши кураши, ижтимоий турмушдаги фаол иштироки муаммолари зўр бадиий куч ва эҳтирос билан тасвирлаб берилди.

1905—1917 йиллардаги маърифатпарварлик адабиёти жабаҳасининг кўзга кўринган намояндаларидан бири Фитрат Абдурауф Абдурахимов, (1886—1937 йиллар) Бухоро амирлигида яшаб ижод этди. Унинг "Ҳиндистонда бир фаланги ила бухоролик бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усул жадид хусусида қилган мунозараси" (1909), "Ҳинд сайёҳи баёноти" (1911) асарлари, ватан тўғрисидаги "Сайха" шеърлар туркумида (1914), Файзулла Хўжаевнинг таърифига кўра, Бухородаги феодал тузуми шафқатсиз танқид қилинган, зулм ва зўравонлик натижасида хонавайрон бўлган меҳнат аҳлининг аянчли аҳволи тасвир этилган.

Бошқа ўзбек маърифатпарварлари сингари Фитрат ҳам Ўрта Осиё халқларини нодонлик ва жаҳолат ботқоғига олиб келган ижтимоий сабабларни ўрганди, жаҳолатпараст руҳонийлар ва зулмкор тузум сабабли пайдо бўлган ижтимоий мушкул аҳволдан қутилиш йўлларини ахтарди. Унинг "Оила" (1915), "Нажот йўли" (1919) ва бошқа фалсафий рисоаларида инсонларнинг ялпи қардошлик гоёси талқин этиб берилди. Бу асарларда кўплаб халқлар ва миллатлар инсоният деб аталган ягона оилани ташкил этадилар, турли тилларда сўзлашувчи ва турли-туман диний мазҳабларга эътибор қилувчи барча халқлар охир-оқибат бир оила бўлиб бирлашадилар, улар учун нажот йўли мана шундан иборат бўлади, ялпи қардошлик ва бахт-саодат ана шунда бошланади, деган фикрлар тарғиб қилинади. Демократизм билан буржуачилик ўртасидаги иккиланишлар, хато ва зиддиятлар, муросасизлик майллари маърифатпарварлик ҳаракати учун хос эди, ammo шунга қарамай, Фитрат сиймосида демократик белгилар устиворлик қиларди. Унинг гоёвий ва фалсафий мазмунига кўра зўр ижтимоий аҳамиятга молик ижоди ёш Бухоролик инқилобчиларнинг асарларидан кўп жиҳатдан устун эди. Унинг сиёсий курашлари

¹ Э. Юсупов, Э. Каримов. Холисона баҳо бериш вақти келди. "Ўзбекистон коммунисти" ойномаси, 1988 йил, 12-сон, 72-бет.

тенгқурлари ва маслакдошларидан олдинда борарди. Буни Файзулла Хўжаев "Бухоро инқилоби" тарихи ва "Ўрта Осиёда миллий чегараланиш" китобида алоҳида таъкидлаб ўтган эди. Ёш бухороликлар амир ҳокимиятини чеклаш масаласини кўтарганларида, Фитрат бу ҳокимиятни ағдариб ташлаш оқилона иш бўлади, деб ҳисоблади.

1918 йилнинг бошларида ёш бухороликлар Туркистон шўро жумҳурияти билан иттифоқ бўлиб, Бухоро амирлигини емириб ташлашга илк дафъа уриндилар, ammo бу уриниш натижасиз чиқди. Файзулла Хўжаев билан Фитрат учун бу иттифоқ рамзий аҳамиятга молик бўлди. Россия ишчилари билан биргаликда тўкилган қон, Бухородаги инқилобнинг ривожланиш йўлини белгилаб берди, деса бўлади. Бухоронинг меҳнаткаш халқи билан инқилобий рус пролетариати ўртасида бундан анча вақт олдин, 1917 йилдаги март воқеалари чоғидаёқ вужудга кела бошлаган иттифоқни бу қон абадий мустаҳкамлади, деган эди Файзулла Хўжаев.

Фитрат 1918 йил ноябрида Бухоро компартиясига кирди, партиянинг 1919 йил июлида бўлиб ўтган биринчи съездида марказий комитетга аъзо бўлиб сайланди. Партия матбуотида, дастлабки совет мактаблари ва олий ўқув юртларида хизмат қилди, маориф институтида олий математикадан дарс берди. Туркистон жумҳуриятининг мусулмонлар бюроси назоратидаги "Чигатой гурунги" имло гуруҳига кирди. Бухоро инқилоби галаба қозониб, Бухоро халқ шўролар жумҳурияти ташкил этилганидан кейин Фитрат маориф, ташқи ишлар Вазири, Бухоро халқ нозирлари кенгаши ва марказий ижроия комитети раисининг муовини лавозимларида ишлади, Бухоро Компартияси Марказий Комитети бюросининг аъзоси қилиб сайланди.

Шундай қилиб Чўлпон билан Фитратнинг ижоди ва ҳаёти мураккаб, зиддиятли бир шароитда кечди. Улар ўзбек классик адабиётини ва хусусан Алишер Навоий ижодини ўрганганликлари учун вульгар-социологик танқидчилар томонидан туркпараст-чигатойпараст ва миллатчи деб айбландилар.

Таниқли арбобларидан бири Султонбек Хўжанович Хўжанов Туркистон ва Қозоғистонда олий мақсадларини амалга оширишга ўзининг бутун онгли ҳаётини бағишлаган халқ зиёлиларидан эди. У Туркистон учун энг мураккаб масалалардан бири —

1 Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. 3 томли, 1-том. Тошкент. "Фан" нашриёти, 1965, 156—157-бетлар.

миллий масалаларни ҳал этишда фаол қатнашди. 1920 йилнинг биринчи ярмидаги воқеалар сурони, партиянинг миллий масалаларга режалари амалга оширила бошлаганлиги қудратли дастбахш кучни юзага келтирдик, шу туфайли ўлканинг илгор кўшилари онгида социалистик инқилобнинг байналмилалчилик қондаларига қатъий ишонч вужудга келди. С. Хўжанов ҳам шулардан бири эди.

С. Хўжанов 1921 йилда Умумроссия Советларининг IX съездида сўзлаган нутқида Туркистон туб жой аҳолисининг саводини чиқариш, бунинг учун мактаблар очиш, маҳаллий миллат вакиллари орасидан ўқитувчилар тайёрлашга хизмат қилувчи институтлар ташкил этиш масаласини қатъий қилиб қўйган эди.

Маориф комиссарлигида С. Хўжановнинг зиммасига қийин вазифалар тушди. Инқилобдан кейинги дастлабки йилларда туб жой аҳоли учун мактаблар қурилиши шитоб билан бошланган бўлса ҳам, ammo тузукроқ моддий база бўлмаганлиги учун кейинчалик бу иш сусайиб қолган эди. Туркистонда халқ маорифини ривожлантиришнинг Советлар XI съезди делегатлари диққатига ҳавола этилган дастури халқ маорифи комиссарлиги ҳайъатининг С. Хўжанов раҳбарлигида бир йил зўр гайрат билан қилган ишлари натижаси бўлган эди. Комиссарликнинг маъмурий аппарати бирмунча қисқартирилди. Кўпчилик виллоятларда халқ таълими муассасалари қайтадан рўйхатга олинди, уларнинг ҳолати, мактаб биноларига ва ўқитувчиларга бўлган эҳтиёж аниқланди.

С. Хўжанов жумҳурият деҳқончилик халқ комиссари этиб тайинланганида ҳам мана шундай қатъий ва муросасиз мавқени эгаллади. У ўзига хос зўр гайрат билан энг муҳим ижтимоий муаммоларни, ер муносабатларига ёки халқ маорифини ривожлантиришга онд нозик масалаларни зудлик билан ҳал этар эди. А. Икромов, С. Хўжановларнинг Туркистон Компартияси съездлари, конференцияларидаги, Туркистон советларининг съездларидаги маърузаларида ўлкадаги ҳақиқий аҳволга берилган принципиал баҳолар жамоатчиликнинг диққат-эътиборини кўндаланг бўлиб турган муаммоларга қаратар, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ишларнинг ҳақиқий аҳолини ифодалар эди.

Миллий муносабатларни ривожлантириш, партиянинг миллий сиёсатини ўлкада амалга ошириш масалаларига С. Хўжанов биринчи галда илмий нуқтаи назардан қаради. ВКП(б) Марказий

Комитети Ўрта Осиё бюросининг партия тарихи институти 1928 йилда унинг "Туркистон шўро муҳториятининг ўн йиллигига" номли китобини нашр этди. Ўз мазмунига ва муаллиф ўртага қўйган муаммоларнинг моҳиятига кўра, бу асар ўз номида ифодаланган мавзудан анча кенг ва чуқурроқ эди. 1918 йил май ойида Туркистон мухтор ижтимоий шўролар жумҳурияти ташкил этилганини муаллиф ўлка халқларининг биринчи миллий давлати тузилиши деб билиб, уни Туркистон сиёсий ва ижтимоий турмуши ривожланиши замирида рўй берган катта воқеа, деб баҳолайди.

Мана шу хулосалар ва мулоҳазалар ҳозирги кунда ҳам ўзининг илмий қадр-қимматини сақлаб келмоқда.

Партиянинг миллий сиёсати ҳоидалари ҳозир янгича идрок этилаётган ва шу муносабат билан тарих фани олдига янги вазифалар қўйган бир пайтда Совет Туркистонидagi миллий муносабатларнинг қарор топиши ва ривожланиши билан шуғулланувчи мутахассислар С. Хўжановнинг бу асарини яна бир бор чуқур ўрганиб чиқишлари, унинг умумий тарихшунослик жараёнидаги аҳамиятини белгилашлари лозим, деб ўйлаймиз.

Шундай қилиб, ижтимоий турмушдаги туб социал-иқтисодий ўзгартишлар зиёлиларнинг онгида ҳақиқий кескин бурилиш бўлишига олиб келди, бу нарса аввалига мафкура соҳасида, кейинчалик эса ижтимоий аҳвол-руҳиятда ва маънавийликда намоён бўлди. Зиёлиларнинг онгидаги эски худбинлик, майда буржуалик руҳияти ва хурофотлари аста-секин барҳам топиб, унинг ўрнига илмий-материалистик дунёқараш қарор топа борди.

Инқилоб арафасида ўзбек маърифатпарварларининг майдонга келиб, камол топиши, уларнинг ғоявий-сиёсий мавқеи шаклланиши ўзига хос зиддиятли тусда бўлди, ўлка капитализмининг четлаб, социализмга ўта бошлаган даврнинг хусусиятлари бунга таъсир қилган эди. Социалистик қурилиш жараёнида қариндош-уруғчилик, феодал мафкурасига қарши, миллатчиликка, шовинизмга, маҳаллийчиликка, гуруҳбозликка қарши кураш олиб боришга тўғри келди.

Маърифатпарварларнинг асарлари меҳнаткашларнинг онгини ўстириш учун катта аҳамиятга эга бўлди, ғоялар ва фикрлар кураши муҳитини акс эттирди, социалистик қурилиш вазифаларини ҳал этишга муқобил ёндашувларни кўрсатиб берди.

Мутахассис кадрлар тайёрлаш жараёнининг илк босқичи

Инқилобнинг ғалабасидан сўнг Совет жумҳурияти мамлакатни социалистик негизда ўзгартириш, шу жумладан маданий инқилобни рўёбга чиқариш дастурини амалга ошира бошлади. Ўуржуа зиёлиларини Совет ҳокимияти тарафига жалб қилиш билан бирга, саводсизликни тугатиш, халқ таълими тизмасини вужудга келтириш, халқнинг маданий савиясини ошириш, маданият ходимлари кадрларини тайёрлаш билан боғлиқ бўлган вазифалар мажмуи ҳал этилиши зарур эди.

Маданий инқилобнинг бош вазифасини, маданиятни чинакам халқники қилишдан, бутун меҳнаткашлар оммасининг умумий таълим ва маданий савиясини қатъиян оширишдан, халқ истеъодлари учун тўла уфқ очишдан, халқнинг ижодий кучларини тўла равнақ топтиришдан иборат, деб билган эди.

Ўтган даврларда инсоният яратган жамики энг яхши қадритларни ўзига сингдириб олган янги маданиятни қарор топтириш учун шароит ва имкониятлар вужудга келтирилди.

Айниқса миллий чекка ўлкалардаги маданий қурилиш йўлида биринчи қадамлар бениҳоя қийин шароитда қўйилди: иқтисодиёт, моддий маблағлар етишмас эди. Маданий қолоқликни тугатиш учун вақт керак эди, ўқимишли кадрлар зарур эди, кўп маблағ сарфланиши керак эди. Ўзбекистон шароитида эса бу вазифаларни ҳал этиш айниқса қийин кечди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Ўрта Осиё минтақасининг бошқа жумҳуриятлари каби Ўзбекистонда ҳам маданий қурилишни амалга оширишда жиддий хатоларга ва янглишишларга йўл қўйилди. Инқилобдан аввалги даврда ўзбек халқи ёппасига саводсиз эди, деган даъво мана шундай янглишишлар жумласига киради. Сиёсат соҳасидаги баъзи бир тиришқоқ амалдорлар шу йўл билан Октябрь инқилобининг ўзбек халқи тарихий тақдирдаги аҳамиятини ошириб кўрсатмоқчи бўлди.

Ҳақиқатда эса туб жой аҳолининг саводлилик даражаси тўғрисида айрим маърузаларда, адабиётда келтирилган маълумотлар 1913 йилда рус-тузем мактабларида ўқиган кишиларнинггина назарда тутар эди. Ҳолбуки, маҳаллий аҳоли орасидан эски мактабларда, мадрасаларда таълим олган, араб ва форс тилларини яхши билган, китобларни ўқиган, ёзган ва кўчириб берган ҳуснихат кишилар ҳисоб-китоб маълумотларида кўрсатилганидан анча кўп эди. Шундай бўлиши ҳам табиий эди, чунки

қадимий ва бой маданиятга эга бўлган халқнинг ривожланишини бутунлай тўхтаб қолиши мумкин эмас эди.

1887 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, Туркистонда саводхонлик 19—55 фоизни ташкил қилган эди.

Шунга қарамай, туб жой аҳолисининг ҳақиқий саводхонлик даражаси анча паст эди. Шу сабабли инқилоб ғалабасидан кейинги дастлабки йилларда Совет Шарқидаги маданий қурилишда ўтмиш даврларнинг аянчли мероси — аҳолининг саводсизлигини тугатиш энг муҳим вазифа бўлди.

Меҳнаткашлар оммасининг саводини чиқармай туриб, уни кенг миқёсда социалистик қурилишга жалб қилиб бўлмас эди. Шу сабабли 1919 йил 26 январда Россия Федерацияси Халқ комиссарлари кенгаши аҳолиси орасидаги саводсизликни тугатиш тўғрисида декрет чиқарди. Шу декрет асосида Туркистон мухтор ижтимоий шўролар жумҳуриятининг Халқ комиссарлари кенгаши 1920 йил 17 сентябрда "Туркистон МИШЖ аҳолиси орасидаги саводсизликни тугатиш тўғрисида" чиқарган декретга биноан 8 ёшдан 40 ёшгача бўлган жами саводсиз аҳоли саводини чиқариши, саводли аҳоли эса ўқишни давом эттириши лозим эди.

Ўша йил 26 декабрь куни Туркистон МИШЖда саводсизликни тугатиш юзасидан фавқулодда ҳукумат комиссияси, вилоятларда эса вилоят комиссарлари тузилди. 1920 йил ёзда жумҳуриятнинг барча вилоятларидаги комиссиялар ҳузурида ташкил этилган ясейкалар бутун ўлкада "маориф ҳафталари"ни ўтказди. Бу тадбирда шаҳарлар ва қишлоқларнинг жамики жамоатчилиги кенг миқёсда иштирок этди.

1920 йилда Туркистон Маориф халқ комиссарлиги ҳузурида маҳаллий миллатлар учун арифметика ва она тили дарсликларини тайёрловчи ҳайъатлар тузилди. Ўша йилнинг ўзида ўзбек тилида минг нусхада ўқиш китоби, қозоқ тилида 50 минг нусхада, бошқа миллатларнинг тилларида 30 минг нусхада мана шундай китоблар чиқарилди.

Маҳаллий аҳоли орасидаги саводсизликни тугатиш оммавий ҳаракати шу тарзда бошланган эди. Туркистоннинг ҳамма жойида саводсизликни тугатиш кечки курслари очилди. 1921 йилнинг ўзида Тошкентдаги турли идоралар, клублар ва мактаблар ҳузурида салкам 100 та кечки курс иш бошлади. Ўқиш ва ёзишни ўрганган 70 минг кишининг 70 фоизи маҳаллий аҳоли вакиллари эди.

Инқилоб ғалаба қозониши биланоқ собиқ Маориф вазирлигининг маҳаллий маҳкамаси тугатилди. Туркистон Маориф халқ комиссарлиги тузилди. 1918 йил март ойининг охирида вилоят

қилқ таълими кенгаши ва жойларда унинг бўлимлари ташкил этилди.

Шўро ҳукумати мутаассиб унсурларнинг қаршилигини енгиб, мактаб таълимини бутунлай қайтадан қурди.

Туркистон Компартияси I съездининг маҳаллий аҳоли тилини тани олиш тўғрисидаги қарорига биноан биринчи босқич мактабларида рус тилини ўргатиш билан бирга, ҳамма дарслар фақат она тилида олиб борилиши белгилаб қўйилди. Илгари танланган Туркистон халқларининг фарзандлари она тилида бе-малол ва бепул таълим ола бошладилар. "Бундан буён ўқишни нотаган барча кишилар Туркистон жумҳуриятининг ҳар қандай мактабига кириб ўқишлари мумкин", — деб таъкидланган эди Туркистон Халқ комиссарлари кенгашининг "Ягона умумий мактабни ташкил этиш тўғрисида"ги 1918 йил 14 май буйруғида.

Яхши тайёрланган муаллимлар бўлмаса, мактаб таълими тизмасини ўзгартириб бўлмас эди. Шу сабабли шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида жаҳолатдан, нодонлик ва биқикликдан қутилишда халққа ёрдам қиладиган халқ ўқитувчиларини тайёрлаш социалистик маориф тизмасини ва мактаб қурилишини барпо этиш ҳамда ривожлантиришнинг энг муҳим муаммоларидан бири эди.

Туркистонда бу муаммони ҳал этиш жуда қийин эди, чунки бу ерда мамлакатнинг марказий вилоятларидаги каби ўқитувчи кадрлар тайёрлаш тажрибаси йўқ эди. Инқилобдан кейин Россияда тажрибали муаллимлар ишга жалб қилинган бўлса, Туркистонда бундай имконият жуда чекланган эди. 1917 йил октябрига қадар шу бепоен ўлкада фақат битта дорилмуаллим — ўқитувчилар семинарияси бўлиб, унда 38 йил мобайнида бошланғич рус ва рус-тузем мактаблари учун бор-йўғи 450 нафар ўқитувчи тайёрланган эди.

Туркистон Коммунистик партияси ва ҳукумати бу муаммога қатта аҳамият бериб, уни ҳал этишнинг икки йўлини инқилобдан аввалги умумий таълим ўқув юрғларининг ўқитувчиларини қайта тарбиялаб, уларни Совет ҳокимияти тарафига ўтказиб олиш ҳамда маҳаллий миллат ишчи ва деҳқонлари орасидан янги муаллимлар тайёрлаш йўллари ишлаб чиқдилар.

Партиянинг эски зиёли мутахассисларга муносабат соҳасидаги сиёсатни амалга ошириши натижасида инқилобдан аввалги мактаблар, гимназиялар ва билим юрғларининг кўпчилик ўқитувчилари меҳнаткаш халқ томонига ўтиб, янги ташкил этилган шўро мактабларида ишлаб бошладилар. Аммо улар жуда оз эди, шу сабабли янги жамият қуришга фаол

киришишга тайёр бўлган ўқитувчи кадрларни тайёрлашга асосий эътибор берилди.

Туркистонда ўқитувчи кадрлар тайёрловчи қисқа муддатли курслар ташкил этилганлиги муаллимлар етишмаслиги билан боғлиқ бўлган қийинчиликларни бартараф этиш йўлидаги биринчи қадам бўлди. Бу вазифа ўлка Маориф халқ комиссарлиги ҳузурида 1918 йил 10 июль куни тузилган 18 кишидан иборат "Маориф комиссияси" зиммасига юклатилди.

1918 йилнинг ёзидаёқ Самарқанд, Фарғона, Наманганда, ўлканинг бошқа йриқ шаҳарларида 6—12 ойдан тортиб, бир ярим йилгача муддатда таълим берадиган ўқитувчилар курслари ишлай бошлади. Тошкент жумҳуриятининг янги мактабларида ишлайдиган муаллимларни тайёрлаш маркази бўлиб қолди. Бу ерда 1918—1919 йилларнинг ўзида учта педагогика курси, ўзбек муаллимлари тайёрлайдиган олти ойлик ўлка курси ва Туркистон ўқитувчилар семинарияси ташкил этилди. Тингловчиларни мактабларида ўқитишни янги усуллари билан, ягона меҳнат мактабининг қоидалари ва вазифалари билан таништириши лозим бўлган қайта тайёрлаш курслари кўпайтирилди. Муаллимлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш курсларида асосан ўзбеклар ва бошқа маҳаллий миллат вакиллари шуғулланар эди. 1918 йилдан 1921 йилгача ҳаммаси бўлиб 3,5 мингдан кўпроқ маҳаллий миллат йигитлари тайёрлов курсларини битириб чиқишди.

Тошкентлик муаллимларнинг ташаббуси билан 1918 йилда халқ дорилфунунлари барпо этилди. Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда ҳам бирин-кетин мана шундай илм даргоҳлари пайдо бўла бошлади.

1918 йил 14 ноябрда Туркистон мухтор ижтимоий шўролар жумҳуриятининг Маориф халқ комиссарлиги туб жой аҳоли орасидан ўқитувчи кадрлар тайёрлаш тўғрисида қабул қилган қарорда курсларнинг тингловчиларига ҳар ойда стипендия бериб туриш кўзда тутилган эди. Мазкур комиссарликнинг 1919 йил 19 ноябрда чиқарган қарориди ўлканинг турли вилоятларида муаллим кадрлар тайёрлайдиган масканларни кенгайтириш ва кўпайтириш орқали Татаристондан Туркистондаги миллий мактабларда ишлаш учун 300 нафар муаллим чақиртириш кўзда тутилган эди, Туркистон мухтор ижтимоий шўролар жумҳуриятининг халқ комиссарлари кенгашидан Маориф халқ комиссарлиги ихтиёрига собиқ ўқитувчилардан икки фоиз хизматчини ажратиш, ҳарбий органлардан мактабларнинг барча муаллимларини армиядан бўшатиш илтимос қилинган эди. Бу қарор

мактабларни ўқитувчи кадрлар билан таъминлашда муҳим роль ўйнади.

Шундай бўлса ҳам, ўқитувчи кадрлар асло етишмас эди. 1919 йилнинг мартида Туркистон Советларининг VII Фавқулодда Ўлка съездида миллий ишлар секцияси Туркистонда таълимни ривожлантириш соҳасида жиддий талабларни ўртага қўйди. Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш учун педагогика ўқув юртларини қисқа муддатда очиш ва бунинг учун марказдан Россияда таълим соҳасидаги ишнинг йўлга қўйилиши билан танишиш учун мутахассислар таклиф этиш, жойлардан марказга муаллимларни хизмат сафарига юбориш, жумҳуриятнинг ҳамма жойида янги мактаб қуриш ишларини бошлаб юбориш, русча ўқув қўлланмаларини маҳаллий тилларга таржима қиладиган махсус комиссия тузиш, маҳаллий тиллардаги дарсларни босиб чиқариш учун босмахона уюштириш, хотин-қизлар учун махсус ўқув юртлари очиш, қаровсиз болалар учун ҳунар мактаблари очиб, уларни моддий жиҳатдан таъминлаш, ўқитувчилар тайёрлайдиган курслар учун бинолар қуриш, халқ таълимининг бюджетини кўпайтириш шу талаблар жумласига кирар эди. Туркистон советларининг шу съезди мазкур талабларни бажариш чора-тадбирларини белгилади.

1920 йилдан бошлаб ўқитувчилар тайёрлаш сифатига эътибор кучайтирилди, ўқитувчилар тайёрланадиган курсларда дарслар режа асосида ўтказила бошлади. 1920 йил 16 март куни Маориф халқ комиссарлиги бундан буён ташкил этиладиган ўқитувчилар тайёрлаш курсларидаги таълим муддатини камида бир йилгача узайтириш ҳақида қарор чиқарди.

Дастлабки қисқа муддатли курсларнинг кўпгина ўқувчилари кейинчалик ажойиб муаллимлар бўлиб етишдилар.

Бироқ мактаблар қурилиши жадал суръатлар билан авж олиб кетганлиги сабабли тайёрланган бу ўқитувчи кадрлар етарли эмас эди. Бунинг устига қисқа муддатли курсларда ўқитилган муаллимларнинг малакаси жуда паст эди. Шу сабабли малака-лироқ ўқитувчи кадрларни тайёрлаш учун туб жой аҳоли учун ўрта доимий педагогика ўқув юртлари — уч йиллик педагогика билан юртлари ва техникумлари, тўрт йиллик Маориф институтлари махсус ташкил этила бошлади.

1920 йил 2 декабрда Туркистон Халқ комиссарлари кенгаши Тошкентда халқ таълими соҳасида малакали ўқитувчи кадрлар тайёрлаш учун маориф институтини очиш ҳақида қарор қабул қилди. Бу институт 1918—1919 йилларда очилган қисқа муддатли ўқитувчилар курслари негизиди уюштирилди. Самарқанд ва

Қўқонда ҳам шундай институтлар вужудга келтирилди. 1920 йил охиригача Ўзбекистон ҳудудида бешта маориф институти барпо этилди. Уларда маҳаллий миллатларга мансуб 750 нафар бўлгуси муаллим таълим олар эди.

Маориф институтларида дарс бериш учун энг яхши педагогларни жалб қилиш мақсадида Туркистон мухтор ижтимоий шўролар жумҳурияти Халқ комиссарлари кенгашининг 1920 йил 3 декабрь буйруғи билан маориф институтларининг муаллимлари Туркистон давлат дорилфунунининг педагогларига тенглаштирилди.

Шундай қилиб, 1917—1920 йилларда янги ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ва кекса кадрларни қайта тайёрлаш айниқса кучайтирилди. Шу даврда 1939 ўқитувчи тайёрланди, улардан 1796 киши ўзбеклар эди.

1921 йилнинг бошларида ўлканинг турли жойларида тўққизта мана шундай ўқув юрти — иккита педагогика билим юрти ва еттита маориф институти бор эди. Улардаги дарслар ўзбек, тожик, қирғиз, татар ва рус тилларида олиб бориларди. Уларда 1820 киши таълим олар эди. Ўқувчиларнинг 90 фоизидан кўпроғи маҳаллий меҳнаткашларнинг фарзандлари эди. Доимий педагогика ўқув юртлирининг талабалари давлат томонидан моддий таъминланар эди.

Халқ маорифи педагогика билим юртлири, техникумлари ва институтлари ўқитувчиларнинг янги авлодини вояга етказишда катта аҳамиятга эга бўлди. 1920 йилда Туркистонда 9 минг ўқитувчи бўлиб, улар ўлкада янги меҳнат мактабини барпо этиш соҳасида фидокорона ишлар эди. Меҳнаткашлар оммаси орасида бошланғич таълимни йўлга қўйишда ҳам уларнинг хизмати катта бўлди.

Халқ маорифи ривожлана борган сайин ўзбек халқи турмушида чуқур сифат ўзгаришлари рўй бериб, Ўзбекистонда совет зиёлилари камол топишида кўп жиҳатдан ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Бироқ совет зиёлилари кадрларини тайёрлаш муаммосини тубдан ҳал қилиш кенг меҳнаткашлар оммаси учун хизмат қиладиган олий ўқув юртлири тармоғини барпо этишга ва ривожлантиришга боғлиқ эди.

Бу иш мамлакатнинг миллий районлари, шу жумладан Туркистон учун алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Бироқ Туркистон тарихий тараққиётининг ўзига хос шароитлари муайян қийинчиликларни келтириб чиқарар эди. Инқилобга қадар бу ерда санокли муаллимлар ишлайдиган

бир-икки профессионал техникумни ҳисобга олмаганда, олий ва ўрта махсус ўқув юртлири йўқлиги миллий кадрлар тайёрлаш вазифасини ҳал этишни қийинлаштирар эди.

Ўша йилларда Тошкентда почта ва телеграф ходимларини тайёрлайдиган еттита курс, тиббиёт техникуми ва еттита тиббиёт мактаби бор эди. Уларда 2754 киши таълим олар эди.

Мана шу ўқув юртлири малакали мутахассис кадрларга бўлган ва йил сайин ошиб бораётган эҳтиёжни қондира олмаслиги табиий эди. Ҳолбуки Туркистон учун бу муаммонинг ҳал этилиши зўр халқ хўжалиги ва сиёсий аҳамиятга эга эди.

1918 йил 9 март куни Туркистон МИШЖ Халқ комиссарлари кенгаши Тошкентда халқ дорилфунунини, политехника институтини таъсис этиш ва шу олий мактабларнинг эҳтиёжлари учун 2 миллион сўм пул ажратиш тўғрисида фармойиш чиқарди.

1919 йил баҳорида Тошкент халқ дорилфунуни очилди.

1920 йилда маҳаллий миллий зиёлилар иштирокида барпо этилган дорилфунун ҳақидаги маълумотлар айниқса диққатга сазовордир.

Шуни алоҳида таъкидлашимиз лозимки, Туркистонда маърифатнинг ривожланиши бир неча босқичдан ўтди. Ўтмишда дорилфунун мақомида бўлган мадрасалардан жаҳонга машҳур олимлар, ёзувчи ва шоирлар етишиб чиқди, бу илм-фан масканлари дунё маданиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. XI асрда (1010 йилда) Хоразм шоҳи Абу Набос Машун Урганчда дорилфунун (Фанлар академияси)ни очди. Бу ерда Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Ал-Хоразмий ва бошқа таниқли файласуфлар, тарихчилар, математиклар, ўша даврнинг фан ва маданият арбоблари илмий тадқиқот билан шуғулландилар. Европада эса биринчи Фанлар академияси Англияда 1162 йилда, Россияда 1724 йилда ташкил қилинди.

Бироқ XX асрнинг 20-йилларида ўлка дорилфунунининг мусулмон бўлимига асос солган кишилар ва кўпчилик муаллимлар халқ душманлари, миллатчилар деб эълон қилинди. Улардан кўпларининг тақдири ҳамон маълум эмас. Мусулмон бўлимининг раҳбари — таниқли олим ва ёзувчи, шоир Мунаввар Қори 1929 йилда қамоққа олиниб, отиб ташланди.

Москвадан Тошкентга етиб келган махсус "дорилфунун поезди"даги бир гуруҳ профессорлар, муаллимлар ва бошқа хо-

димлар Туркистон дорилфунунида таълим-тарбия ишларини оврупоча усулда ташкил этдилар. 1920 йилдаёқ бу ерда 1314 талаба бор эди.

Жойларда мутахассислар тайёрлаш юзасидан кўрилган чоратадбирлар, жумҳуриятни муҳандис-техника кадрлари билан таъминлашда марказнинг берган ёрдами туфайли Туркистон халқ хўжалигида 1920 йилда олий ва ўрта маълумотли 1289 киши ишлар эди.

Малакали агроном, ирригатор, зоотехник кадрлар тайёрланиб, уларга чуқур илмий билимлар ва амалий иш тажрибаси ўргатилганлиги Ўзбекистон қишлоқлари қиёфасини ўзгартириш ва деҳқончиликни муваффақиятли ривожлантиришнинг муҳим шарт бўлди.

Шу мақсадда жумҳурият халқ хўжалиги ва маданиятининг барча тармоқлари учун мутахассислар тайёрлайдиган қисқа муддатли курслар зудлик билан ташкил этилди. 1917—1918 йилларда Тошкент, Самарқанд ва Қўқонда мана шундай курслар очилди. 1917 йилда махсус гидротехника курси ташкил этилди. Орадан бир йил ўтгач, уларнинг ўқув дастурига, дарс бериш усулига ўзгартиш киритилиб, Туркистон политехника курси деб атала бошлади.

1918 йилда ТМИШЖ Халқ комиссарлари кенгаши ўлкада қишлоқ хўжалиги ўқув юртларини ташкил этиш режасини ишлаб чиқди, шу режага мувофиқ 1918—1919 йилларда жумҳуриятнинг барча шаҳарларида турли профилдаги қишлоқ хўжалик ўқув юртларини очиш белгиланган эди.

Мамлакатни идора қилиш ва хўжалик қурилишини бошқариш учун бошқариш техникасини биладиган, давлат ва хўжалик ишларида тажрибаси бўлган кишиларга амал қилиб, Бутунроссия марказий ижроия комитетининг 1920 йил 29 январь декретига биноан бош ҳунар-техника таълими комитети тузилди. Унга мутахассис кадрлар тайёрлайдиган ўқув юртлари тармоғини ташкил этиш вазифаси топширилди. Ўлкамизда бу ишни Туркистон ҳунар-техника таълими комитети ўтказди.

ТМИШЖнинг кўпгина шаҳарларида қишлоқ хўжалик техникумлари, ҳунарамандчилик, темир йўл мактаблари, курслари, билим юртлари очилди. Халқ хўжалигини қайта тиклаш даври бошланган пайтда ўлкамиздаги 32 та мана шундай ўқув юртида 3170 киши таълим олар, уларнинг 200 га яқини туб миллат вакили эди. 1920 йилдан эътиборан уларнинг асосида педагогика, тиббиёт ва қишлоқ хўжалиги техникумлари тузила бошлади. 1919 йилнинг бошларидаёқ турли курслар негизда ташкил

қилинган Туркистон халқ техникуми қишлоқ хўжалиги, техника қурилиши ва меъморчилик бўлимларидан иборат эди. Туркистон гидротехника курси ҳам унинг қарамоғига топширилган эди. Ўқув ишини яхшилаш учун малакали мутахассислар техникумга таклиф этилди.

1920 йилга келиб, Ўзбекистон ҳудудида 20 та ҳунар мактаби ва 11 та қисқа муддатли курс очилди, улар халқ хўжалиги ва маданиятнинг турли тармоқлари учун мутахассислар тайёрлаб берди.

1920 йил сентябрда Тошкентда педагогика институти очилди, унга К. А. Тимирязев номи берилди. 1921 йилда институт Туркистон давлат дорилфунуни таркибига педагогика факультети бўлиб кирди.

20-йилларнинг бошларида техникумларни ва кўндан-кўп курсларни битириб чиққан дастлабки мутахассислар жумҳурият халқ хўжалигига ва маданият муассасаларига келиб ишлаб бошладилар. 1920 йилда ўлка халқ хўжалигининг турли тармоқларида 1239 мутахассис ишлар эди. Улар орасида 345 нафар технолог, 105 нафар йўлчи муҳандис ва техник, 56 нафар кон муҳандиси ва техниги, 172 нафар қурувчи муҳандис ва техник, 34 нафар электрик муҳандис ва техник, 85 нафар механик, 70 нафар гидротехник, 15 нафар кимёгар, 357 нафар агроном ва ер ўлчовчи бор эди.

Еш мамлакат олдида муҳим халқ хўжалиги вазифаларини амалга ошириш муаммоси турарди: мамлакатни электрлаштириш, янги-янги заводлар қуриш, саноатнинг замонавий техника ва илгор технология билан жиҳозланган мутлақо янги тармоқларини барпо этиш керак эди.

Бу вазифаларни амалга ошириш учун олий маълумотли мутахассислар ва илмий ходимлар кўплаб керак эди. 1920 йилдаёқ жумҳуриятда илм-фанни ривожлантириш эҳтиёжларига 3 миллион 361 минг сўм ажратилди.

Ҳокимиятнинг дастлабки йилларида ўша давр миқёсларига кўра катта илмий-тадқиқот муассасалари тармоғи барпо этилди, уларнинг бутун диққат-эътибори халқ хўжалиги учун катта аҳамиятга эга бўлган назарий муаммоларни ишлаб чиқишга қаратилди.

15 та илмий жамият ташкил қилинди, уларнинг таркибига асосан рус олимлари — шифокорлар, археологлар, этнографлар, табиётчилар кирар эди.

1918 йилнинг мартадаёқ буржуа зиёлиларини ишга жалб қилиш энди навбатдаги етук ва зарур вазифа эди. Шу сабабли

буржуазия орасидаги олимларни жалб қилиш янги илмий зиёлиларни камол топтиришнинг энг амалий йўли эди. Эски илмий-педагог зиёлиларнинг намояндаларидан В. И. Романовский, А.А. Семенов, М. С. Андреев, М. И. Слоним, П. Ф. Боровской, А. Д. Греков ва бошқа кўп олимлар Ўзбекистоннинг янги совет илмий зиёлиларини вояга етказишда анчагина иш қилдилар.

Илмий-педагог кадрлар етишмаслиги сабабли Туркистон Марказий ижроия комитети 1920 йилнинг апрелида мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларини юксалтириш, олий техника, тижорат, ўқув ва шифолаш ходимларининг билимлари ҳамда тажрибасидан ишдан бўш вақтда маслаҳат бериш, тажриба ўтказиш ва муайян топшириқларни бажариш учун ўриндошлик юзасидан фойдаланиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Ҳокимиятнинг дастлабки йилларида жуда катта қийинчиликларга қарамай, бутун Ўрта Осиёда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам тиббиёт ходимларини тайёрлаш алоҳида муҳим аҳамиятга эга эди. Ёш давлат тиббиёт муассасалари тармоғини барпо этиш, кадрлар тайёрлаш, тиббиёт фанини ривожлантириш соҳасида режали иш олиб борди. Бу ерда халқ соғлигини сақлашни ташкил этиш йўлида катта қийинчиликларни бартараф этишга тўғри келди.

Инқилобга қадар Туркистондаги 5 миллион аҳолига 65 та дўхтирхона ва 997 ўринли 39 та касалхона бор эди. 102 шифокор ва 234 ўрта малакали тиббий ходим хизмат кўрсатар эди. 100 минг кишига 0,3 шифокор тўғри келарди. Подшо ҳукумати Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган вақтда соғлиқни сақлаш соҳасида деярли ҳеч нарса қилмади. Шифокорлар, тиббиёт ходимлари мутлақо тайёрланмас, илмий тадқиқот иши йўлга қўйилмаган эди.

Тиббиёт кадрлари етишмаслиги ва санитария маорифи йўқлиги, шунингдек меҳнатни муҳофаза қилиш тадбирлари кўрилмаслиги оқибатида аҳоли орасида жуда оғир юқумли касалликлар тарқалганлиги ва 10 минглаб кишилар беҳуда нобуд бўлганлиги тасодифий ҳол эмас эди.

Туркистон ҳукумати ўлканинг хўжалик ва молиявий аҳволи оғир бўлсада, халқ соғлигини сақлаш учун катта маблағ ажратди. Жумладан, 1918 йилнинг апрелида Туркистон Халқ комиссарлари кенгаши Чимёнда санаторий очиш учун зарур маблағни берди. Ҳокимиятнинг дастлабки йилларида айниқса жумҳуриятнинг олис вилоятлари учун туб жой аҳоли орасидан ўрта малакали тиббиёт ходимларини тайёрлашга катта эътибор қаратилди. 1918 йилда Тошкентда ўрта тиббиёт мактаби деб аталган ўқув юрти очилиши

бунга асос солди. Мазкур мактаб негизида Охунбобоев номли билим юрти барпо этилди.

Уруш даврининг бениҳоя қийинчиликларига қарамай, шу даврда Самарқандда, Қўқонда ва жумҳуриятнинг бошқа шаҳарларида даволаш муассасалари очилди.

Маҳаллий ёшларни мамлакатнинг марказий олий ўқув юртларига юбориш тиббиёт кадрлари сафини тўлдиришнинг бошқа бир манбаи бўлди. Бошқа шаҳарларга бориб ўқиганларга оширилган стипендия тўланди ва катта имтиёзлар берилди.

Шу орада Туркистоннинг ўз олий тиббиёт ўқув юртларини ташкил этиш зарурлиги сезила бошлади.

1920 йилнинг майида Тошкент олий тиббиёт мактаби Туркистон давлат дорилфунунининг тиббиёт факультетига айлантирилди. Уни ташкил этишда мамлакатни бошқа шаҳарларидан келган професорлари ва муаллимларининг аҳамияти катта. Шу тариқа Туркистонда олий тиббиёт таълимини ривожлантиришга асос солинди ва шўролар Шарқда тиббиёт кадрларини тайёрлаш учун пухта замин яратилди.

Шу йилларда ўзбек адабиёти ривожлана бошлади. У ўзбек классик адабиёти ва халқ оғзаки ижодиётининг энг яхши анъаналари руҳида, қардош халқлар илғор маданиятининг хайрли таъсири остида ривожланди.

Шу даврда "соф санъат" назарияларига ҳам, ўтмишнинг илғор меросига менсимай қараш ҳолларига ҳам қарши кескин кураш олиб борилди, адабий асарларда ватанпарварлик, инсонпарварлик ва байналмилалчилик ғоялари акс эттирилди.

Фуқаролар уруши давридаги ўзбек адабиёти инқилоб ва унинг галабаларини мадҳ қилиш, ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлидаги тинч бунёдкорлик меҳнати завқини тасвирлаш руҳи билан сугорилган эди.

Шу даврдаги ўзбек адабиётининг ўзинга хос хусусиятларидан бири — кўп асрлик анъанага эга бўлган шеърят устун равишда ривожланганлиги аста-секин сиёсий, ватанпарварлик руҳидаги асарлар пайдо бўла бошлаганлигидир. Драматургия ҳам вужудга келиб, ривож топа бошлади. Том маънодаги реалистик насрчилик шу давргача яхши ривожланмаганлиги сабабли кейинги дастлабки йилларда ҳикоя, қисса ва романлар пайдо бўла бошлаганлиги катта ютуқ ҳисобланди.

Инқилобдан кейинги дастлабки йиллар ўзбек шўро адабиётида истеъдодли ёзувчилар майдонга чиқди. Ҳамза билан Айний улар орасида алоҳида ўрин олар эди.

Ўзбек шўро адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий

ўтмиш адабий меросининг энг яхши хислатларини чуқур ўрганиб ва унга танқидий муносабатда бўлиб, шаклан ва мазмунан замон руҳига мос келадиган асарлар яратди.

Инқилобдан аввал адабиёт майдонида тетапоя асарлар ёза бошлаган Завқий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирийларнинг совет давридаги ижоди ҳақида юқорида тўхталиб ўтдик.

Бухорода туғилиб ўсган Маҳмуд Беҳбудий кўпдан-кўп шеърлар, пьесалар, икки юздан ортиқ илмий асар ёзди. Шу тариқа у аср бошларида Ўрта Осиё маърифатпарварлик ҳаракатининг атоқли намояндаларидан бирига айланган эди. Беҳбудий биринчилардан бўлиб, Россиянинг миллий чекка ўлкаларида миллий тилларни ривожлантириш ва уларнинг бир-бирини ўзаро бойитиши масалаларига эътибор берди. Унинг ёзувчи, тарихчи ва географ сифатида қолдирган мероси ҳали чуқур ўрганилиши лозим. У шахсга сифиниш қурбони сифатида қамоққа олинаётган пайтда "ҳақиқат эгилади-ю, аммо син-майди" деб айтган гапи Беҳбудий ижодиётини тушуниш калити деса бўлади.

Муҳаммадшариф Сўфизода халқ орасида жуда машҳур шоир эди. Унинг асарлари ватанимиз адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олди. Ҳамзанинг юртоши ва дўсти бўлган Сўфизода ўзбек шўро адабиёти асосчиларининг дунёқарашига кўп жиҳатдан таъсир ўтказганлигини ўз замонининг тадқиқотчилари таъкидлаб ўтганлар.

Ҳозир Бухоро яҳудийлари адабиёти намояндаларининг асарлари нашрга тайёрлаб қўйилган. СССР ёзувчилари биринчи съездининг делегати Я. Оқиловнинг ижоди улар орасида айниқса диққатга сазовордир.

Хоразмнинг дастлабки шўровий адиблари — Сафо Муганний билан Комил Девоний асарлари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Шоир, драматург, театр арбоби ва таржимон Хуршиднинг пок номи тикланмоқда. Уни ҳақли равишда ўзбек мусиқали драматсининг асосчиси дейиш мумкин. Ўзбек миллий кинематографи-ясининг қалдирғоч намояндаси бўлган Сулаймон Хўжаевнинг турмуши ва ишлари ҳақидаги ҳикоя жумҳурият жамоатчилиги учун бамисоли бир кашфиёт бўлди.

Шу даврда янги адабиётни ривожлантириш йўлида қийинчиликлар кўп эди, жумладан, жаҳон ва рус адабиётини чуқур ўрганган, Шарқ халқлари абадий меросини мукамал биладиган, сиёсий ва назарий жиҳатдан етук кадрларни тарбиялаб, вояга етказиш йўли билангина том маънодаги янги реалистик адабиётни барпо этиш мумкин эди. Фуқаролар уруши шароитида бу

соҳада катта силжишларни кутиш амри маҳол бўлганлиги табиий. Адабиётимизни олға силжитадиган забардаст ёзувчиларни вояга етказиш келажакнинг иши эди.

Жумҳуриятда журналист кадрларни тайёрлашни яхшилаш учун қатъий чора-тадбирлар кўрилди. Туркистон компартиясининг 1918 йил июнда бўлиб ўтган I съезди партия ва янги матбуот ишини янада яхшилаш ҳақида махсус қарор қабул қилди.

Барча журналист кадрларни ташкилий жиҳатдан бирлаштириш, улар ўртасидаги ишни кучайтириш учун мазкур қарор асосида Туркистон журналистлари уюшмаси тузилди. Уюшма қуралида туб жой миллатларнинг меҳнаткашлари орасидан журналист кадрлар тайёрлайдиган секция ташкил этилди. Бу секция маҳаллий матбуот ходимлари учун мунтазам равишда семинарлар, курслар уюштириб турди.

Рўзномалар ва ойномаларнинг таҳрир ҳайъатлари таркиби қайта қўриб чиқилди, миллатчилик кайфиятидаги айрим ходимлар матбуот нашрларидан четлаштирилди ва уларнинг ўрнига тажрибали журналистлар тайинланди. Чунончи, 1919 йил февралда таниқли жамоат арбоби, А. Авлоний "Иштирокиюн" рўзномасининг бош муҳаррири этиб тайинланди. У рўзноманинг мазмунини яхшилади, мафкуравий йўналишини кучайтирди.

1920 йил июнида Тошкентда матбуот ходимларининг I конференцияси ўтказилиб, унда ёш журналист кадрларнинг фаолияти, уларнинг сиёсий жиҳатдан ўсиши масаласи муҳокама қилинди. Анжуманда Туркистон нашриётчилик марказининг фаолияти ва матбуот ходимлари олдида турган вазифалар тўғрисидаги маърузалар тингланди. Мазкур марказнинг фаолиятини яхшилаш, маҳаллий матбуот нашрлари учун журналистлар тайёрлаш ҳақида қарор қабул қилинди.

Туркистон мухтор ижтимоий жумҳуриятининг маориф халқ комиссарлиги журналист кадрларга эҳтиёж кучли эканини эътиборга олиб, 1920 йилнинг мартада Тошкентда матбуот ходимларини тайёрлаш курсини очди.

РКП (б) Туркистон бюросининг 1920 йил 31 август куни бўлиб ўтган мажлисида журналист кадрлар тўғрисидаги масала алоҳида муҳокама қилинди. Меҳнаткашлар орасида партиявий ташвиқотчилик ишини кучайтиришга, маҳаллий журналист кадрлар тайёрлашни кенгайтиришга қарор қилинди.

1920 йилнинг декабрида Туркистон ўлкаси матбуот ходимларининг биринчи қурултойи бўлди. Унда инқилобдан кейинги уч йиллик даврда матбуот ходимларининг фаолияти яқунланди.

Матбуот ходимлари қурултойининг қарорида шўро қурилиш вазифаларини кенг оммага доимо тушунтириб бориш, маҳаллий фирқа, касаба уюшма ва ширкат ташкилотларининг фаолиятини мунгазам ёритиш, уларнинг ишидаги камчиликларга қарши курашиш мақсади қўйилди. Ташкилотлар ҳузурида адабий мухбирлар ҳайъатини тузиш зарурлиги таъкидланди, янги журналист кадрларни тайёрлаш учун махсус курс ташкил этиш кўзда тутилди.

ТКП Марказий Комитети маҳаллий ёшлар орасидан журналист кадрлар тайёрлашга катта эътибор берди. Туркистонда нашр этиладиган марказий рўзномаларнинг саҳифаларида уларга бағишланган мақолалар бериб борилди, бу нарса ўзбек ёшлари орасида иқтидорли журналистларни тарбиялаб етиштириш учун айниқса катта аҳамиятга эга эди.

Жумҳуриятда театрчилик ривожлана бошлади. Туркистон советлари IX съездининг (1920 йил сентябрь) қарорига биноан маҳаллий аҳоли орасида ҳақиқий театр ходимларини тайёрлаш тadbирлари қўрила бошлади. Шу съездан кейин маҳаллий миллат фарзандлари учун бадий мактаблар сони 16 тага, улардаги ўқувчилар сони эса 3195 нафарга етди. Ўзбекистоннинг турли шаҳарларида шундай мактаблар ташкил этилди.

Таниқли жамоат арбоби А. Икромов ўзбек миллий санъатини ривожлантиришнинг аҳамияти ва театр кадрларини тайёрлаш зарурлиги ҳақида гапириб, бундай деган эди: "Янги, чинакам инқилобий асарларни яратиш керак. Бизга социалистик қурилишимизнинг девкор қадамлар билан илгарилаб бораётганини тасвирлайдиган асарлар керак. Биз ҳали оз бўлган драматург кадрларимиз учун шундай шароит яратиб берайликки, улар ўзларининг маданий ва сиёсий савиясини мунгазам ошира оладиган бўлсинлар, завод ва фабрикаларга, колхоз ва совхозларга бориш керак, у ердан ўз репертуари учун материаллар олиб келиш лозим. Янги репертуарни яратиш билан бирга айниқса аёллар орасида малакали артистларни вояга етказиш театр соҳасидаги энг муҳим вазифаларимиздандир"¹.

Инқилоб галабасидан кейин тез орада ўзбек шўро театри яратила бошлади, аввалига алоҳида-алоҳида театр гуруҳлари, драма труппалари ва тўғарақлари вужудга келди. Уларнинг аҳоли қийин, моддий базаси заиф, бинолар йўқ, кийим-кечак-

¹ А. Икромов. Тўла асарлар тўплами, 2-том. Т., "Ўзбекистон" нашриёти, 1972, 528-бет (русча).

лар, безаклар етишмас, пул оз ва профессионал артистлар деярли йўқ эди. Маҳаллий миллат аёлларининг саҳнада чиқиши таъкидланганди. Ўзбек шўро театрининг асосчилари мана шундай қийин шароитда ҳам жонбозлик ва фидокорлик кўрсатиб, халқ орасига инқилоб гоёларини ёйдилар.

1918 йилда Туркистон маориф халқ комиссарлиги ҳузурида театр бўлими ташкил қилинди, кейинчалик жойлардаги халқ маорифи бўлимлари ҳузурида ҳам шундай бўлимлар тузилди. Уша йилнинг ўзида Тошкентда ўлкада биринчи мусиқа ўқув юрти — халқ консерваторияси очилди, 1917 йил баҳорида унинг икки шаҳардаги бўлими иш бошлади. Истеъодли халқ қўшиқчиси Шораҳим Шоумаров консерваториянинг дастлабки муаллимларидан бўлди.

Халқнинг мусиқа ижодини ўрганишга киришилди. 1919 йилда Туркистон жумҳурияти маориф халқ комиссарлиги ҳузурида тузилган мусиқа-этнография секцияси бу соҳада катта ишларни бошлаб юборди.

Маориф халқ комиссарлиги ҳузурида театр бўлимидан кейин мусиқа ва тасвирий санъат бўлимлари ҳам тузиш зарур бўлиб қолди.

Урта Осиёда умуман мусиқа, театр ва рассомчилик ўқув юрталари бўлмаганлиги сабабли санъатни ривожлантириш жараёни қийинчилик билан кечди. Инқилобдан аввал ўзбек халқининг мусиқа маданияти айрим созандалар, қўшиқчиларнинг ижоди орасида ривожланар эди, уларнинг ижодида халқ мусиқасининг бой анъаналари авлоддан-авлодга ўтиб келарди. Хўжа Абдулазиз, Мула Тўйчи Тошмухамедов, Ҳаким Ибодов, Уста Олим Комилов сингари атоқли ўзбек халқ қўшиқчилари ва созандаларининг номлари жуда машҳур эди.

Инқилобнинг дастлабки йилларида Уста Олим Комилов Юсуфқизик Шакаржонов, Мадюсуф Харратов, Мақсудхўжа Юсунов, Шораҳим Шоумаров, А. Ваҳобов, И. Лутфуллаев ва бошқалар ҳаваскорлик тўғарақларини, созанда ва хонандалар дасталарини тузишга бел боғладилар. Уларнинг кўплари келгусида номдор ижодий жамоалар бўлиб етишди. Чунончи фуқаролар уруши даврида Уста Олим билан Юсуфқизик Фаргона водийсидаги созанда, хонанда ва раққослардан иборат кичик бир даста туздилар. Бу даста кейинчалик қизил армиянинг ташвиқот бригадасига қўшилди. Дастанинг ҳар бир чиқиши шунчаки концерт бўлиб қолмай, балки инқилоб галабаларини бутун куч билан мустаҳкамлашга қилинган оташин даъват бўлар эди. Даста таркибида жумҳуриятнинг шўро театр-мусиқа мада-

ниятни қалдирғоч кадрлари вояга етди. Ориф Қосимов, Саиджон Калонов, Толиб Содиқов, М. Юнусов каби кўплаб машҳур созанда ва бастакорлар ўз ижодий йўлини ҳаваскорлик тўғарақларидан бошлаган эдилар.

Ҳамза Ҳакимзода ўзбек профессионал мусиқа санъатининг ташаббускори ва жонкуяри бўлди. Тиниб-тинчимас инқилобчи, шоир, драматург, режиссёр, актер, бастакор бўлган Ҳамзанинг дадил новаторлик фаолияти ўзбек шўро мусиқа ва театр маданиятини ривожлантириш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Ҳамзанинг кўшиқлари янги, инқилобий мазмун ва руҳ билан тўлиб-тошган эди.

Биринчи профессионал театр — ўлка сайёр театр труппасини 1918 йилда Фарғонада Ҳамза Ҳакимзода ташкил этди. У ўзининг "Бой ила хизматчи" пьесасини, "Фарғона фожиаси" туркум пьесаларини ёзиб, ўзи саҳнага қўйди, бош ролларни ҳам ўзи ижро этди. 1918 йилда Тошкентдаги театр труппасига Маннон Уйғур бошчилик қилди. Андижон, Қўқон, Наманган, Самарқандда драма жамоалари вужудга кела бошлади. Уларни ташкил қилишда М. Қориеқубов, Г. Мусахонов, Х. Сиддиқий, М. Мирзиқолов, Ю. Эгамбердиев, Т. Жалилов, Ф. Умаров, А. Жалилов, А. Бобожонов фаол қатнашдилар.

1920 йилда ҳозир Ҳамза номи билан юритиладиган давлат академик драма театри ташкил топди. Ўзбек шўро драматургияси ва театрчилиги шу тариқа дунёга келди.

Театр труппаларининг кўпчилик қатнашчилари қизил аскарлар орасида зўр бериб ташвиқот ва тарғибот ишини олиб бордилар. Масалан, халқ кўшиқларининг истеъдодли ижрочиси Муҳиддин Қориеқубов ташкил этган ҳаваскорлик мусиқа труппаси фуқаролар уруши ҳамма йиллари мобайнида Оренбург, Закаспий ва Фарғона фронтларида бўлди. Бу сафарлар ўзбек артистларининг ғоявий ва бадний жиҳатдан ўсиши учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Дастлабки йилларда ўзбек профессионал театрининг саҳнавий маданияти унчалик юқори эмас эди. Саҳна санъатининг сирларини мукамал эгаллаган кадрлар бўлгандагина театр ўзининг ижтимоий, бадний ролини чинакамига ўйнаши мумкин эди. Шунинг эътиборига олиб, Туркистон Мухтор Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти Маориф халқ комиссарлигининг қарорига биноан 1920 йилда махсус театр мактаби ташкил қилинди. Драма ва мусиқа театрида ишлаш учун ҳар томонлама ўқимишли актёрлар ва режиссёрларни тайёрлаш вазифаси шу мактабнинг зиммасига юклатилди.

Шу даврда тасвирий санъат ва меъморчилик ҳам вужудга келиб, муттасил ривожлана борди.

1919 йил 5 июнида Туркистон Жумҳурияти Халқ комиссарлари кенгашининг қарорига биноан Тошкентда меъморлар ва рессомлар тайёрлайдиган бадний мактаб уюштирилди. Тошкент бадний мактаби ҳузурида 1920 йилда болалар ижоди клуби очилди, маҳаллий меҳнаткашларнинг 800 фарзанди шу клубга қатнаш бошлади.

Шу йили Қўқон, Самарқанд, Андижон ва бошқа шаҳарларда ҳам бадний мактаблар очилди. Улар Ўзбекистон санъаткор синглиларини тарбиялаб вояга етказишда катта роль ўйнади.

Ўзбек санъаткор зиёлиларининг камол топиши янги жамият шуринида, меҳнаткашларни ғоявий жиҳатдан тарбиялашда зўр аҳамият касб этди. Адабиёт ва санъат халқ маданиятини тартирлигининг, уни нафис санъат руҳида тарбиялашнинг қудратли мисоли бўлди.

ЎЗБЕКИСТОНДА 20-ЙИЛЛАРДА ЗИЁЛИЛАР ГУРУҲЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ижтимоий-иқтисодий вазият ва зиёлилар

20-йиллар даври Совет давлати тарихида алоҳида ўрин олди. Унинг ўзига хос хусусияти аввало ижтимоий-иқтисодий таъриқий шакллариининг хилма-хиллигидан, сиёсий турмушнинг қўшқинчилиги ва ошкоралигидан, мислсиз маънавий рагнақ йўли қўланганидан иборат эди.

Шу йилларда тарихий шахсларнинг ажойиб туркуми — инқилоб қаҳрамонлари, социалистик қурилиш назариётчилари ва амалиётчилари, дунёни турлича идрок қилсалар-да, аммо уни узгартиришга жон-жаҳдлари билан киришган атоқли олимлар ва санъаткорларнинг фаолияти барқ уриб яшнади. Шу сабабли 20-йиллар муқобиллар даври, мамлакатимизнинг келажаги учун кураш даври бўлганлиги бежиз эмас. Мана шуларнинг ҳаммаси 20-йилларни совет жамияти тарихининг мустақил босқичи қилиб эътибор қўйди, унинг ўтмишимиздаги алоҳида қиёфаси ва алоҳида ўрнини белгилаб берди.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП)ни амалга оширила бошлаганини 20-йилларнинг бош воқеаси бўлганлиги хусусида ҳеч кимда шак-шубҳа йўқ. Ҳозир биз янги иқтисодий сиёсат тажрибасига мурожаат қилаёпмиз, ҳозирги турмушимиз муаммоларига амалий

жавобларни ундан излаямиз. Мана шунинг ўзи ҳам НЭПнинг тарихий аҳамияти ва унинг тугамай қолганидан далолат беради, чунки НЭП ҳал этиши лозим бўлган кўпгина вазифалар поёнига етмай қолди, бу эса совет жамиятининг бундан буёнги ривожланишида кўпгина қийинчиликларни келтириб чиқарди.

Ҳатто янги иқтисодий сиёсат амал қилган энг оғир йилларида ҳам мамлакатнинг маданий, тараққиёти тўхтамади, маданий турмуш мафкуравий кураш майдони бўлди.

Бу сиёсат унинг асосий қоидалари шундан кейинги бутун тарихимизга кучли таъсир ўтказди. Уша даврнинг маданияти шундай бир ўзига хос руҳ билан суғорилган эдики, унинг белгилари коллективлаштириш ва саноатлаштириш йилларида ва биз буйруқбозлик-маъмуриятчилик тизмаси деб атаётган даврда ҳам ўзига хос шаклда намоён бўлди.

Тикланиш даврида шўро мамлакати олдида янги вазифалар — вайронгарчилик урушидан тинч қурилишга ўтиш, меҳнаткашларнинг бор кучини халқ хўжалигини тиклашга ва ижтимоий-иқтисодий ўзгартишларга буриб юбориш вазифаси пайдо бўлди.

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш малакали муҳандис-техник кадрлар, қишлоқ хўжалиги мутахассислари, шифокорлар, маориф ходимлари, ишлаб чиқариш ташкилотчилари, маъмурий-бошқарув аппаратининг хизматчилари зарур эди.

Мамлакатнинг вайрон бўлган ишлаб чиқарувчи кучларини қайта тиклаш, уларни янги социалистик асосда янада ривожлантириш, социалистик маданиятни ва давлатчиликни вужудга келтириш вазифалари мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласини кўндаланг қилиб қўйди.

Ўз зиёлиларимизни тарбиялаб вояга етказиш вазифасини икки йўл билан: олий ва ўрта махсус ўқув юртлари тизмасини пухта вужудга келтириш ҳамда илғор ишчи ва деҳқонларни тўғридан-тўғри раҳбарлик ва ташкилотчилик вазифасига кўтариб қўйиш, эски зиёлиларни жалб қилиш йўли билан ҳал этди.

Буларнинг биринчиси асосий йўл сифатида танлаб олинди. Аммо бунинг учун олий мактаб ва техникумларда дарс бериш мазмунини ўзгартириш, эски профессор ва муаллимлардан фойдаланиш керак эди. Бунинг учун анчагина вақт керак эди. Ҳолбуки фабрика ва заводларни, шахталарни, транспортни, савдо-сотиқни бошқарадиган ўн ва юз минглаб раҳбар ҳамда ташкилотчи ходимлар ўша пайтнинг ўзида жуда зарур эди.

Янги иқтисодий сиёсатни амалга ошириш даврида жумҳуриятда ишчилар ва деҳқонларни раҳбарлик ишларига кўтариш

усулидан кенг фойдаланилди, кейинчалик улар турли курс, мактабларда, коммунистик дорилфунунлар ва академияларда ўқитилди ҳамда малакаси оширилди. 20-йилларда кўпчилик кўшма ва совхозларнинг раҳбарлари маҳаллий миллатга мансуб инжинлар, деҳқонлар, батраклардан кўтарилган кишилар эди.

Ўзбекистонда мутахассис кадрлар мутлақо етишмаслиги сабабли маҳаллий меҳнаткашларни давлат ва жамоат ишларига жалб қилишнинг янги йўллари ҳамда усулларини ишлаб чиқиш зарур эди. Туркистон партия ташкилотлари, миллий, давлат чегараланишидан кейин эса Ўрта Осиё жумҳуриятларининг партия ташкилотлари Совет зиёлиларининг сафларини тўлдириш учун одамларни қўйдан юқори кўтариш усулидан мунтазам фойдаланиб келдилар.

Миллий кадрлар тайёрлаш Туркистон учун нақадар ўткир ва долзарб муаммо эканлигини 1922 йилнинг биринчи январигача бўлган қўйдаги маълумотлардан билса бўлади. Туркистон мухтор ижтимоий шўролар жумҳуриятининг 28 та халқ комиссарлигида ва марказий органларида 4490 хизматчи бўлса, улар орасида ўзбеклар 132 киши (3,3 фоиз) бўлган эди. Барча хизматчилардан атиги 364 киши (8,1 фоизи) олий ёки тўлиқсиз олий маълумотли, 1691 киши (37,6 фоиз) ўрта ва тўлиқсиз ўрта маълумотли эди. Хизматчи ўзбеклар орасида атиги икки киши олий ва саккиз киши ўрта маълумотли эди.

15 та халқ комиссарлигидаги 1575 кишидан атиги 64 киши (4 фоизи) маҳаллий миллат вакиллари ва 42 киши ўзбек эди. Меҳнат халқ комиссарлиги, Молия халқ комиссарлиги, Ички ишлар халқ комиссарлиги каби маҳкамаларда маҳаллий миллатга мансуб бир-икки кишигина бор эди. Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлигида эса улардан бир киши ҳам йўқ эди.

1926 йилги аҳоли рўйхати Ўрта Осиё жумҳуриятларида ақлий меҳнат кишилари ҳаддан ташқари камлигини кўрсатди. Бунинг қўйдаги 1-жадвалдан кўриш мумкин.

Ўрта Осиё жумҳуриятларида 1926 йилда ҳаммаси бўлиб 7.641.444 аҳоли яшар эди. Улар орасида хизматчи ва зиёлилар 93.235 киши (1,2 фоиз), шу жумладан маҳаллий миллат хизматчилари ва зиёлилари 22.629 киши эди. Ўзбекистон ССР Тожикистон АССРда ақлий меҳнат кишилари 73.834 киши эди, шундан ўзбеклар 16371 киши эди, улар орасида 621 нафар аёл бор эди.

Маҳаллий миллат зиёлиларидан бўлган аёлларнинг кўпчилиги ўқитувчилар, санъат ходимларидан, шунингдек раҳбар маъмурий-хўжалик ва партия-сиёсат ишига кўтарилган хотин-қизлар

ихтисоси	Ўзбекистон ва Тожикистон			
	жами	шу жумладан		
		ўзбеклар	тожиклар	бошқа маҳаллий миллатлар
Агрономлар ва ветеринария врачлари	435	7	2	3
Мухандислар ва меъморлар	454	-	-	1
Техниклар	1191	18	1	-
Врачлар	1001	40	4	18
Ўқитувчилар	4836	1933	360	178
Олий ўқув юр்தларининг профессорлари, муаллимлари, академиклар	303	7	1	17
Адиблар ва муҳаррирлар	245	64	17	12
Санъат ходимлари (актёрлар, режиссёрлар, мусиқачилар, рассомлар, ҳайкалтар-тарошлар, ва бошқалар)	1058	372	32	31

дан иборат эди. 1926 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, ўқитувчилар орасида 179 нафар ўзбек аёли бор эди. Уларнинг ҳаммалари феодал турмуш кишанларидан халос бўлиб, ўз тақдирига ўзи эга бўлиб қолган дастлабки хотин-қизлар эди. У пайтда маҳаллий миллат аёллари орасида муҳандислар, агрономлар, техниклар ҳали йўқ эди.

Ўзбекистон партия ва қасаба уюшма ташкилотлари меҳнат-кашларнинг энг яхши намояндаларини бошқарув идораларига кўтариш соҳасида катта иш қилдилар. Масалан, 1923 йилда

¹ Жадвал 1926 йилги бутуниттифоқ аҳоли рўйхати маълумотлари асосида тузилди. 22-том, Ўзбекистон ССР ва Тожикистон АССР. М., 1929. 72-78-бетлар. 1926 йилда Тожикистон АССР Ўзбекистон ССР таркибига кирар эди, шу сабабли рўйхат маълумотларида ақлий меҳнат кишинларининг умумий сони кўрсатилган.

215 нафар, 1924 йилда эса 278 нафар маҳаллий миллат ишчиси қасаба уюшма идораларидаги раҳбарлик ишига кўтариб қўйилди. 1925 йилнинг дастлабки уч ойи ичидагина энг илғор ишчи ва деҳқонлардан 250 киши Ўзбекистоннинг марказий муассасаларига ишга юборилди, уларнинг ярмидан кўпроғи маҳаллий миллатларнинг вакиллари эди. Бу тadbирлар партия ва шўро идораларининг фаолиятини бирмунча жонлантиришга кўмаклашди.

Шундай қилиб, шўро идоралари ишчи-деҳқон ёшлари сафларидан тажриба ўрганиш асосида етишиб чиққан янги амалиётчи кадрлар билан мустаҳкамланди. Улар зарур билимларни ўрганиб олганларидан кейин тажриба ишлардан доимий ишга ўтказилди.

Шўро идораларининг ходимлари халқ комиссарликлари ҳузуридаги махсус идоравий курсларда ҳам тайёрланди. Чунончи, 1923—24 ўқув йилида туб жой аҳолиси орасидан 322 шўро ходимига таълим берилди. Волость ва уезд ижроия комитетларининг котиблари курслари ҳам ташкил қилинган эди.

Шу билан бирга, 1924 йилда волостлар учун хотин-қиз ташкилотчилар етиштириб берадиган курс очилиб, унга 55 нафар қиз-жувон қабул қилинди. 1924 йилнинг августида Туркистон халқ комиссарлари кенгаши ҳузурида шўро ходимлари кадрларини тайёрлайдиган саккиз ва тўрт ойлик умумий таълим ва сиёсий курс ишлай бошлади. Масалан, раҳбар ходимлар тайёрлайдиган тўрт ойлик район курсида 270 киши таълим олди.

Пастдан юқори кўтарилган кадрларнинг назарий билимларини ошириш учун қисқа муддатли курслардан ташқари Ўрта Осиё дорилфунуни, Самарқандда Ўзбекистон дорилфунуни, Тошкентда саноат академияси, вилоятларда шўро-фирқа мактаблари, Москвада Я. М. Свердлов номли коммунистик дорилфунун ва шарқ меҳнаткашлари дорилфунуни ташкил этилди. Ишчи-деҳқон ёшларининг мамлакатимиз турли шаҳарларида ўқиши учун катта имкониятлар яратиб берилди.

Фабрика ва заводларга, колхоз ва совхозларга, маданият-маърифат муассасаларига раҳбарлик қилиш учун илғор ишчилар ва колхозчилар жалб қилинди. Булар социализм туфайли юзага келган янги шўро зиёлиларининг катта туркуми эди. 20-йилларда Ўзбекистондаги деярли барча раҳбар шўро ва хўжалик лавозимларида меҳнаткаш халқ намояндalари ишлайдиган бўлиб қолди.

Жумҳурият ташкилотларининг гамхўрлиги туфайли давлат идоралари турли курсларда ва ўқув юртларида сиёсий ҳамда амалий тайёргарлик кўрган, тажриба ўрганган ишчи ва деҳқонлар ҳисобига мустақкамланди. Чунончи, 1922 йилда Туркистон мухтор ижтимоий шўролар жумҳуриятининг марказий идораларидаги 1545 ходим орасида туб жой миллатларга мансуб кишилар 345 киши ёки 20,4 фоиз бўлган бўлса, 1923 йилда 492 кишига (24 фоизга) етди. 1924 йилнинг мартада Туркистон марказий ижроия комитети ва вилоятлар ижроия комитетлари таркибидаги 323 кишидан 209 нафари туб аҳоли вакиллари эди.

1926 йилда хўжалик ва маъмурий идораларидаги раҳбарлик лавозимларида ишчи ва деҳқонлар 37 фоиз, саноатда 30 фоиз, қишлоқ хўжалигида 10 фоиз эди.

Ижтимоий келиб чиқиш жиҳатидан улар қуйидагича эди: ишчилар — 53 фоиз, деҳқонлар — 10 фоиз, хизматчилар ва бошқалар — 26 фоиз.

Ишчиларнинг давлат ва хўжалик бошқарув идораларидаги, касаба уюшмалари, ширкатлар, маданият ташкилотлари ва бошқа муассасаларида иштироки сергайрат йигит-қизларни раҳбарлик лавозимларига кўтариш учун тайёрлашга ва кўтаришга кўмаклашди.

Ўзбекистон партия ва касаба уюшма идоралари 1927-28 йилларда 202 коммунистни раҳбарлик ишига кўтардилар, улар орасида маҳаллий миллат ишчиларидан 128 киши бор эди, 1928 йилда 268 коммунистни, шу жумладан 108 маҳаллий миллат кишини тарбиялаб, раҳбарлик ишига тавсия этдилар.

Ўзбекистон касаба уюшмалари кенгашининг маълумотларига қараганда, 1929—1930 йилларда Ўзбекистонда саноат корхоналаридан 746 киши раҳбарлик ишига кўтарилди. Уларнинг 54,2 фоизи маҳаллий миллат вакиллари эди.

Хотин-қизларни раҳбарлик ишига кўтаришнинг жуда катта сиёсий аҳамияти бор эди. Шўро идоралари учун хотин-қиз кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор бериб, турли курслар очилди, парткомларнинг хотин-қизлар бўлимлари ҳузурида қиз-жувонлардан тажриба ўрганувчилар гуруҳи ташкил этилди. 1921 йилда ишчи-деҳқон назорати идораларида ўзбек аёлларидан 32 киши ишлар эди. Уша йили маҳаллий шўроларга 150 нафар хотин-қиз сайланди, улар орасида маҳаллий миллат аёлларидан 50 киши бор эди. Жумҳурият партия идораларига фаол аёллар тобора кўпроқ кўтарилди. Чунончи, 1923 йилда Туркистон партия аппаратида аёллардан 52 киши, шу жум-

ладан 5 нафар ўзбек аёли ишлаган бўлса, 1924 йилда аёллар 120 кишига ва ўзбек аёллари 23 кишига етди¹.

Туб жой миллатларга мансуб хотин-қизлар орасида олиб борилган фаол маданий-маърифий иш, уларнинг саводини чиқариш туфайли хотин-қизлар бўлимларининг аппаратида кўпроқ аёлларни кўтариб қўйиш мумкин бўлди. Масалан 1926 йилда Ўзбекистон Компартияси хотин-қизлар бўлимлари аппаратида 43 кишидан 20 киши ўзбек аёллари эди. Уша йилнинг узида Ўзбекистон ССР кенгашига туб жой миллатларнинг 847 нафар аёли сайланди.

Ишчи ва деҳқонлар орасидан фирқа, касаба уюшма ташкилотлари, маъмурий-хўжалик ишларига кўтариш инқилобдан кейинги дастлабки йилларда ҳам, кейинчалик — 20-йилларда ҳам миллий зиёлиларнинг кадрларини камол топтиришнинг асосий йўлларида бири бўлди. Иш жараёнида улар амалий кўникма ва тажриба ҳосил қилдилар, ўзларининг умумий маълумотларини, гоёвий ва назарий билим доирасини кенгайтирдилар.

1920 йилда Тошкент шўросида дастлабки ўзбек ишчиларидан Олим Бобононов, Мираҳмад Мирходиев, Султонхўжа Қосимхўжаевлар сайланишди. Кейинроқ улар давлат идораларида масъулиятли лавозимларда ишладилар.

Деҳқонлар орасидан таниқли давлат арбоблари, завод ва фабрикаларнинг раҳбарлари, колхоз ҳаракатининг донгдор ишбошилари, адабиёт ва санъат ишбошилари етишиб чиқдилар.

Бироқ, юқори лавозимларга кўтарилганлар орасида гоёвий жиҳатдан зўр, амалий ишда кўпдан-кўп хатоларга йўл қўйган кишилар ҳам бўлди, албатта. Бу — ўсиш жараёнида, шўро докимиятини қарор топтириш ва мустақкамлаш даврида учраши муқаррар бўлган қийинчиликлар эди.

Туркистон Компартиясининг 1918 йилда бўлиб ўтган съездида маҳаллий миллатлар орасидан чиққан — А. Авлоний, У. Шокиров, С. Тўрабоев ва бошқалар Марказий Комитет таркибига сайландилар. А. Ф. Солькин Туркистон Компартияси Марказий Комитетининг раиси, У. Шокиров эса унинг ўринбосари бўлди. Шундан кейин фирқа ташкилотлари ўз сафларига маҳаллий миллатларга мансуб бўлган ишчилар, деҳқонлар, батракларни кўплаб жалб этди, уларни давлат идораларидаги раҳбарлик ишларига тавсия этдилар.

Уша йилларда Н. Т. Тўрақулов, К. С. Отабоев, Турор

¹ С. А. Назаров. РКП(б) Марказий Комитетининг Ўрта Осиёдаги партия қурилишига раҳбарлиги. 304-бет.

Рисқулов, Йўлдош Охунбобоев, Д. Устабоев ва бошқа кўпгина кишилар, шўро ва хўжалик идораларига раҳбарлик қилдилар.

Жумҳуриятларни ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожлантиришнинг режаларини амалга оширишда шундан кейин тарбияланиб, вояга етган А. Икромов, Д. И. Манжара, Ф. Хўжаев, Ж. Обидова, В. И. Ивановлар фаол қатнашиб, таниқли давлат арбобларига айландилар. Улар жумҳуриятнинг иқтисодий ва маданий ривожланишига раҳбарликни таъминладилар.

20-йилларда Ўрта Осиё халқ хўжалигини ривожлантиришда, маданий қурилишни авж олдиришда, миллий зиёлиларни тарбиялаб етиштиришда ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўрта Осиё бюроси, Ўрта Осиё иқтисодий кенгаши, Ўрта Осиё Давлат план қўмитаси ва бошқа кўпгина идоралар шўро ташкилотларига катта ёрдам беришди.

Шу тариқа 20-йилларда ишчи ва деҳқонларни раҳбар сиёсий, маъмурий-хўжалик ва маданий-маърифий идораларга кўтариб қўйиш усулидан совет шарқи жумҳуриятларида, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам кенг фойдаланилди.

Туркистоннинг миллий меҳнаткаш зиёлилари туркуми дастлабки пайтларда эски зиёлилар кам бўлганлиги сабабли деҳқонлар, батраклар ва ҳунармандлар орасидан тарбиялаб етиштирилди. Инқилоб ғалаба қозониб, шўро ҳокимияти ўрнатилганидан кейингина Ўзбекистонда кўп сонли юқори малакали миллий шўро зиёлилари, шу жумладан ишлаб чиқариш ва техника соҳасида ишловчи зиёлилар аста-секин ўсиб, вояга етганлиги кўриниб турибди.

Мамлакатнинг шарқий районларида фуқаролар уруши чўзилиб кетганлиги аҳолининг саводсизлигини тугатиш, зиёли кадрлар тайёрлаш соҳасида шўро идораларининг тадбирларини амалга оширишни қийинлаштирган эди. Миллий зиёлиларнинг айрим туркумларини камол топтиришнинг баъзи ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди.

Модомики халқ маорифини ривожлантириш, кенг аҳоли саводсизлигини тугатиш маданий революцияни амалга оширишнинг биринчи галдаги вазифаси бўлганлиги сабабли ўқитувчи кадрларни тайёрлаш миллий зиёли кадрларни камол топтиришнинг илк босқичи бўлди.

20-йилларга қадар Ўзбекистон зиёлиларининг кўпчилиги махсус ўқув юртлари — техникумлар, маориф институтлари, турли курслар орқали тайёрланди. Бундан ташқари ёшларни ривожланган капиталистик мамлакатларга ўқишга юбориш ҳам йўлга қўйилди.

Мана шу кўрсатмаларга таянган Туркистоннинг шўро раҳбарлари Ф. Хўжаев, Т. Рисқулов ва бошқалар ўлкани ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожлантириш мақсадига чет эл тажрибасини ўрганишга ва ундан фойдаланишга киришдилар. Туркистоннинг илғор зиёлилари намояндалари бўлмиш Беҳбудий, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон ва бошқалар ёшларни ривожланган шарқий мамлакатларга, шунингдек Германия, Франция, Америка, Японияга ўқишга юбордилар.

1922 йилда Германияга 70 киши ўқишга жўнаб кетди. Улар орасида ўзбек зиёлиларининг намояндаларидан С. Усманий, Аҳмад Шукрий, Саттор Жаббор, Аҳмаджон Иброҳим, Марям Султонова, Хайринисо Маждий қизи, Саида кабилар бор эди. Улар бу мамлакатнинг олий ва ўрта ўқув юртларида немис тилини ўқигач, касб-кор ўрганиб келдилар. Ўзбекистон ССР Марказий давлат архиви ҳужжатларига қараганда, Германияда таълим олаётганларга Туркистон жумҳурияти доимо моддий ва маънавий ёрдам бериб турди. Чўлпон, Саидносир Миржалолов, Салимжон Тиллахоний ва бошқа туркистонлик кекса зиёлилар ҳам уларга мадад беришди. Улар ўз асарларини чоп этишдан ёки спектакллари саҳналаштиришдан тушган маблағнинг салкам 80 фоизини ўқишга кетганлар учун юбориб турдилар.

Бироқ шуни айтиш керакки, уларнинг баъзилари шўро ҳокимиятига нисбатан душманлик кайфиятидаги унсурларнинг таъсири остида Германияга кўчиб кетдилар. У ерда таълим олган мутахассисларнинг бошқа бир қисми эса Ватанга қайтиб келганларидан кейин, 20-йилларнинг охири — 30-йилларнинг бошларида ғаразли чақимчилик ва туҳмат-уйдирмалар асосида ҳибсга олинди, фашизм жосуслари, деган айб қўйилиб отиб ташланди. Сталин истибдодининг қурбонлари орасида Солих Муҳаммад Абдуваҳоб Муродий, Саттор Жаббор, Рауф Расулий, Хайринисо Маждий қизи, Марям Султонова каби йирик мутахассис химиклар, медиклар, генетиклар, муаллимлар бор эди.

20-йилларда ўқиш учун Германияга кетган кишиларнинг кўплари репрессиялардан чўчиб, Ватанга қайтиб келмадилар, уларнинг баъзилари 30-йилларда Германияда фашизм ҳокимиятини қўлга олганидан кейин бошқа капиталистик мамлакатларга кетиб қолдилар ва у ерларда муаллимлик билан шуғулландилар.

Кўриниб турибдики, мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммосини ҳал этиш жуда мушкул бўлди. Шу сабабли минтақанинг ўзида зиёлилар тайёрлашга зўр беришдан бошқа илож қолмади. 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, мамлакатни саноят-

лаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, илм-фанни ривожлантиришга зарурат кучайиши ва илмий-тадқиқот институтлари тармоғини кенгайтириш эҳтиёжи вужудга келганлиги муносабати билан олий малакали кадрларни оммавий равишда тайёрлашга киришилди. Шу вақтга келиб, бундай кадрларни тайёрлаш учун моддий шароит яратилган, энг муҳими эса маҳаллий миллатлар орасидан олий ўқув юртиларида таълим олишга иштиёқманд ёшлар ўсиб етишган эди.

Ўзбекистонда миллий эъёли кадрларни камол топтириш ўрнишда орқада қолган халқларни иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий жиҳатдан ривожлантиришдан иборат умумий вазифаларга мувофиқ амалга оширилди. Бу ерда йирик саноат корхоналари қуриш режалаштирилиб, амалга оширила бошланганлиги, колхоз тузуми ривожланганлиги, маданий инқилоб амалга оширилганлиги эса бу вазифани ҳал этишни жадаллаштириб юборди.

Педагогика илмий, маданий-маориф ва бошқа соҳалар мутахассисларини тайёрлаш

20-йилларда омма орасидаги мафкуравий ишни кучайтириш ва барча халқларнинг миллий маданиятларини ривожлантириш энг муҳим вазифаларидан бири бўлди.

Халқ хўжалигини ривожлантириш соҳасидаги янги вазифалар муносабати билан миллий чекка ўлкаларда шўро зиёлилари кадрларини тайёрлаш ва тарбиялаш муаммоси энг долзарб масала эканлиги равшан.

Жамиятимиз турмушида Сталин шахсига сиғиниш билан боғлиқ бўлган салбий ҳодисалар халқ маорифини ривожлантиришга ҳам таъсир этди. Мамлакатимизда яшовчи барча халқлар араб алифбосидан ва тилидан фойдаланар эдилар. Муулмонлар учун муқаддас бўлган қуръон, Муҳаммад пайгамбарнинг ва бошқа азиз авлиёларнинг кўпдан-кўп ҳадислари, бундан ташқари кўпдан-кўп бадий асарлар ва илмий китоблар шу тилда ёзилган эди. 20-йилларнинг охирида лотин алифбосига ўтилганлиги эса гўё аҳолининг талаби билан амалга оширилган тadbирдек талқин этилди. Кўп асрлар давомида алифбоси ва тилидан фойдаланиб келган аҳоли бундай талаб қилиши гайритабий эди. Аммо баъзи бир "жонкуяр" олимлар, ёзувчилар ва бошқа арбоблар ўз халқлари номидан майдонга чиқиб, гўё араб алифбоси мураккаб ва миллий тил фонетикасига тўғри келмайди, деб даъво қилдилар,

ҳатто бу тил миллатларнинг ижтимоий тараққиётига тўсқинлик қилмоқда, деган гаплар ҳам айтилди.

Буюк аждодларимизнинг ҳаммалари араб имлосидан фойдаланиб ижод қилганлар ва араб тилида жаҳонга машҳур, ҳали ҳам қимматини йўқотмаган ноёб асарлар яратганлар. Араб алифбосининг мураккаблиги ҳақидаги даъволарга келганда, бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Бошланғич синфларнинг ўқувчилари уни тахминан рус алифбосини ўрганган муддатда ўзлаштириб олмоқдалар. Башарти араб алифбоси ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилмоқда, деган даъво тўғри деб ҳисобланаётган бўлса, у ҳолда бир неча минглаб белгилардан фойдаланиб келётган японлар ер юзидаги энг қоқоқ халқлардан бири бўлишлари керак эди. Иероглифлар араб алифбосидан ҳам, рус алифбосидан ҳам анча мураккаб бўлишига қарамай, Япония дунёдаги энг ривожланган мамлакатлар орасида ҳам пешқадамлик қилмоқда.

Ўрта Осиё халқлари араб алифбосидан лотин алифбосига ўтишни орзу қилиб келганлар, деган даъволар эса мутлақо тугуруқсиздир. Шу кунгача ҳам улар араб алифбосини сидқидилдан ўрганишга интилоқдалар. Бу алифбо бекор қилингандан кейин орадан 60 йил ўтган бўлишига қарамай, жумҳуриятимизнинг "Фан ва турмуш" ойномаси, "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" рўзномаси эски ўзбек тилидан дарсларни эълон қила бошлаганлиги ва муштарийлар бундан гоят мамнун эканликларни фикримизнинг далилидир.

30-йилларга келиб, араб тилидаги китобларни ва араб имлоси асосида нашр қилинган асарларни ўқиган кишилар репрессияга учрай бошлаганидан кейин эса "халқлар доҳийси"нинг алифболар тўғрисидаги "ғамхўрлиги"дан кузатилган асл мақсад нималиги маълум бўлиб қолди. Бу китобларни ўқиган кишиларгина эмас, ҳатто асраган кишилар ҳам миллатчиликда, шўро ҳокимиятига қарши қўпоровчиликда айбланиб ҳибсга олинаверди.

Қатагонлардан чўчиган аҳоли китоблардан ўзи халос бўла бошлади. Китобларни баъзилар ёндириб юбордилар, дарёга оқиздилар, аммо айрим кишилар ҳали яна бу китоблар қадр топади, деган умид билан ерга кўмдилар ёки эҳтиёт қилиб яшириб қўйдилар. Шундай қилиб совет шарқи халқларининг тараққиёти учун кураш шiori остида ёзувимизни араб имлосидан лотинчага, сўнгра эса рус имлосига ўтказиш орқали Сталин ва унинг атрофидагилар Ўрта Осиё халқларининг маданиятига ва маданий меросига ўзларининг ҳақиқий муносабатларини кўрсатдилар. Шафқатсизларча ўтказилган бу сиёсат маданиятни ривожланти-

ришга халақит берди, миллий зиёли кадрларни тайёрлашни заифлаштириб юборди.

Араб имлосининг бекор қилиниши кенг омманинг қуръондан ва бошқа китоблардан фойдаланиш йўлинигина эмас, бой адабий меросдан, фалсафий асарлардан, табиий ва ижтимоий фанларга оид илк манбалардан фойдаланиш эшигини ҳам беркитиб қўйди. Афсуски, бу асарлар 60 йил мобайнида лотин ва рус алифбосида жуда оз нашр этилди. Масалан, Ўзбекистонда кўпи билан 200 шоирнинг асарлари рус алифбосида чоп этилди, улардан 30 га яқини (Навоий, Бобур, Машраб, Фурқат, Муқимий ва бошқалар) яратган асосий асарларгина замонавий китобхоннинг қўлига теги.

Шу пайтга қадар ўзбек халқи Навоий асарларининг тўла мажмуини ўқий олмаяпти. Ҳозирги замон ўзбек математиклари, тиббиётчилари, табиётчилари ва файласуфлари араб тилини билмаганликлари сабабли Хоразмий, Ибн Сино, Беруний, Улугбек, Ал Форобий асарларининг асл нусхаларини ўқиш имкониятидан маҳрумдирлар.

Йигирманчи йилларда ўқитувчи кадрларни зудлик билан тайёрлаш халқ маорифини, мактаб таълимини ривожлантириш соҳасидаги асосий вазифа бўлган эди.

Янги иқтисодий сиёсатни амалга оширишнинг дастлабки пайтларида, аввалгидек, қисқа муддатли курслар ўқитувчилар тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишнинг асосий усули бўлди. Шу йилларда бу ерда 4—5 ой ва ундан кўпроқ муддатда таълим берадиган педагогика курслари, шунингдек уларнинг ҳузуридаги тайёрлов гуруҳлари фаолияти кенг авж олдирилди. 1921 йилда педагогика курсларида 1693 киши таълим олган бўлса, улар орасида маҳаллий миллатларнинг вакиллари 1534 киши, шу жумладан ўзбеклар 349 киши эди. Мактаб, инструкторлик курсларида маҳаллий миллатлардан 75 киши, шу жумладан ўзбеклардан 20 киши, ўқитувчилар тайёрлаш курсларида 330 киши ва бошқа миллат вакилларида 53 киши, мактабгача тарбия муассасалари учун мураббийлар тайёрлаш курсларида 49 киши, шу жумладан 15 ўзбек таълим олди.

Жумҳуриятнинг барча вилоятлари ва шаҳарларида шундай курслар ишлаб турди. Тошкент, Фарғона, Қўқон, Андижонда ва бошқа шаҳарларда ўзбек қизлари учун алоҳида педагогика курслари очилди.

Қисқа муддатли курсларни очиш ноилжликдан кўрилган вақтинчалик чора эди. 1925/26 ўқув йилига келиб курслардаги таълим муддати икки йилгача узайтирилди. 1928 йилнинг ёз

фаслида жумҳуриятда 2180 ўқитувчи қайта тайёрлов курсларини битириб чиқди.

Қисқа муддатли курсларда асосан бошланғич мактаблар ва сиводсизликни тугатиш мактаблари учун ўқитувчилар тайёрланарди. 20-йилларнинг охиригача ҳам қисқа муддатли курсларнинг имкониятларидан фойдаланиб келинганини таъкидлаб ўтмоқ керак. Аммо 1928 йилдан бошлаб олий ва ўрта махсус ўқув юр்தларининг нисбатан тез кенгайиб борган тизмаси орқали бир мунча юқори малакали мутахассислар тайёрлашнинг янги шакллари салмоғи орта бошлади.

Бутун Ўрта Осиё учун бўлганидек, Ўзбекистон учун ҳам педагогика таълими мутлақо янги иш эди. Шу сабабли кўп нарсаларни янгидан бунёд этишга тўғри келди. ўқитувчиларнинг умумий билим ва мафкура савиясини ҳисобга оладиган таълим иншнинг янги шаклларида фойдаланилди.

Дарсликлар ва ўқув қўлланмалари йўқлиги кўп қийинчиликларни келтириб чиқарар эди. Дастлабки йилларда махсус ўқув адабиёти етишмаслиги сабабли бўлажак ўқитувчилар ўрта мактаб юқори синфлари ўқувчилари учун мўлжалланган дарсликлардан фойдаландилар. Дастлабки пайтларда ўзбек тилига таржима қилинган дарсликлар катта аҳамиятга эга бўлди. Чунончи, 1921 йил октябридан 1922 йил октябригача Туркистон мухтор Совет Социалистик жумҳуриятининг давлат нашриёти 1. 771. 019 нускада дарсликлар ва ўқув қўлланмалари чиқарди, бу китобларнинг 31 таси рус тилида, 32 таси ўзбек тилида, 21 таси қирғиз тилида ва ҳоказо эди. 1922—1923 йилларда давлат нашриёти 241 номдаги дарслик ва ўқув қўлланмасини чоп этди.

Шўро мактабини барпо этиш ва ривожлантириш, маҳаллий миллатларнинг фарзандларини ўқишга жалб қилиш учун курашда ўша даврнинг илғор кишилари Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Т. Н. Қори Ниёзов, А. Шакурый, Қайюмов, М. Адамов, М. Полвонов, Э. Комилов, Г. Назаров, Г. Шермухамедов, А. Набижонов, С. Исломов ва бошқалар фаол қатнашдилар. Улар бевосита муаллимлик қилишдан ташқари аҳоли орасида катта иш ўтказиб, фирқа ва ҳукумат сиёсатини тушунтирдилар, одамлар онгидаги миллатчилик ва турмуш сарқитларига қарши курашдилар, уларнинг маданий савияси ва сиводсизлигини оширишга кўмаклашдилар.

Тўрт йил муддатда таълим берадиган маориф институтлари ҳам шу даврда ташкил этилди. Уларнинг педагогика техникумларидан фарқи — кенгроқ дастур асосида таълим берар эди.

1921 йилнинг бошларида етти та маориф институтида 1630

киши шугулланди. Улар орасида Тимирязев маориф институти аралаш миллий составга эга эди, қолган олтитаси фақат туб жой аҳоли учун ташкил қилинган эди. Маориф институти тарафини талабалари давлатнинг тўла моддий таъминотида эдилар.

1923 йилга келиб ҳозирги Ўзбекистонда 11 та маориф институти ишлаб турар, уларда 1900 талаба таълим олар эди. Уларнинг 80 фоизидан кўпроғи ишчи ва деҳқонлар эди. 1924 йилда Тошкент маориф институтида биринчи бор мутахассисларни етиштириб чиқарди. 186 битириб чиқувчи орасида ўзбек аёлларидан 11 киши бор эди. 1929 йилда маориф институти педагогика техникумига айлантирилди. Улар неча юзлаб ўқитувчиларни етиштириб берди.

Туркистон Компартияси маориф институтининг ишига ўқитувчи кадрлар тайёрлаш сифатини оширишга катта эътибор берди. ТКП VII съездининг (1923 йил март) қароридан бундай дейилган эди: ўқитувчилар тайёрлаш энг муҳим аҳамиятга эришиш вазифи эканини ҳам ёдда тутуш керак. Бизга керакли муаллимларни маориф институти тайёрлаб бермоқда. Уларни расмийлаштириб қўймоқ керак. Уларга ўқувчилар ва раҳбарлар танлаб олиш лозим. Пировард мақсад — маориф институтида раҳбарлар коммунист, тингловчилар эса комсомол бўлсин.

Маориф институти муаллимлари ва талабаларининг ижтимоий таркиби аста-секин ўзгариб борди. Чунончи, 205 ўқитувчидан 16 киши ишчилар орасидан, 136 киши деҳқонлардан, 53 киши бошқа табақалардан эди. 1900 талабанинг 1083 нафари деҳқонларнинг ва 453 нафари ишчиларнинг фарзандлари эди.

Бироқ шунинг эсдан чиқармаслик керакки, халқ хўжалигини қайта тиклашнинг дастлабки йилларида янги барпо этилган ўрта ўқув юртлирида асосан ўша маориф институтининг ўзини, техникум ва курсларни битирган ва муаллимлик ишига майли борлигини кўрсатган кишилар дарс берар эдилар. Жумҳуриятда олий мактаб ташкил этилиб, ривожлана борган сайин муаллимлар махсус олий ўқув юртлирини битириб чиққанлар ҳисобидан тўлдирила бошлади.

Тошкент, Самарқанд ва бошқа бир қанча шаҳарларда педагогика техникумлари ва билим юртлири очилганлиги муаллим кадрлар тайёрлашда янги босқич бўлди.

1923 йилда Туркистон мухтор ижтимоий шўролар жумҳуриятида 14 та педагогика ўқув юрти (6 та ўзбекча, 2 та туркманча, 5 та қозоқча) бор эди, уларнинг атиги учтаси (Олмаотадаги маориф институти, Полтарацк ва Чимкентдаги

педагогика билим юртлири) ҳозирги Ўзбекистондан ташқарида эди.

Билим даражаси ва дарс бериш маҳорати жиҳатидан Тошкент педагогика ўқув юртлирининг муаллимлари анча дуруст тайёргарлик кўрган эдилар. Талабалар — бўлажак муаллимлар уларининг ижтимоий таркиби жиҳатидан қуйидагича эди: деҳқонлар — 1083 киши, ишчилар — 453 киши, бошқалар 302 киши, партия аъзолари ва аъзоликка номзодлари, комсомол аъзолари — 637 киши, партиясизлар — 1261 киши. Кўпгина талабалар маориф ходимлари уюшмасининг аъзоси эдилар.

"Ўзбек тилида нашр этилган "Маориф ва ўқитувчи" (3500 нусха), рус тилидаги "Учитель деревни" (2 минг нусха), ўзбек тилидаги "Маориф ва ўқитувчи", Хоразмдаги "Маориф", Бухородаги "Йўқсул" (1400 нусхада ўзбекча) ойномалари Ўзбекистонда ўқитувчи кадрларни гоёвий жиҳатдан ўстиришга ва дарс бериш маҳоратини оширишга кўп жиҳатдан ёрдам берди.

1925 йилнинг бошларида Туркистон ўлкасида, Бухоро ва Хоразмда иккита педагогика ўқув юрти, еттита маориф институти ва бешта техникум бўлиб, шуларнинг бештаси (эркаклар ва аёллар учун ўзбек, тожик тилидаги, рус тузем ва оз сонли миллатлар учун маориф институти) Тошкентда, биттаси (эркаклар учун ўзбекча) Самарқандда, биттаси Бухорода эди. Тошкентда иккита, Самарқанд, Қўқон, Урганчда биттадан педагогика техникумлари бор эди. Ҳамма ўқув юртлирида 1775 талаба ва 215 муаллим бор эди. Таълим олаётган талабаларнинг 80 фоиздан кўпроғи деҳқонлар ва ишчилардан.

Туркистондаги туб жой миллатларга мансуб кишилардан малакали ўқитувчи кадрлар тайёрлашда қардош жумҳуриятларнинг олий ўқув юртлири катта ёрдам берди.

Туркистон Компартияси миллий кадрлар тайёрлаш тўғрисидаги кўрсатмаларга амал қилиб 1922/23 ўқув йилида 734 кишини Татаристонга, 30 кишини Бокуга, 1924/25 ўқув йилида 130 талабани марказий олий ўқув юртлирига ўқишга юбордилар. Уларнинг аксарияти (115 киши) маҳаллий миллатларнинг фарзандлари эди.

Шўро ҳукумати Туркистон МИШЖдаги маданий қурилишга қар томонлама катта ёрдам берди. 1923 йилнинг ўзида бюджетидан Туркистон МИШЖга 1 миллион сўм, 1924 йилда эса 2 миллион сўмдан кўпроқ тилла пул ажратилди. Бундан

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. III том, 373-бет.

ташқари, Туркистон шўроларининг XII съезди қарорига биноан маҳаллий бюджетнинг камида 35 фоизи маданий қурилиш эҳтиёжларига ажратиладиган бўлди¹.

Халқ хўжалигини қайта тиклаш даврининг қийинчиликларига, моддий маблағ асло етишмаслигига, зарур адабиёт ва ўқув-методик қўлланмалар айниқса маҳаллий миллатларнинг тилларида оз бўлишига қарамай, қисқа муддатли курслар, техникумлар орқали анчагина ўқитувчи тайёрланди. 1924 йилнинг июль ва сентябрь ойларида халқ маорифи комиссарлиги системасининг пландаги қисқа муддатли курсларигина миллий мактаблар учун 6454 ўқитувчи тайёрлади, ўша йилнинг ўзида маориф институтлари 186 нафар малакали муаллима тайёрлаб берди.

Ўрта Осиёдаги миллий-давлат чегараланиши ўтказилган йил — 1924 йилда доимий курсларни ва педагогика ўқув юр்தларини ҳаммаси бўлиб 2748 ўқитувчи битириб чиқди. Бу эса халқ маорифини ривожлантиришга, аҳолининг саводхонлигини оширишга ижобий таъсир қилди. Курсларни ва ўрта махсус ўқув юр்தларини битириб чиққан кишилар ҳақиқий халқ ўқитувчилари, янги турмуш қурилишининг фаол қатнашчилари бўлиб қолдилар.

Гарчи, шу вақтгача педагогика таълими ва ўқитувчи кадрлар тайёрлаш соҳасида дурустгина муваффақиятларга эришилган бўлса ҳам, аммо ҳали булар жумҳуриятнинг ўқитувчи кадрларга тез ошиб бораётган талабини қондира олмас эди. Шу сабабли Туркистон Компартияси VII съездининг қарорига Туркистонда педагогика таълимини ривожлантириш, курслар, техникумлар, маориф институтлари тармоғини мустақкамлаш ва кенгайтириб, шу тариқа туб жой аҳоли орасидан етишиб чиққан ўқитувчи кадрларни кўпайтириш учун шошилиш чоралар кўриш зарурлиги таъкидланди.

Шундай қилиб ўқитувчи кадрларни жадал тайёрлаш асосида, шўро ҳукуматининг ғамхўрлиги туфайли Ўзбекистонда ўрта педагогика ўқув юр்தлари тармоғини кенгайтиришда катта муваффақиятларга эришилди, бу эса халқнинг умумий таълим даражасини ва маданий савиясини оширишнинг муҳим шарти бўлди.

Халқ хўжалигини қайта тиклаш даврида маҳаллий миллатлар орасидан муаллималар тайёрлашга, уларнинг малакасини ва ғоявий-сиёсий даражасини оширишга алоҳида эътибор берилди.

Аёллар учун дастлабки маориф институти Тошкентда барпо

¹ ҲЗССР Марказий давлат архиви. ф. Р-90, оп. 1 д. 242, л. 188, 242.

тилди, бундан сал кейинроқ — 1921 — 1922 йилларда жойларда очилган қисқа муддатли хотин-қизлар курслари ва педагогика техникумлари, махсус курслар саводсизликни тугатиш мактаблари учун муаллималар тайёрлаб берди. Хотин-қизлар орасидан ўқитувчи кадрлар тайёрлаш вазифасини ҳал этишда Москвада ташкил қилинган ўзбек аёллар маориф институти катта роль ўйнади, бу институтга ўзбек қизларидан ўн нафари юборилди. Ил сайин бу илмоғоғга тобора кўпроқ талабалар юбориб турилди.

1924—1925 йилларда муаллималар тайёрлашни кучайтиришга фирқа ва шўро идоралари зўр эътибор бердилар. Ўзбек аёллари учун маориф институтларидан ташқари Тошкент, Самарқанд ва Бухорода ўзбек ва тожик қизлари учун педагогика техникумлари очилди. Шу йилларда жумҳурият маориф халқ комиссарлиги уларни педагоглар билан анча мустақкамлади. Аёллар маориф институти битириб чиққан кишилар техникумларга ишга юборилди. Масалан, Самарқанд қизлар педагогика техникумида Зухра Ёқубова, Мақсуда Сулаймонова, Фотима Хужасва, Иқбол Акбархўжаевалар, Фарғона техникумларида Ҳалима Шоумарова, Зайнаб Садриддинова, Газиза Аҳмаджоновалар, Қашқадарёда Нортोजи Абдуллаева, Хосият Мусина, Зайнаб Файзулина ва Зарафшонда Фанифа Масудова, Олия Кашариждинова ва бошқалар ишлар эдилар.

Маориф ходимларининг съездида "Ўзбекистонда хотин-қизлар таълими" тўғрисидаги маърузада таъкидлаб ўтилганидек, жумҳуриятнинг барча мактабларида 1300 нафар ўзбек қизи таълим олаётган, шундан 725 киши Тошкент ўрта ва олий ўқув юр்தларида ўқиётган эди.

1925—1927 йилларда Самарқандда, сўнгра Тошкентда ва Ўзбекистонда бошқа баъзи шаҳарларида муаллималар тайёрлайдиган янги курслар очилди.

Жумҳурият ўқитувчиларининг ижтимоий-сиёсий турмуши ҳам фаоллашди.

Ўзбекистон шўро идоралари, жойлардаги халқ таълими бўлимлари педагогика ўқув юр்தларини кўпайтириш ва кенгайтириш учун кўп куч-ғайрат сарфладилар. 1926/27 ўқув йилига келиб жумҳуриятдаги 17 та педагогика маориф техникуми ва институтида 2685 ўқувчи таълим олар эди.

Гарчи ўзбек ишчи ва деҳқон аёллари орасидан ўқитувчи кадрлар тайёрлаш соҳасида кўп иш қилинган бўлса ҳам, ҳали улар етарли эмас эди.

1927 йилда жумҳуриятнинг педагогика ва бошқа ўқув юр்தларида 8,5 мингдан кўпроқ хотин-қизлар таълим олди, уларнинг

аксарияти ўзбек, тожик қизлари ва бошқа туб жой миллатларнинг вакиллари эди. Шу ўқув юртларида таълим олиб чиққан кўп кишилар кейинчалик хизмат кўрсатган педагоглар, йирик жамоат ва фан арбоблари бўлиб етишдилар.

Бундан ташқари Ўзбекистонда маориф халқ комиссарлиги мактабгача тарбия муассасаларига саводсизликни тугатиш мактабини битириб чиққан аёлларни юбориш тўғрисида қарор қабул қилди. Шу вақтга келиб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар соҳасида пайдо бўлган янги вазифалар ўрта ва олий малакали ўқитувчи кадрлар тайёрлаш соҳасида янада кўпроқ куч-гайрат сарфлашни талаб қилар эди.

1926—27 ўқув йилида жумҳурият шаҳарларида 20 тадан кўпроқ педагогика техникуми ишлар, уларда 2,6 мингдан зиёд йигит ва қиз таълим олар эди. 1927 йилда Самарқандда педагогика институти очилди, 1933 йилда у дорилфунунга айлантирилди. Бу илм даргоҳи халқ хўжалиги, маданият ва маорифи учун юқори малакали кадрларни тайёрлай бошлади. Шу ўқув юртларини битириб чиққан кишилар, ҳақиқатан ҳам, келажак авлоднинг мураббийлари, янги турмушнинг фаол жонкуярлари сифатида майдонга чиқдилар.

Жумҳуриятни дастурий йўл-йўриқлари муваффақиятли равишда амалга оширилганлиги педагогика ўқув юртлари тармоғини кенгайтиришни ва улардаги талабаларни кўпайтиришни таъминлади. Шунга мувофиқ равишда жумҳуриятдаги ўқитувчилар сони кўпайди. Масалан, 1922—23 ўқув йилида 1465 ўқитувчи, 1924/25 ўқув йилида 2748, 1928/29 ўқув йилида 6308 ўқитувчи тайёрланди.

Юқоридагилардан шу нарса маълум бўладики 1922—1929 йилларда жумҳуриятнинг ўқитувчи кадрлари сони қарийб 4,3 баравар, қишлоқ мактабларининг ўқитувчилари сони эса 15 баравардан зиёд кўпайди. Бу ютуқлар келгусида болаларни таълим-тарбияга тўла-тўқис жалб қилиш вазифасини ҳал этиш учун кўп сонли миллий муаллимлар тайёрлаш ишини янада кенгайтириш имконини берди.

Туркистон давлат дорилфунуни Ўрта Осиё халқ хўжалиги ва маданиятининг турли тармоқлари учун мутахассислар, шу жумладан педагоглар тайёрлади. Чунончи, 1921—24 йилларда дорилфунунда 200 дан кўпроқ, 1928 йилда эса 251 нафар муаллим тайёрланди. Уларнинг кўпчилиги районларга, вилоятларга ишга юборилди. Айни вақтда маҳаллий миллатлардан ўқишга қабул қилинган талабалар 1921 йилдаги 157 кишидан 1928/29 ўқув йилида 223 кишига етди. Ҳозирги миқёсларга

ўра бу маълумотлар арзимас бўлиб кўринса ҳам, бироқ ўша пайтда бу рақамлар дорилфунуннинг дастлабки муваффақиятларидан дарак берар эди.

Шу вақтга келиб дорилфунунда илм-фаннинг турли соҳалари бўйича мутахассислар етиштиришга қодир бўлган малакали профессор-муаллимлар туркуми шаклланган эди. Бу ерда 70 нафар профессор, 250 дан кўпроқ муаллим, 100 нафар ординатор ва илмий ходим ишлар эди. Дорилфунуннинг профессор-муаллимлари орасида маҳаллий миллатлардан дастлабки муаллимлар пайдо бўлди. 1928/29 ўқув йилида дорилфунун муаллимлари ва илмий ходимлари (аспирантлари) орасида Ўрта Осиё миллатларига мансуб етти киши бор эди.

Бу илм-фан даргоҳида ҳам аёллардан, айниқса маҳаллий миллатларнинг вакилларида мутахассислар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор берилар эди. Дорилфунун талабалари ва битириб чиқувчилари орасида уларнинг сони аста-секин кўпая борди, бу эса юқори малакали муаллимлар тайёрлашда, шунингдек фан ва маданиятни ривожлантиришда катта роль ўйнади.

Дорилфунун талабалари орасида турли миллатларнинг фарқлари бор эди. Қардошларча ўзаро ёрдам шароитида биргаликда таълим олиш миллий маҳдудлик, чекланганликни, миллатчилик ва шовинистик кўринишларини бартараф этишга кўмаклашди. Дорилфунун ректорати ва ташкилоти бошқа ўқув юртларидан муаллимларни жалб этиш билан бирга ўзи етиштириб чиқарган кадрларни ҳам илмий ишга ва дарс беришга юртди. 1922-23 ўқув йилида дорилфунунини битириб чиққанлардан 113 киши шу ернинг ўзидан ишлаш учун олиб қолинди.

20-йилларнинг охирига келиб муаллимлар тайёрлаш муаммоси ёққан ҳал этилди ва бошланғич мактабларнинг ўқитувчиларидан кўпро мактаби талабларига жавоб бера олмайдиганларини элакдан текшириш учун ўқитувчиларни аттестация қилиш имконияти ҳам вужудга келди. Бу муваффақиятларни амалга ошириш натижасида, мамлакатимиздаги илғор, бир мунча ривожланган миллатлар томонидан ўзбек халқига берилган бегараз ёрдам туфайли эришилди. Миллий муаллим кадрларни вужудга келтириш ва улардан самарали фойдаланишдек жуда қийин муаммо тарихан қисқа муддатда ҳал этилди.

Хуллас, 20-йилларда Ўзбекистонда халқ таълимини ривожлантириш, туб миллатлар орасидан малакали ўқитувчи кадрлар тайёрлаш соҳасида муайян ютуқларга эришилди. Шу ютуқларга эришиб кейинги йилларда мактаблар қурилишини, миллий муаллим кадрлар тайёрлашни кенг миқёсда авж олдириш, болалар

ва ўсмирларга ёппасига таълим ва тарбия бериш вазифасини муваффақиятли ҳал этиш мумкин бўлиб қолди.

Янги иқтисодий сиёсатни амалга оширишнинг илк босқичи мамлакат олдига пайдо бўлган муҳим халқ хўжалик вазифалари мамлакатни электрлаштириш, жуда қисқа муддатларда янги завод фабрикалар қуриш, санъатнинг янги тармоқларини барпо этиш вазифалари фан ва техникани ривожлантириш даражасини оширишни талаб қилди. Бу дастурни турмушга татбиқ этиш учун олинган маълумотли кўпдан-кўп илмий ходимлар ва малакали мутахассислар тайёрлаш зарур эди. Бироқ, 20-йиллар даврида янги илмий мутахассисларни тайёрлаш савияси ҳар ҳолда мамлакат халқ хўжалигининг ошиб бораётган эҳтиёжларидан орқада қолаётган эди. Инқилобдан аввалги эски мактаб тайёрлаб берган оз сонли эски мутахассислар асосан муаллимлик фаолияти билан банд эди. Табиий фанлар соҳасида малакали мутахассислар йўқ эди. Бу эса мамлакат олдига ишчи ва деҳқонлар орасидан янги илмий кадрларни имкони борича жадал тайёрлаш вазифасини қўйди.

1920/21 ўқув йилида Туркистон давлат дорилфунуни ҳузурида бир қанча илмий-тадқиқот институтлари ташкил этилиб, улар кенг миқёсли илмий изланишлар дастурини амалга оширишни киришди. Мавжуд ва янги ташкил этилган илмий тадқиқот институтлари — тупроқшунослик ва геоботаника, соф ва амалий математика, химия, зоология, ботаника ва география институтлари ташкилий жиҳатдан мустаҳкамланди.

Ингирманчи йилларда илмий-тадқиқот ишларининг энг мақбул ташкилий шакллари сабот билан изланди. Маблағ ва асбоб-ускуналар камлигига қарамай, илмий тадқиқотлар яхши натижа берар эди. Бу ишлар Ўрта Осиё халқ хўжалигини ривожлантириш йўналишлари ва эҳтиёжларига мувофиқ олиб борилди.

Туркистон дорилфунунининг профессор-муаллимлари талабаларни илмий ишга жалб этишга кўп эътибор бердилар. Талабаларнинг тўғараклари ташкил қилинди. Чунончи 1921 йилда техника (муҳандислик-мелиораторлик) факультетида тўғарак ташкил қилинди, 1922 йилда қишлоқ хўжалиги факультетида агрономия тўғараги ва физика факультетида математика тўғараги вужудга келди, шарқ факультетида илмий тўғарак ишлар эди.

Мавжуд илмий жамиятлар ташкилий жиҳатдан мустаҳкамланди ва кўпдан-кўп янги илмий жамиятлар пайдо бўлди. 1922 йилда шу жамиятларнинг энг каттаси — Туркистон илмий жамиятининг 84 нафар фаол аъзоси бор эди, унинг умумий йиғилишида 220 киши қатнашарди.

20-йилларнинг бошларида Туркистон ветеринария жамияти,

Россия география жамиятининг Туркистон бўлими, Туркистон илмий тиббиёт жамияти ва бошқалар ҳам барпо этилди. Туркистон жумҳурияти халқ маорифи институти илмий кенгашининг фаолияти тўғрисидаги 1922 йил 25 июлдаги маърузаси юзасидан мазкур бош бошқарма чиқарган хулосада, жумладан, "жула огир моддий шароитга қарамай, барча илмий жамиятлар маҳаллий табиатни ва умуман ўлкани ўрганиш соҳасида анчагина жадал иш олиб борди", деб таъкидланган, бундан ташқари Туркистон илмий жамияти "ўз фаолиятининг миқёси ва характери жиҳатидан марказий илмий жамиятнинг фаолиятидан қолишмайди, деб қайд этилган эди.

20-йилларда Ўзбекистонда фалсафа фани қарор топа бошлади, илгари орқада қолган регионнинг ўзига хос шароитида иқтисодий, ижтимоий ва маданий қурилишнинг дастлабки қадамлари назарий идрок этилиб, диалектик ва тарихий материализм қондалари қарор топа бошлади. Ўрта Осиёда ўрта асрларда ва янги даврда ижтимоий-фалсафий фикрнинг ривожланиш тарихи масалалари ишлаб чиқилди, классикларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ишлари олиб борилди. А. Авлоний, С. Али, Н. Саъдий, Х. Мусаев, И. Хонсуваров, Н. Ҳаким, А. Ҳакимий, Х. Файзий, И. М. Мирошкина бу соҳада унумли ишлар қилишди.

Социалистик қурилишнинг янги босқичини белгилайдиган вазифаларга мувофиқ равишда мамлакат илмий кадрларини тайёрлашни планлаштириш ва ташкил этиш талбир-чоралари кўрилди.

1925 йил 11 сентябрда "Мутахассисларнинг иши тўғрисида" қабул қилган қарорда мамлакат халқ хўжалигини ва маданиятини юксалтиришнинг навбатдаги вазифалари "Мутахассисларнинг жуда яқиндан ва жуда фаол иштирокидагина" ҳал этилиши мумкинлиги таъкидланган эди. Тез орада маориф халқ комиссарлиги "Олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасалари ҳузурида илмий ходимлар тайёрлаш тартиби тўғрисида"ги махсус низомга тасдиқлади. Бу ҳужжат аспирантура орқали илм-фан кадрларини ташкилий жиҳатдан тайёрлашга асос солди. Бироқ қайта тиклаш даврининг охиригача шўро давлати мутахассислар тайёрлашнинг ташкилий шаклларига ўта олмади. 1917—1925 йилларда бу системанинг асосларигина вужудга келтирилган эди.

1924 йилда Ўзбекистон ижтимоий шўролар жумҳурияти барпо этилганлиги илм-фанни ривожлантириш ва илмий кадрларни вояга етказиш учун янада қулай шароит яратди, олимларнинг тадқиқотчилик иши учун янги истиқболлар очди.

Ингирманчи йилларнинг бошларидан эътиборан илм-фанни ривожлантиришда ва илмий кадрлар тайёрлашда Ўрта Осиё

жумҳуриятларига Россия фанлар академияси ёрдам бериб келди. Фанлар академиясининг президенти А. П. Карпинский ва доимий котиб С. Ф. Ольденбург ҳомийлигида академия ҳузурида иттифоқдош ва мухтор жумҳуриятларни тадқиқ этадиган алоҳида комитет тузилди. Улар 1920 йилнинг апрелида Ўрта Осиё ишлаб чиқарувчи кучларига бағишланган биринчи конференцияни уюштиришга киришдилар. Бу тадбир ўлканинг табиий ресурсларини ва маданият муаммоларини тадқиқ этиш ишларини кучайтиришга кўмаклашди. Академиянинг ишлаб чиқарувчи кучларини ўрганиш комиссияси таркибида Туркистон бўлими ишлаб турди, унга академик Бартольд бошчилик қилди.

20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб РКП(б) Марказий Комитетининг "Илмий тадқиқот муассасаларининг ишлаб чиқариш билан алоқасини ўрганиш тўғрисида"ги 1925 йил 12 январь қарори чиққанидан кейин Ўзбекистондаги илмий-тадқиқот ишлари бирмунча режали тус олди. Тадқиқотчиларнинг бутун диққат эътибори халқ хўжалиги соҳасидаги энг муҳим муаммоларга қаратилди.

Ўзбекистон Компартиясининг 1925 йил ноябрда бўлиб ўтган II съезди республиканинг эндигина пайдо бўла бошлаган фани олдига қишлоқ хўжалиги соҳасидаги илмий ва маданий-намунавий ишни бирлаштириш йўлини қатъият билан ўтказиш, Ўзбекистонда минерал ўғитлардан фойдаланишга оид муаммоларни ишлаб чиқиш, Ўзбекистондаги мавжуд минерал ўғит конларини қидириб топиб, қазиб олишни ташкил этиш вазифасини йўлга қўйди.

20-йилларнинг иккинчи ярмида илм-фанни ривожлантириш турмушнинг барча соҳаларидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ эди. Аввал бошданоқ илм-фан халқ хўжалигига хизмат қилдирилди. Геодезия соҳасидаги ишлар, 20-йилларда ўтказилган қишлоқ хўжалиги соҳасидаги аҳоли рўйхати, этнография тадқиқотлари миллий давлат чегараланиши ва ер-сув ислохотларини ўтказишда катта аҳамиятга эга бўлди. Ўлканинг табиий бойликлари, унинг ишлаб чиқарувчи кучлари ҳар томонлама чуқур ўрганилганлиги мамлакатни социалистик асосда sanoatлаштириш ва қишлоқ хўжалигини қайта қуриш вазифасини муваффақиятли ўтказишга кўмаклашди. Шу йилларда республикада бир қанча янги илмий-тадқиқот муассасалари барпо этилди, улар ирригация, пахтачилик, тиббиёт соҳаларида иш бошлаб юбордилар ва келгусидаги салобатли илмий марказларни ташкил этишга киришдилар. Улар орасида бир қанча тиббиёт илмий тадқиқот муассасалари, тропика тиббиёти инс-

титутлари (1924 йил), Ўзбекистон паразитология ва гельминтология илмий-тадқиқот институти ҳамда бошқа илмгоҳлар бор эди. Аини вақтда ўнлаб янги илмий-тадқиқот муассасалари вужудга келтирилди, уларнинг зиммасига мамлакат халқ хўжалигини ривожлантириш вазифалари билан, sanoatнинг янги тармоқларини, янги техникани яратиш билан бевосита боғлиқ бўлган вазифаларни ҳал этиш юклатилгандир.

1924 йилда гидротехника институти ташкил этилди. У 1926 йилда сув хўжалиги илмий-тадқиқот институтига (кейинчалик САНИИРИга) айлантирилди. Ҳозир бу илмгоҳ сув муаммолари ва гидротехника институти деб аталади. Мазкур илмгоҳ ўша пайтдаги энг катта гидротехника иншоотлари қурилишида, тупроқнинг шўр ва зах босишига қарши курашда, шунингдек бошқа бир қанча ирригация-мелиорация ишларини уюштириш соҳасида бир қатор муҳим ишларни бажарди. Тажиба-суғориш станциялари ва гидротехника портлари тармоғи кенгайтирилди.

1926 йилда дорилфунун ҳузурида геология факультетининг Ўрта Осиё бўлими очилди.

1927 йилда Тошкент пиллачилик илмий станцияси негизида Ўрта Осиё пиллачилик илмий-тадқиқот институти барпо қилинди, 1929 йилда бундан ҳам йирикроқ илмий марказ — sanoat, қишлоқ хўжалиги ва маданият қурилиш соҳаларидаги мўътабар илмгоҳ — Ўзбекистон давлат илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Унинг негизида янги-янги илмий-тадқиқот илм-фан марказлари — маданий қурилиш, деҳқончилик ва sanoat-иқтисодий институтлари тузилди.

Илмий-тадқиқот марказларининг фаолияти халқ хўжалиги турли тармоқларининг талаб ва эҳтиёжлари билан чамбарчас боғлиқ эди. Уларнинг хулосалари, тавсиялари ва таклифлари амалга оширилди. Масалан, ирригация институти (САНИИРИ) ерларнинг шўр ва ботқоқ босишига қарши кураш тадбирларини ишлаб чиқиш, жорий этди, ирригация системаларида сувдан фойдаланиш режаларини тузди, ирригация системаларини ишлатишнинг техникавий қонун-қоидалари ишлаб чиқилди. Ленин ордени Бутуниттифоқ пахтачилик илмий-тадқиқот институти 1929 йилда Халқ комиссарлари кенгашининг қарорига биноан ташкил қилинган эди. Бу илмгоҳ қишлоқ хўжалигини, айниқса пахтачиликни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Аста-секин унинг Ўрта Осиё бир қанча жумҳуриятларида, Жанубий Қозоғистонда бешта марказий тажиба ва бир қанча ихтисослаштирилган станциялари барпо этилди. Пахтачилик, жумладан, селекция-уруғчилик тажиба станциялари-

даги илмий фаолиятни бирлаштириши лозим бўлган мазкур илм-фан муассасаси кенг миқёсда илмий тадқиқот ишлари олиб борди ва унинг натижалари кенг кўламда жорий этилди. 1925 йилга келиб, республикада 40 нафарга яқин энтомолог ишлар эди. Улар ғўза зараркундалари ва касалликларини ўрганиш билан шуғуллана бошладилар.

Ирригациянинг моддий-техникавий базаси мустақамланди, жумладан, мавжуд Оқ қовоқ тажриба-суғориш станцияси кенгайтирилди, тўртта янги станция очилди. Эндиги тадқиқотлар мажмуавий тус ола бошлади. Гарчи биринчи галдаги вазифалар ўрнига истиқбол вазифалари ҳал қилинган бўлса ҳам, ҳар ҳолда суғориш системаларини лойиҳалаш ва ишлатиш масалалари республика қишлоқ хўжалигининг талаблари асосида ишлаб чиқилар эди.

Фарғонада, Мирзачўлда тупроқнинг шўр босишини ўрганиш ва унинг олдини олиш тадбирларини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи станциялар ташкил этилди.

1927 йилда шўрсувда кучли нефть фонтани отилиб чиқди. Цемент ишлаб чиқариш учун керакли хом ашёнинг катта-катта конлари қидириб топилди, шу туфайли Хилково цемент заводи кенгайтирилди ва Қувасой цемент заводи қурилди. Нодир металллар, қўрғошинли рудалар, мис, олтин, мрамар конлари очилди.

Вақтни аниқ ўлчашни талаб қилувчи махсус илмий тадқиқотлар ривожланганлиги ва социалистик хўжаликнинг талаблари кучайганлиги эътиборга олиниб 1926 йилда биринчи даражали вақт хизмати ташкил этилди.

Ярим ўтказгичлар физикаси соҳасидаги илмий ишлар ҳам 20-йилларда ўтказила бошлаган эди. 1926 йилда Ўрта Осиёда қуёш энергиясидан фойдаланиш асосида ишлайдиган дастлабки тажриба қурилмаси, қуёш нуридан фойдаланиб иситадиган бир қанча рўзгор асбоблари, тажриба иссиқхоналари қурилди. Радиоэлектроника соҳасидаги тадқиқотлар бошлаб юборилди.

Ўзбекистон шаронтида об-ҳавони олдиндан айтиб берадиган мутахассислар — метеорологлар тайёрлаш айниқса катта аҳамиятга эга эди. Метеорология соҳасидаги тадқиқот ишлари Ўрта Осиё Метеорология илмий-тадқиқот институтида марказлаштирилди, бу институт ўз фаолиятининг миқёси ва аҳамияти жиҳатидан Совет Иттифоқида иккинчи ўринда турар эди.

Институтнинг метеорология тармоғи 1925/26 йилнинг ўзида 100 тага, яна бир йилдан кейин эса 150 тага етди. Бу муассасаларда юқори малакали мутахассислар самарали меҳнат қилиб илмий фаолиятни маҳаллий миллат вакиллари орасидан ёш илмий кадрлар тайёрлаш билан бирга қўшиб олиб бордилар.

Ўрта Осиё давлат дорилфунуни — САГУ миллий кадрларни етиштириб берадиган ва Ўрта Осиё республикаларидаги, хусусан Ўзбекистондаги барча илмий муассасаларнинг фаолиятини мувофиқлаштирувчи ҳақиқий марказ бўлиб қолди. 1926-1927 йилларда факультетлараро муассасалар кенгаши тасдиқланди. Аввалига у еттита илмий тадқиқот институти ва техникавий тадқиқотлар махсус усуллари лабораториясини бирлаштирди. Кенгаш асосий илмий-тадқиқотларни ўтказди. Тупроқшунослик ва геоботаника институтининг бир ўзи 1925 йилда 27 та турли ишни матбуотда эълон қилди.

1926 йилнинг бошларида республикада 20 та илмий жамият бор эди.

Олимларнинг куч-ғайратлари халқ хўжалиги учун муҳим аҳамиятга эга бўлган вазифаларни ҳал қилишга қаратилди, бу эса илм-фаннинг ҳаёт билан, социалистик қурилишнинг амалий эҳтиёжлари билан алоқаси мустақамланишига кўмаклашди.

Чувончи, САГУ муҳандислик-мелиоратив факультетининг ходимлари пахтачилик бош бошқармаси ва сув хўжалиги бошқармасининг топшириқлари асосида ишладилар. Улар гидротехника иншоотлари ва ирригация системаларини лойиҳалаш усуллари ишлаб чиқиш билангина чекланмасдан, ўзлари энг катта гидротехника иншоотларини ва мелиорация системаларини қуриш ҳамда кенгайтиришда фаол қатнашдилар.

Дорилфунун биологлари Ўрта Осиё республикалари соғлиқни сақлаш ва деҳқончилик комиссарликларининг ҳамда бошқа бир қанча ташкилотларнинг буюртмаларига мувофиқ ишладилар. Илмий ходимлар безгакка қарши кураш муаммолари устида, дори-дармон олинадиган экинлар ва техника ўсимликларини ўрганиш билан боғлиқ бўлган бошқа кўпгина масалалар устида тадқиқот ишлари олиб бордилар. Тупроқшунослик ва геоботаника институти ходимлари деярли бутун Ўрта Осиё ҳудудига экспедиция уюштириб, уни бошдан-оёқ ўрганиб чиқдилар.

Дорилфунунда Ўрта Осиё халқ хўжалигини ва ишлаб чиқарувчи кучларини, қўшни мамлакатлар хўжалигини ўрганиш ҳам йўлга қўйилди. Кимёгарлар хўжалик ташкилотларининг буюртмаларига биноан органик синтез, ўсимлик мойлари ҳосил қилиш соҳасида самарали тадқиқотлар ўтказдилар ва ҳоказо.

Қишлоқ хўжалиги факультетининг ходимлари пиллачилик ва чорвачилик, қишлоқ хўжалиги экономикаси, ғўза селекцияси, қишлоқ хўжалигини, айниқса пахтачиликни механизациялашнинг долзарб муаммолари юзасидан ўтказган тадқиқотлар халқ хўжалиги учун катта аҳамиятга эга бўлди.

1926 ва 1927 йилларда дорилфунун географлари билан гидрометеорология институтининг раҳбарлари Урта Осиё дарёлари сув оқимининг музликларга боғлиқлигини ўрганиш юзасидан экспедиция ўтказдилар. Республика геологларининг ишлари кончилик саноатини ривожлантириш, фойдали қазилмаларни қидириб топиш учун катта истиқболлар очди. Геолог олимлар плавик шпат, минерал манбалар ва бошқаларни аниқлаш юзасидан қимматли тадқиқотлар ўтказдилар.

1929 йилда Ўзбекистонда САГУ ҳузурида биринчи аспирантура очилди. Унга олий ўқув юртини аъло ва яхши баҳолар билан битириб чиққан, илмий ишга қобилиятини кўрсатган йигит-қизлар қабул қилинди. Шу йилнинг ўзида 56 нафар аспирант танлаб олинди. Бу вазифа мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг кейинги йилларида, социализм асосларини барпо этиш учун умумхалқ кураши бошланган пайтда аста-секин ҳал этилди.

20-йилларнинг охирига келиб Ўзбекистонда 70 дан кўпроқ илмий-тадқиқот муассасаси бор эди (олий ўқув юртлари бу ҳисобга кирмайди), уларда мингдан ортиқ илмий ходим ишлар эди. Бу — мамлакатдаги барча илмий ходимларнинг 3,5 фоизига тўғри келарди. Маҳаллий миллатлар, жумладан ўзбеклар орасида илмий кадрлар тайёрлашни кучайтириш вазифаси кўйилди ва муваффақиятли ҳал этила бошлади.

Шундай қилиб, бу даврда Ўзбекистонда вояга етган илмий кадрларнинг катта отряди илм-фаннинг турли соҳаларида муайян муваффақиятларга эришдилар. Давлат бюджетидан республиканинг илмий-тадқиқот муассасалари эҳтиёжларига ва илмий кадрлар тайёрлашга тобора кўпроқ маблағ ажратилганлиги бунга кўп жиҳатдан кўмаклашди. Чунончи, 1926/27 ўқув йилида бу ишга 1 миллион 462 минг сўм, яъни 1925/26 ўқув йилига нисбатан уч ҳисса кўп маблағ берилди. Илмий ходимларнинг маошини оширишга қўшимча равишда анча маблағ сарфланди. Илм-фан эҳтиёжларига маблағнинг кўпайтирилиши илмий тадқиқотларнинг моддий-техникавий базасини кенгайтиришга имкон берди.

Дорилфунун тиббиёт факультети тарихининг бошланғич даври унинг моддий-техникавий негизини яратиш босқичи бўлди. Кейинги йилларда талабаларни ўқитиш билан бирга, собиқ кадетлар корпуси ҳудудида барча клиникалар ва кафедраларни жойлаштириш ишлари давом эттирилди, профессор-муаллимлар билан мустаҳкамланди, кафедра ва клиникалар ўқув қўлланмалари ва даволаш асбоб-ускуналари билан тўлдирилди.

1921 йилданоқ Туркистон дорилфунунининг тиббиёт факультети дастлабки шифокорларни етиштириб чиқара бошлади. Шу

йили уни 20 киши битириб чиқди. Улар республикада соғлиқни сақлашни ривожлантириш ишига фаол қўшилдилар.

Тиббиёт факультетининг дастлабки битириб чиқувчилари орасида А. А. Асқаров, Н. И. Исмоилов, З. И. Умидовалар бор эди. Уларнинг ҳаммалари кейинчалик профессор унвонига сазовор бўлишди. Зулфия Умидова эса дорилфунун таълимини олган биринчи ўзбек аёли бўлиб, кейинги йилларда СССР тиббиёт фанлари академиясининг мухбир аъзоси бўлиб қолди. Мана шу қалдирғочлар ва уларнинг изидан борган кўпгина бошқа жонкуяр шифокорлар республика тиббиёт фанининг таниқли арбоблари бўлиб етишдилар.

Тиббиёт факультетининг барпо этилиши малакали шифокорлар тайёрлаш учунгина эмас, аҳолига тиббий ёрдамни ташкил этишни тубдан яхшилаш учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди.

Дорилфунун тиббиёт факультетининг профессор-муаллимлар жамоаси ўқитиш-тарбиялаш фаолияти билан бирга катта илмий-тадқиқот ишлари билан ҳам шуғулланди. 1920 йилнинг майида дорилфунун қарамоғига берилган Полторацкий номидаги касалхона тадқиқот ўтказиш ва илм-фан ютуқларини шифолаш тажрибасига жорий қилиш маскани бўлди. Бу ишга талабалар ҳам жалб қилинар эди. Асосий вазифаларни бажаришдан ташқари олимлар Урта Осиёда тарқалган касалликларни ўрганиш билан ҳам яқиндан шуғулландилар. Айни тиббиёт факультетининг профессорлари билан муаллимлари ўлкамизга хос бўлган бир қанча касалликларни биринчи бўлиб тасвирлаб бердилар.

1924 йилда тиббиёт факультети ходимлари республика соғлиқни сақлаш халқ комиссарлигининг кундалик ишларига: аҳолини амбулаторияларда қабул қилишга, шифокорларнинг малакасини ошириш курсларини ташкил этишга, сил, безгак ва шу каби касалликларга қарши курашга катта ёрдам бердилар.

1925 йилда олий малакали тиббиёт ходимлари биринчи марта чиқарилди. Факультетни 88 киши битириб чиқди. Уларнинг ҳаммалари ишлаш учун вилоятларга жўнаб кетишди.

Маҳаллий миллатларга мансуб талабалар тобора кўпайиб борди. 1920 йилда бу ерда таълим олаётган 205 кишидан атиги 5 киши маҳаллий миллатларга мансуб бўлса, 1928 йилда 550 талабадан 45 киши маҳаллий миллат фарзандлари эди. Шу билан бир вақтнинг ўзида олий малакали мутахассислар кўпайди. 1925 йилда республикада 339 шифокор ишлаган бўлса, 1928 йилда уларнинг сони 1225 кишига етди. 20-йилларнинг охирига келиб, факультет ҳар йили Урта Осиё республикалари учун 100 га яқин малакали шифокор тайёрлаб берар эди. Бироқ,

минтақанинг тиббиёт ходимларига бўлган эҳтиёжларини қондириш учун булар ҳали етарли эмас эди.

1921—1930 йилларда тиббиёт факультетидаги таълим-тарбия ишлари билан бир қаторда барча клиникалар ва кафедраларни дорилфунун ҳудудида жойлаштириш, профессор-муаллимлар таркибини мустақкамлаш, кафедра ва клиникаларни ўқув дастурлари ва даволаш асбоб-ускуналари билан мукамал таъминлаш, тиббиётга оид адабиётларни кўпайтириш ишлари олиб борилди.

1929 йилга келиб, факультет таркибида 11 та кафедра ва 16 та клиника бор эди.

Муаллимларнинг сифат таркиби йил сайин яхшиланиб, сифати ортиб борди, ўқув-моддий базаси кенгайди. Шу туфайли тиббиёт факультетида ўқув жараёнининг ва илмий ишларнинг савияси ошди. Маҳаллий миллатлардан етишиб чиққан муаллимлар муттасил кўпая борди.

Тиббиёт ходимлари кадрларини тайёрлаш тўғрисидаги масала Ўзбекистон шўроларининг I съезида (1925 йил февраль) муфассал муҳокама қилинган эди. Съезд тиббиёт кадрларини тайёрлаш соҳасидаги камчиликларни кўрсатиб, мавжуд тиббиёт мактаблари тармоғи мутлақо етарли эмас эканлигини таъкидлади. Туб жой аҳоли фарзандлари учун янги, ўрта ва олий ўқув юртлари очиш зарурлигини уқтирди. 1925—26 йилги бюджетда ҳар бир вилоятда биттадан тиббиёт мактабини очиш ва унинг ҳамма харажатларини бюджет ҳисобидан таъминлаш кўзда тутилди.

Ўзбекистонда ўрта мактабларда, институтлар ҳузуридаги тайёрлов курсларида ва айниқса ишчи факультетларида мутахассис кадрларни зудлик билан тайёрлашдек долзарб вазифа турар эди.

20-йилларда маҳаллий миллатларнинг фарзандлари орасида ўрта малакали медицина ходимларини тайёрлашга ва айниқса уларни республиканинг олис вилоятларига юборишга катта аҳамият берилди.

1922 йилда республика соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги системасидаги тиббиёт мактаблари ва дорихоначилар тайёрлаш курслари 14 тага етган эди. Бу ўқув юртлари Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Қарши ва бошқа шаҳарларда ёшларга тарбия берар эди. Уша вақтда республикадаги дорихоналарда 274 нафар фармацевт ишлар эди. 1924 йилда ўрта маълумотли мутахассислар тайёрлаш учун Тошкентдаги Охунбобоев номи мактаб ҳузурида фармацевтика бўлими очилди. Мактабнинг ўзи тиббиёт техникуми деб атала бошлади, кейинчалик у республика билим юртига айлантирилди.

1926 йилда барча ўрта тиббиёт ўқув юртлари медицина политехникумларига айлантирилди, уларнинг доялик бўлимидаги ўқиш муддати уч йил, умумий профилдаги медицина ҳамширалари тайёрлаш бўлимидаги таълим муддати 2,5 йил эди. 1926—27 ўқув йилида уларда 658 киши, шундан 316 ўзбек, 1927—28 ўқув йилида 859 киши, шундан 406 ўзбек, 1928—29 ўқув йилида 869 киши, шундан 564 ўзбек ўқир эди.

Маҳаллий миллатларга мансуб талабалар тобора кўпая борди, маҳаллий миллатларнинг йигит-қизлари талабаларнинг 50 фоизини ташкил этди. Шу йилдаги талабалар орасида Ҳ. Ғ. Гафуров, К. Х. Тоҳиров, А. С. Умаров, А. Ғ. Ғуломов ва бошқалар эди. Уларнинг кўплари уста шифокор, илмий ходим, доцент ва профессорлар бўлиб етишдилар.

Бу кадрлар мамлакатнинг ижтимоий-маданий тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Уша кезларда Ўрта Осиё минтақасида кенг тарқалган ва айниқса гўдакларга қирон келтирган даҳшатли касалликларни тугатиш соҳасида ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан катта ишлар қилинди. Безгакка қарши курашда жиддий муваффақиятларга эришилди. Чечакка қарши биринчи бор ёппасига эмлаш ўтказилганида, юксак натижага эришилди, бу хавfli дард енгилди. Илгор тиббиёт назарияси даволовчи шифокорларга амалий йўл-йўриқ берар эди.

Ўзбекистон маорифни халққа хизмат қилдириш тўғрисидаги кўрсатмасини ҳал этиб, ўқитувчилар, илмий-педагог ходимлар, шифокорлар кадрларини тайёрлашда салмоқли муваффақиятларга эришди. Бу кадрлар республика халқ хўжалигини ривожлантиришга, маданиятни раванқ топтиришга, янги кишини тарбиялаб, вояга етказишга катта ҳисса қўшдилар.

Ишлаб чиқариш-техника зиёлиларининг таркиб топиши

20-йиллар Ўзбекистон учун иқтисодий ва маданий тенгсизликни тугатишда муҳим босқич бўлди. Илгари эзилган миллатлар ва элатларнинг иқтисодий ҳамда маданий қолоқлигини тугатиш зарур эди. Бошқача қилиб айтганда, миллатларнинг ҳуқуқий тенгсизлигини бекор қилиш етарли эмас эди, улар ўртасидаги ҳақиқий тенгсизликни тугатиш керак эди.

Иқтисодиётни ўзгартириш йилларидаги хўжалик сиёсати умуман бутун халқ хўжалигининг манфаатларини ва миллий республикаларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётидан келиб

чиқадиган ўзига хос манфаатларни қатъий ҳисобга олиш асосида амалга оширилди.

Мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ўзгартишларни амалга ошириш вазифасини ҳал этиш халқ хўжалиги учун кўп сонли мутахассисларни жадал тайёрлаш ва тарбиялашни талаб қилар эди.

Туркистон Компартиясининг VI съезди (1921 йил август) совет ҳокимияти ва касаба уюшмалари барча идораларининг диққат-эътиборини ҳунар таълимига жалб қилиш, яқин вақт ичида бу таълимни маҳаллий, малакали ва техникавий жиҳатдан тайёрланган ишчи кучига бўлган эҳтиёжларга мос келадиган миқёсда ривожлантириш зарурлигини таъкидлади. Шу съезднинг туб жой аҳоли орасида ҳунар-техника таълимини авж олдириш тўғрисидаги қарорига биноан Туркистон республикасининг халқ комиссарлари кенгаши "ҳунар таълими комитети тўғрисида муваққат низом" чиқарди. Шу комитет зиммасига республикадаги барча махсус ўқув юртларига, шунингдек мактабдан ташқари ҳунар-техника таълими муассасаларига раҳбарлик қилиш вазифаси юклатилди. Ҳунар таълими комитети маориф халқ комиссарлиги таркибига кирар ва унинг мактаб сисъати умумий қондаларига амал қилар эди.

1921 йил 1 февралда Туркистон ҳунар таълими комитетининг ҳисобида тўлиқ бўлмаган маълумотларга қараганда, 17 та техника ва техника-иқтисодий ўқув юрти бор эди, бир йилдан кейин эса уларнинг сони 23 тага ва ўқувчиларнинг сони 2260 кишига етди. Улар орасида еттита техникум (Тошкент, Қўқон, Полторацкда механика, Қўқонда электр механика, Тошкентда қурилиш техникуми ва кечки политехникум, Полторацкда кечки механика техникуми), тўртта билим юрти (Полторацк, Самарқанд, Тошкентда) бешта ҳунармандчилик мактаби, тўртта турли ихтисос мактаблари бор эди.

Оширилган тоифадаги техникумлар техник ва муҳандисларни, ҳунар-техника билим юртлари турли ихтисослар бўйича усталар ва техник усталарни тайёрлар эди. 1921 йилнинг ноябрида турли тоифадаги техникумларнинг ўзида 690 киши ўқир эди.

Мана шу ўқув юртларининг ўқув режалари ва дастурларида ўқитишни республика халқ хўжалигининг ривожланиш хусусиятлари билан, ўқувни амалий турмуш билан боғлаб олиб бориш кўзда тутилган эди.

Маҳаллий миллатлар орасида халқ хўжалигининг турли тармоқлари учун ўрта малакали мутахассисларни жадал тайёрлаш мақсадида доимий ўқув юртларидан ташқари кўпдан-кўп идо-

равий курслар ва мактаблар ҳам очилди. Масалан, 1923—24 ўқув йилида Туркистон ҳунар таълими комитети ҳузуридаги маоралараро кенгашнинг қарори билан туб жой аҳоли учун 150 кишилик кооператив курслар, 100 кишилик сув хўжалиги курслари, 50 кишилик ҳисобчи ходимлар, 100 кишилик хўжалик ходимлари, 100 кишилик пахтачилик ходимлари курслари очилди.

1922 йилда Туркистон ҳунар таълими комитети системасигагина 28 та турли курс бўлиб, шунинг 24 таси Ўзбекистонда эди. Бу ерда ўқиган маҳаллий миллат ёшлари токар, чилангар, йулувчи, машинист касбларини ўргандилар, қуйи бўгин ишлаб чиқариш командирлари бўлиб етишдилар. Бу курсларда ўрта мактабларнинг ўқитувчилари, Туркистон дорилфунунининг талабалари, тажрибакор мутахассислар, партия-хўжалик ходимлари дарс беришар эди.

Туркистон республикасида 1924 йилда 865 нафар ўқувчиси бўлган 11 та доимий ҳунар техникуми, 1416 ўспирин, шу жумладан маҳаллий миллатларга мансуб 726 нафар йигит ва қиз шугулланган 19 та фабрика- завод таълими мактаби бор эди. Бутун республикада курслар, мактаблар, билим юртларининг кенг тармоғи барпо этилди. Ҳар қандай қийинчиликларга, маблағнинг чекланганлигига ва ўқув юртларининг асбоб-ускуналари етишмаслигига қарамай, республиканинг ривожланиб бораётган саноати учун малакали мутахассисларнинг дастлабки отрядлари тайёрлана бошлади. Туркистон Компартияси VII съездининг ҳузуридаги IV миллий кенгашнинг ҳунар-техника кадрларини тайёрлаш тўғрисидаги қарорлари Ўзбекистонда ҳам ҳунар ўқув юртлари тармоғини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга кўмаклашди. Туркистон ҳунар таълими комитетига қарашли деярли барча техникумлар, мактаблар, билим юртлари 1923 йилдан бошлаб тўла-тўқис давлат маблағи билан таъминлашга ўтказилди. Масалан, 1921/22 ўқув йилида 6 та маориф институти, битта техникум ва учта тиббиёт мактаби тўла давлат таъминотида бўлган бўлса, 1923 йилнинг мартада 33 та ўқув юртидан 22 таси давлат маблағи ва 11 таси республиканинг маҳаллий маблағи ҳисобидан таъминланадиган бўлди.

Туркистон ҳунар-таълими комитети барча мактабларининг салкам 70 фоизи иттифоқ ҳукумати томонидан тўла давлат таъминотида ўтказилганлиги миллий ҳунар кадрларини шакллантиришга кўп жиҳатдан кўмаклашди. Бу эса ишлаб чиқаришнинг кўпгина тармоқларида ишлаб чиқарувчи кучларни янада ривожлантиришнинг гарови бўлди.

1924 йилда ҳунар таълими системасидаги ўқув юртлари тармоғи 42 та доимий ҳунар-техника мактаби, билим юрти, техникумлардан иборат эди, улар орасида педагогика, техника, тиббиёт, қишлоқ хўжалиги, мусиқа, рассомчилик ва шу каби ўқув юртлари бор эди.

Қиз ва жувонлар техникумларга ҳамда ҳунар таълими мактабларига яхши жалб қилинмаганлиги маориф халқ комиссарлигининг ва айниқса Ўзбекистон ҳунар таълими комитетининг ишидаги катта камчиликлардан бири деб ҳисобланар эди. 1924—25 ўқув йилида ҳунар-техника мактабларида ва техникумларда туб миллатларга мансуб бўлган 207 нафар қиз-жувон шуғулланар эди.

Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хоразмда 1924—25 ўқув йилида қизлар педагогика ўқув юртлари очилди. Уларда ўзбек ва тожик қизлари ўқий бошлади. Москвадаги ўзбек қизлар маориф институтига талабалар қабул қилиш кенгайтирилди. Коммунистик партия раҳбарлигида ўтказилган жуда катта ишлар натижасида Ўзбекистонда халқ хўжалигини тиклаш даврида ўқув юртлари кўпайиб, мустақкамланди, улар халқ хўжалигининг турли тармоқлари учун ҳунар-техника кадрлари тайёрлаб бериш билан шуғулланди, таълим сифати яхшиланди.

Қишлоқ хўжалигидаги социалистик ислохотлар ҳам деҳқонлар олдида турган вазифаларни амалий ҳал этишга қодир бўлган кўндан-кўп малакали кадрлар тайёрлашни талаб қилар эди.

Дастлабки аграр ислохотлар ва қишлоқ хўжалигини қайта тиклаш жараёнида Туркистон ресубликасида ихтисослаштирилган пахтачилик кооперациясини, мелиорация ширкатларини ва жамоа хўжаликларининг бошқа шаклларини вужудга келтириш йўли билан пахтачиликни қайта тиклаш ва янада ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилди.

1921 йилнинг охирида Туркистон республикасидаги 60 та пахтачилик кооперативи 105 минг пахтакор деҳқонни бирлаштиради. 1922 йилнинг ўрталарига келиб, республикада яна етти мелиорация-кооперация ширкатлари ишлаб бошлади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан бошлаб қишлоқ хўжалиги учун кадрлар тайёрлашга катта эътибор берилди. Туркистонда қишлоқ хўжалик таълими масалаларига бағишланган ўлка деҳқончилик илми съездининг (1919 йил июни) қарорида қишлоқ хўжалиги соҳасида техник мутахассислар ва ташкилотчиларнинг мутлақо етишмаслигини тугатиш учун Туркистонда етарли миқдорда қишлоқ хўжалиги мактаблари ва курслари очиш зарурлиги таъкидланган эди.

Аввал бошда 2—3—4 йиллик махсус мактаблар қишлоқ хўжалик кадрлари тайёрлайдиган масканлар бўлиб хизмат қилиш лозим эди, бу мактабларга етти йиллик умумий таълим мактабини тугатган, шунингдек ўн йиллик умумий маълумотли кишилар бир-икки йиллик курс ва мактабни битирганларидан кейин қабул қилинар эди.

1922—23 ўқув йилига келиб, Туркистон республикаси Маориф халқ комиссарлиги мавжуд қишлоқ хўжалик ўқув юртларини ўзгартириб, тор ихтисос тоифасидаги тўрт йиллик ўрта қишлоқ хўжалик билим юртларига айлантирди, уларда фақат туб миллат фарзандлари учун иккита тайёрлов группаси ташкил этилди.

Тошкент, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда қишлоқ хўжалиги билим юртлари ишлаб турди, олтита билим юртида 630 дан кўпроқ киши таълим олар эди. Маҳаллий миллат ўқувчилари тобора кўпайиб борди. Айрим қишлоқ хўжалик билим юртларида улар 50—70 фоизни ташкил қилар эди.

Ўрта қишлоқ хўжалик билим юртларининг ташкил этилиши ва уларнинг тармоғи ривожлантирилиши, маҳаллий миллат вакиллари уларга кенг жалб этилиши Туркистон шароитида янги ва айни вақтда бениҳоя қийин вазифа эди. Агар 1921 йилнинг бошларида ўрта қишлоқ хўжалик мактабларининг 212 нафар ўқувчисидан атиги 27 киши маҳаллий миллат вакили бўлса, кейинги йилларда кадрларни тақсимлаш ва уларни тайёрлашни яхшилаш юзасидан кўрилган таъсирчан чоралар натижасида ўрта қишлоқ хўжалик билим юртларида маҳаллий миллат ўқувчилари анча кўпайди. Қишлоқ хўжалиги таълими эҳтиёжларига давлат тобора кўпроқ маблағ ажрата борди. 1922 йилда шу тоифадаги мактаблар учун давлат бюджетидан 6,2 миллион сўм, маҳаллий маблағлардан 7 миллион сўм ажратилди.

1921 йилдан бошлаб Қўқон, Андижонда ўзбек тилида таълим берадиган махсус қишлоқ хўжалик мактаблари, Самарқанд, Қўқон, Тошкент ва бошқа шаҳарларда қишлоқ хўжалиги техникумлари очилди. Шу билан бирга ташкилотчи кадрлар тайёрлайдиган турли курслар барпо этилди.

Республика қишлоқ хўжалиги ва ирригация соҳаси учун малакали кадрларга айниқса муҳтож эди. Ҳамма жойда деҳқон ишлар мактаблари, агротехникумлар, қишлоқ хўжалиги техникумлари очилди. Мутахассисларнинг бир қисми мамлакатнинг марказий районларидан таклиф этилди.

Туркистон республикаси шўроларининг XII съездида ер ишлари халқ комиссарлиги идораларининг ишини асосий вилоят-

ларда юқори поғонага кўтариш учун агрономия хизмати йўқлиги ва техник ходимлар кадрлари етарли эмаслиги жуда ташвишли эканлиги таъкидланди. Съезд қарорида Туркистонда қишлоқ хўжалиги таълимини ривожлантириш чораларини кўриш, қуйи ва ўрта ҳунар-техника мактабларини ва махсус курсларни мустақкамлаб, уларда халқ хўжалиги учун техниклар, биринчи галда маҳаллий аҳоли орасидан агрономлар, ирригаторлар, маъмурий ходимлар тайёрлашни ривожлантириш зарурлиги уқтириб ўтилди.

1924 йилда республикада учта қишлоқ хўжалик техникумидан ташқари учта қишлоқ хўжалик мактаби ва Ўрта Осиё сув хўжалиги политехникуми, 1924—25 йилларда Каттақўрғон ва Термизда пахтачилик техникумлари очилди.

Халқ хўжалигини тиклаш давридан 500—600 мутахассис тайёрлашга мўлжалланган олтига қишлоқ хўжалик техникуми ва мактаби (Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хоразмда) ҳамда 597 ўринли олтига қишлоқ хўжалик мактаби айрим танаффуслар билан ишлаб турди. Бу эса пахта, пилла, қоракўл, қимматли техника экинлари ва мева етиштирадиган асосий минтақа бўлиши республиканинг эҳтиёжларини қондира олмаслиги табиий эди.

Ўзбекистон шароитида қишлоқ хўжалиги механизаторларини тайёрлаш бениҳоя муҳим аҳамиятга эга эди. Шунинг эътиборига олиб, партия ташкилотлари техника кадрларини етиштириб берадиган мактаблар, техникумлар, билим юртлари, курслар тармоғини барпо этиш ва ривожлантириш юзасидан бир қанча чора-тадбирларни амалга оширдилар.

Хоразм қишлоқ хўжалиги мактаби ҳузурида 1924—25 ўқув йилида қишлоқ хўжалигини механизациялаш бўлими очилди. Самарқанд механика-техника билим юрти қайта ташкил этилиб, қишлоқ хўжалиги механика техникумига айлантирилди. Андижон механика билим юрти негизида далачилик ва пахтачилик бўлимлари бўлган қишлоқ хўжалиги техникуми барпо этилди.

Ирригация соҳасида, қурилиш ва қидириш-лойиҳалаш ишлари кенг миқёсда авж олганлиги, шунингдек сув иншоотларидан фойдаланишни тўғри уюштириш зарурлиги муносабати билан жуда кўп гидротехник мутахассислар керак эди. Бу ишларни ирригация соҳасига ихтисослашган транспортчилар асосан бажариб келар эдилар, ammo бундай мутахассислар ҳам кам эди. Шу сабабли қайта ишлаш даврининг дастлабки йилларида ирригация учун техника кадрлари масаласи кўндаланг бўлиб турар эди.

Инқилобдан кейин ирригатор мутахассисларнинг аксарияти шўро сув хўжалиги органларида хизмат қила бошлаганлигини

элатиб ўтмоқ керак. Туркистондаги суғориш ишлари кенг қулоқ берганлиги сабабли бу ерга кўпгина мутахассислар кела бошладилар, жумладан, гидротехник ва мелиоратив муҳандислар республикадаги сув иншоотларини қайта тиклаш ва ирригатор кадрлар тайёрлаш ишига бошчилик қилдилар.

Шундай қилиб, ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнида барпо этилган қишлоқ хўжалиги ўқув юртлари ўлка деҳқончилиги учун жуда зарур бўлган мутахассисларни етиштириб бера бошладилар. 1927 йилга келиб, Ўзбекистонда олтига қишлоқ хўжалик ўқув юрти ишлар, уларда 924 киши таълим олар эди.

1927 йилда бўлиб ўтган республика иқтисодий кенгаши Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитини ва маҳаллий аҳоли орасида малакали зоотехник кадрлар тайёрлаш зарурлигини эътиборга олиб, Самарқандда зоотехниклар учун 25 ўринли кундузги бўлим очилишига қарор қилди.

Янги иқтисодий сиёсатни ўтказиш даврида туб миллатларнинг фарзандлари орасидан сув хўжалиги учун кадрлар тайёрлаб бериш энг зарур вазифалардан бири бўлди. Бунинг учун 1924 йилда гидротехникум очилди. Келгуси йилданоқ унда 135 киши ўқир эди. Уларнинг 25 фойизи маҳаллий миллатларга мансуб кишилар эди. Ҳама йилнинг ўзида гидротехникумнинг кечки бўлимида 288 киши таҳсил кўрди. 1928 йилда гидротехникум Ўзбекистон сув хўжалиги бошқармаси қарамоғига ўтказилди, бу талбир бўлажак мутахассисларни тайёрлашни яхшилаш, уларнинг ишлаб чиқаришдаги кўникмасини ҳосил қилиш имконини берди. Амалий ишларга кўп эътибор қаратилди. Туркистон Республикаси Советлари марказий ижроия комитети билан Халқ комиссарлари кенгашининг 1924 йил 11 июлдаги махсус қарорига биноан барча қишлоқ хўжалик мактабларига ҳар бир ўқувчи ҳисобига 1/10 десятина ҳисобидан ер участкаси ажратиб берилди.

1924—1925 йиллар мобайнида ўрта маълумотли 115 нафар техник тайёрланди, сув хўжалиги соҳасида ишловчи 120 техник махсус курсларда ва мактабларда ўз малакасини оширди.

Ўрта Осиёда миллий-давлат чегараланиши ўтказилгандан кейин Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссарлиги ҳузурида Ўзбекистон ҳунар таълими комитетининг бўлими тузилди. Шу вақтга келиб, Ўзбекистондаги 51 та ҳунар таълими мактабида 684 киши ўқир эди. Бундан ташқари Москва, Қозон, Боку ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларидаги ўрта техника ўқув юртларида ҳамда турли ҳунар мактаблари ва курсларида 546 киши шуғулланар, улар орасида 283 нафар ўзбек бор эди.

Ўқув бинолари, қўлланмалари, ётоқхоналар етишмаслиги қишлоқ хўжалик ўқув юртлири тармоғини барпо этишни қийинлаштиради. Техникумлар баъзан мутлақо мосланмаган биноларга жойлаштирилди, бу эса ўқув ишига салбий таъсир кўрсатар эди. Баъзи техникумларда хоналар етишмаслиги сабабли машгулотлар икки-уч сменада олиб борилди эди. Шу сабабли олий ўқув юртлирининг ва техникумларнинг талабалари учун янги ўқув бинолари ҳамда ётоқхоналар қуриш чора-тадбирлари кўрилди.

Ўрта Осиёда халқ хўжалигини социалистик негизда янгилаш феодал-мустамлакачилик ўтмиши сарқитларини тугатишни билдиради эди. Бу эса Ўрта Осиё халқларининг Иттифоқдаги барча халқлари билан ҳақиқий тенг ҳуқуқлилигига эришишга кўмаклашар эди.

1925 йилнинг февралда иттифоқ ҳукумати миллий жумҳуриятлар ва вилоятларни ривожлантириш эҳтиёжларини қондириш учун алоҳида фонд яратди. 1924—25 йилларда Ўзбекистоннинг бюджетда ўз даромадлари улуши 38 фоизни ташкил этди. 1925—28 йилларда саноатни ва қишлоқ хўжалигини қайта тиклаш ҳамда янгилашга иттифоқ бюджетидан Ўзбекистонга 106 миллион сўм ажратиб берилди.

Мамлакатни саноатлаштиришнинг дастлабки йиллари аслида республиканинг энергетика базасини қуришнинг илк даври бўлди. ГОЭЛРО планида Ўзбекистонда Бўзсув ГЭСини қуриб битказиш ва йирик ёқилги билан ишлайдиган электр станциялари — Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Термиз, Марғилон электр станцияларини ишга тушириш кўзда тутилган эди.

Уларни кадрлар билан, малакали ходимлар ва муҳандис-техник хизматчилар билан таъминлаш ҳам муҳим эди. Айни шу пайтда Россия федерациясининг корхоналарига малака ўрганиш учун республикадан анчагина ишчилар юборилди. Чунончи, Ўзбекистон республикаси халқ хўжалиги олий кенгаши раёсатининг қарорига биноан Москва областидаги Зарайск фабрика- завод таълими мактабига ўзбек ўқувчиларининг катта бир гуруҳи юборилди. Улар Самарқанд, Қўқон ва Андижон шаҳарларидан танлаб олинган эди.

Олий малакали мутахассислар ва ишлаб чиқариш ташкилотчилари сони муттасил кўпайиб борди. Тошкентда саноат академияси ҳамда Ўрта Осиё политехника институти ташкил қилинди. Миллий кадрларнинг малакасини ошириш ва уларни тайёрлаш учун хўжалик ходимлари ва ишлаб чиқариш директорларининг ўлка курслари ташкил этилди.

Давлат кўрсатган жуда катта ёрдам, кўп миллатли

совет халқининг фидокорона меҳнати республика саноат ишлаб чиқариши учун муҳандис-техник кадрлар тайёрлашда катта муваффақиятларни таъминлаб берди.

Ўрта Осиё республикаларининг миллий-давлат чегараланиши ва уларнинг ССР Иттифоқи таркибига кириши халқ хўжалиги комплексларини янада жадалроқ ривожлантириш, иттифоқ ҳукуматидан ва барча қардош халқлардан моддий ёрдамни кучайтириш учун шароит яратди.

1924/25 йилларда республика саноатини тиклаш жараёни жадаллашди. 1925 йилнинг бир ўзида Ўзбекистонда 249 та саноат иншооти қайта тикланди. Ўзбекистонни социалистик негизда саноатлаштириш ўлканинг иқтисодий ва маданий қолоқлигини тугатишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди ва жумҳуриятни аста-секин мамлакатнинг ривожланган районлари даражасига кўтарди.

Ўрта Осиёни социалистик саноатлаштириш ва қишлоқ хўжалигини замонавий негизда ўтказиш учун халқ олдида турган вазифаларни амалий ҳал этишга қодир бўлган кўпгина малакали кадрлар тайёрлаш зарур эди. Шундай бир шароитда Ўрта Осиё давлат дорилфунунининг аҳамияти ва масъулияти кескин кучайди. Дорилфунун жамоаси совет шарқининг республикалари халқ хўжалиги етакчи тармоқларига мутахассислар етиштириб беришни кўпайтирди. 1922 йилда 24 агроном-мутахассисни етиштириб чиқарган 1923 йилда талабалар сонини 400 нафарга етказган дорилфунун бу вазифани ҳал қилишга тобора кўпроқ ҳисса қўша бошлади. Бунинг учун унда янги факультетлар ташкил қилинди.

Дорилфунуннинг техника факультети талабалар қабул қилишни аста-секин кўпайтирди. Бу ерда сугориш, темир йўл, кончилик ва механика иши соҳасидаги мутахассис муҳандислар тайёрланар эди. Бу факультет дастлабки мутахассисларни тиклашни даврининг охиридагина етиштириб чиқаришга муваффақ бўлди. 1923—1924 йилларда 16 киши муҳандис дипломини олди.

Агрономия факультети дорилфунуннинг энг катта факультетларидан бирига айланди. Тез орада у зарбдор факультет деб тан олинди. Агрономларни жадал суръатлар билан тайёрлаш эҳтиёжи шуни талаб қилар эди. 1924 йилда факультетда 415 талаба таълим олар эди. У яхшилаб жиҳозланган ва энг қобилиятли илмий педагог кучлар билан мустаҳкамланган эди.

Деҳқончилик тажриба майдонлари ва деҳқончилик илми билан шуғулланувчи ходимлар кўпайди. 1924 йилда Ўзбекистонда 51

та деҳқончилик тажриба майдони бўлган бўлса, 1927 йилда улар 76 тага етди. 1928 йилда эса пахтасоюз системасидаги 99 та деҳқончилик тажриба майдонида 119 агроном ва 56 механизатор ишлар эди.

Деҳқончилик-тажриба пунктларида, қишлоқ хўжаликларида, тажриба станцияларидаги ва ижара пунктларидаги кўчатхоналарда ҳам агротехник кадрлар тайёрланди. Шу муассасаларнинг малакали мутахассис ходимлари бу ердаги машғулотларни ўтказиб турдилар. Ўқиш тажриба далаларида, боғларда, кўчатхоналарда ўтказилганлиги сабабли айниқса амалий таълим жуда самарали бўлди. 1927—1928 йилларда Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 230 тадан кўпроқ деҳқончилик тажриба муассасалари бор эди, улар қишлоқ хўжалиги билимларини кенг тарғиб қилдилар, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини юритишнинг илғор усуллари деҳқонларга ўргатдилар.

Коммунистик партияннинг янги барпо этилаётган колхоз ва совхозларни ташкилий-хўжалик жиҳатдан мустақкамлашга, қишлоқ хўжалигидаги кадрларнинг гоёвий-сиёсий ва агротехника билимларини кўтаришга қаратилган энг муҳим тадбирлари орасида шаҳарнинг, ишчилар синфининг қишлоққа оталиқ ёрдами алоҳида ўрин олди.

Ўзбекистон Компартиясининг 1927 йил ноябрда бўлиб ўтган VI съезди қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши учун мутахассислар тайёрлашга катта эътибор берди. Беш йиллик режанинг қишлоқ хўжалигига оид бўлимида айниқса туб жой аҳоли орасида деҳқончилик илмини биладиган мутахассисларни тайёрлашни кўзда тутадиган тадбирларни ишлаб чиқиш, шунингдек қишлоқдаги ишлаб чиқаришнинг такомиллаштирилган усуллари қўллаш йўли билан деҳқонларнинг маданий-техникавий савиясини оширувчи тегишли чора-тадбирларни кўриш зарурлиги шу съездда таъкидлаб ўтилди.

Октябрь инқилобига қадар муҳандис нималигини билмаган жумҳуриятда кўрилган чора-тадбирлар натижасида 20-йилларнинг охирига бориб 574 нафар муҳандис-техник ходим тайёрланди.

20 нчи йилларда қишлоққа бориб ишлашни тарғиб қилишни йўлга қўйиш таклиф этилган эди. Ишчилар орасидан қишлоққа юборилган бригадалар йил сайин кўпая бошлади. Улар орасидан қишлоқ хўжалигининг раҳбар ва техника кадрлари етишиб чиқа бошлади.

Ўзбекистон шаронтида ишчилар факультетларининг, шунингдек олий ўқув юртларига ва техникумларга ёшларни тайёрлайдиган курсларнинг аҳамияти айниқса катта бўлди. Бундай

факультет ва курслар биринчи беш йиллик давомида 41 баравар кўпайди.

Миллий ишчилар факультетлари тузилди. Ўзбекистондаги биринчи мана шундай факультет 1927 йилда ва яна учтаси 1929 йилда очилди. Ишчилар факультетларининг икки тоифаси бор эди. Улар кечки ва кундузги таълимни йўлга қўйган эдилар. Кечки таълим тўрт йилга, кундузгиси уч йилга мўлжалланган эди. Бундан ташқари сменили ва сиртқи ишчилар факультетлари ҳам ташкил этила бошлаган эди.

1927 йилда ташкил этилган Тошкент ишчилар дорилфунуни шу даврда муҳандис кадрлар маконига айланди, бу ерда ишчилар корхоналарда ишлаб туриб таълим олдилар ва кейинчалик саноатнинг кўпгина тармоқлари учун малакали ходимлар бўлиб етишдилар. 1928/29 ўқув йилида Тошкент ишчилар дорилфунунида ижтимоий-иқтисодий бўлим талабаларининг 83/3 фоизи ва техника бўлими талабаларининг 91,7 фоизи иш билан ўқишни бирга қўшиб олиб борди. Улар орасида Ильич номли заводнинг металлчилари, темир йўл устахоналарининг ишчилари, қурувчилар ва бошқалар бор эди.

Ишчи дорилфунунларида маҳаллий миллатлар орасида мутахассислар тайёрловчи махсус бўлимлар ташкил этилди.

Шундай қилиб, халқ хўжалигини янада ривожлантириш — мамлакатни саноатлаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш ва маданий инқилобни амалга ошириш вазифалари меҳнаткашлар оммаси орасида айниқса маҳаллий миллатлардан янги мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммосини кўндаланг қилиб қўйган эди.

Адабиёт ва санъат арбоблари

20-йилларда ўзбек адабиёти ва санъатини ривожлантириш жумҳуриятнинг сиёсий-хўжалик ва маданий ютуқлари билан узвий равишда боғлиқ эди. Совет адабиётининг янги иқтисодий сиёсатга ўтиш давридаги ривожланиш вазияти бениҳоя мураккаб эди. 20-йиллардаги адабий ҳаётда турли-туман мафкуравий ва бадий оқимлар, гуруҳлар мавжуд эди. Бу даврда "соф санъат" деган буржуа назариясига ҳам, ўтмишнинг илғор меросига менсимай қараш ҳолларига ҳам қарши кескин кураш олиб борилди. Ёш ўзбек совет адабиёти ўткир мафкуравий кураш жараёнида камол топиб борди.

20-йилларнинг бошларида ўзбек адабиётида икки оқим яққол кўзга ташланар эди.

Биринчи оқим инқилобни, шўро ҳокимиятини бажонидил қабул этган ёзувчилардан иборат эди. Улар янги маданиятни, шу жумладан совет адабиёти ва санъатини барпо этиш ва ривожлантиришда фаол қатнашдилар. Ҳамза Ҳакимзода Ниезий, Садриддин Айний, Абдулла Авлоний, Завқий ва бошқалар шу оқимнинг намоёндалари жумласига кирар эди. Улар ўз асарларида инқилобни мадҳ этдилар, шўро ҳокимияти душманларининг кирдикорларини фош этдилар, уларнинг инқилобий руҳдаги шеърлари, қўшиқлари, пьесалари кенг халқ оммасининг дилига яқин ва онгига тушунарли бўлиб, янги ёруғ ҳаёт учун, жамиятни ижтимоий жиҳатдан янгилаш учун курашга даъват қилар эди.

Адабиётдаги иккинчи оқим намоёндаларининг қатъий сиёсий эътиқодлари йўқ эди. Уларнинг аксарияти иккиланиб турар эди. Аммо зўр ташвиқотчилик иши натижасида улар аста-секин шўро ҳокимияти тарафига ўтиб, кейинчалик чинакам халқ ёзувчилари ва шоирлари бўлиб олдилар.

Ўтмиш сарқитларига қарши кураш ўзбек адабиётининг етакчи жанрларидан бўлган сатира ва юморда ўз аксини топди. Шу пайтдаги ўзбек сатирасининг қарор топишида сатира ва юмор жанрида бой тажрибага эга бўлган рус адабиётининг таъсири кучли бўлди. В. Маяковский, Демьян Бедный ва бошқа қалам соҳибларини ёш ўзбек сатирачилари ўзларига устоз деб билдилар.

Энг пешқадам ёзувчилар, шоирлар, санъаткорлар ижодий уюшмаларига бирлашдилар. Жанговар журналистлар эса ўз маҳоратларини пишиқтириб, ғоявий жиҳатдан чиниқиб, фаол ижтимоий фаолиятга шўнгиб кетдилар.

Ўзбек совет адабиётининг савиясини янада ошириш, санъаткор зиёлилар кадрларини тайёрлаш ва тарбиялаш соҳасида муҳим тадбирлар рўёбга чиқарилди. 1921 йил 1 январь куни Тошкентда Ўзбекистон зиёлиларининг биринчи қурултойи очилди. Унда адабиёт тўғрисида, атамашунослик ва ўзбек имлосини ислоҳ қилиш тўғрисида маърузалар тингланди. Мафкуравий ишнинг кучайиши кўп жиҳатдан совет вақтли матбуоти юксак ғоявийлигига ва жанговар инқилобийлигига боғлиқ эди.

1922 йилнинг январидан бошлаб Тошкентда Туркистон Марказий Комитетининг нашри — ўзбек тилидаги "Инқилоб" журнали нашр этила бошлади. У иқтисодий ва сиёсий турмушни батафсил ёритди, партия билан шўро ҳукуматининг мамлакат иқтисодиёти ва маданиятини юксалтиришга қаратилган сиёсатини тушунтирадиган тарғиботчилик мақолаларини эълон қилди. Республиканинг маданий турмушига оид хабарлар бериб борди. Унинг

саҳифаларида ўзбек шоирлари ва ёзувчилари ўз асарлари билан тез-тез қатнашиб турдилар. Масалан, Садриддин Айнийнинг "Бухоро жаллодларининг ўзаро суҳбатлари" асари шу журналда биринчи бор эълон қилинди. Абдулла Қодирий, Шокир Сулаймон, Саъдий ва бошқа ёзувчиларнинг асарлари ҳам журналхонларга тақдим этилди.

Ўзбек миллий романнавислигининг асосчиси, умуман ўзбек совет прозасининг пешқадами Абдулла Қодирий ўша давр зиёлилари орасида энг мўътабар зотлардан эди. У ўзининг "Ўтган кунлар" романини (1922 йил) яратиб, ўзбек адабиётини сифат жиҳатдан янги поғонага кўтарди. Инсон фаолиятининг ҳар қандай соҳасида кашшофларга ҳамиша ҳам қийин бўлади. Абдулла Қодирий яшаган таҳликали даврда бадий ижод аҳллари айниқса мураккаб аҳволда қолган эди.

"Ўтган кунлар" романи Туркистонда шўро ҳокимияти эндигина қарор топган бир пайтда ёзилган эди. 1926 йилда у алоҳида китоб тарзида босилиб чиқди ва дарҳол китобхонлар ўртасида қўлма-қўл бўлиб кетди. Бироқ, кейинги бир неча йил давомида роман матбуотда ҳам, катта адабий анжуманларда ҳам муносиб баҳоланмади.

Ўша 1928 йилнинг ўзида А. Қодирийнинг асари "Муштум" журналида жуда салбий баҳоланди. Мақола муаллифи асарни янги тузумни тан олмайдиган бир нарса деб таърифлади. Шундан кейин ўзини "илғор" адиблар жумласига қўшган ҳар бир адабий арбоб Абдулла Қодирийни дунёдаги жамики гуноҳларда айблашга "ҳисса" қўшишни ўз бурчи деб ҳисоблади. 1937 йилда уни ёзувчилар уюшмасидан ҳайдадилар, сўнгра қамоққа олиб, отиб ташланди.

Шунга қарамай, шахсга сизиниш билан боғлиқ бўлган қатагонлар, адабиётдаги оғмачиликлар деб аталган ҳолларга қарши курашларга қарамай, Ўзбекистондаги адабий жараён муттасил ривожланиб бораверди. Ўша даврда республика ёзувчилари яратган бир талай асарлар ҳақли равишда ўзбек совет адабиётининг хазинасига қўшилди.

Кўпгина ёш адиблар вақтли матбуотда ишладилар. Бу ерда улар ҳаёт тажрибасини ўрганиб, маҳорат мактабида сабоқ олиб, кейинчалик етук ёзувчилар қаторига қўшилдилар.

1925 йилда ўзбек тилида 17 та газета ва журнал 48325 нусхада нашр қилинар эди. 20-йилларнинг иккинчи ярмида Ўзбекистонда махсус адабий жанрларнинг нашрлари ташкил этилди. Улар орасида "Ер юзи", "Гулистон" ва сатирик "Муштум" журналлари айниқса халқ орасида машҳур бўлди. Бундан

ташқари турли-туман тўпламлар ва хрестоматиялар, бадний асарлардан парчалар босилиб турди.

Ўзбек адабиётида совет воқелигини акс эттириш тобора катта ўрин олди. Ёзувчиларнинг турмуш билан, социалистик қурилиш билан алоқаси кенгайди. Назм, наср, драматургия ривожланиб борганлиги, халқ оғзаки ижодиётига эътибор кучайганлиги, асарларнинг мавзу доираси кенгайганлиги 20-йиллар ўзбек адабиётига хос хусусият бўлди.

Инқилоб туфайли эркин нафас ола бошлаган ўзбек хотин-қизлари орасидан ҳам истеъдодли ёзувчи ва шоирлар етишиб чиқди, Манзура Собирова адабиётга Ойдин тахаллуси билан кириб келиб, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг адабий аъёнларининг давом эттирди. Болаларга аталган ҳикоялари билан машҳур бўлган Д. Оппоқова, шунингдек ўша йилларда ном қозонган Хосият Тиллахоновалар маҳаллий матбуотда тез-тез кўрина бошлади.

Публицистиканинг аҳамияти анча ошди. Ҳамза ва Айнийдан кейин Отажон Ҳошимов, Сотти Ҳусайн, Наим Саид, Зиё Саид, Аъзам Аюб, Комил Алиев кабилар публицистика жанрида қалам тебратдилар. Улар маҳаллий иқтидорли ёшларни тарбиялаб вояга етказишга, адабий танқидчиликни ва таржима адабиётини ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар. Меҳнаткашлар оммасига бадний сўзнинг таъсири кучая борди.

1928 йилда адабиёт соҳасидаги маслакдошлар "Қизил қалам" жамиятига ва пролетар ёзувчилар ўзбек ислом уюшмасига бирлашдилар. Бу ташкилотлар муайян босқичда ўзбек совет адабиётини ривожлантиришда, совет ёзувчиларининг кучларини бирлаштиришда ва адабиётдаги миллатчилик оқимларига қарши курашда кўп иш қилди. Кейинчалик "Қизил қалам" жамияти негизда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси ташкил топди.

Шу даврда қардош республикалар ёзувчилари ва шоирларининг шахсий алоқалари қарор топиб, кенгай борди, Ўрта Осиё ва Қозоғистон адабиётларининг ўзаро ҳамкорлиги мустаҳкамланди. Шундан кейинги йилларда миллий адабиётларнинг ўзаро алоқалари ва бир-бирларини ўзаро бойитишлари тобора кучайди.

20-йиллар маданияти, адабиёти ва санъати ривожини таҳлил этганда, шуни таъкидлаб ўтиш керакки мамлакат партия-давлат, раҳбарияти ўрнатган маъмуриятчилик-буйруқбозлик тартиботи, 20-йилларнинг иккинчи ярмида вужудга кела бошлаган ва 30-йилларнинг иккинчи ярмида мустаҳкам қарор топган бюрократизм мамлакат турмушининг ҳамма соҳаларига салбий таъсир

қилди. Шу йилларда адабиёт ва санъатнинг энг яхши намоёндалари онгли равишда ва аниқ мақсадни кўзлаб қувгин остига олинди ва қатагон қилинди.

Ўзбекистоннинг дастлабки журналистларидан Қосим Сорокин, Муҳаммад Ҳасан, Аъзам Аюб, Зиё Саид, Абдусалом Ниёзий, Анқабой Қўйбоқаров, Аҳмаджон Ёқубов, Отажон Ҳошимов, Воис Раҳимийлар ҳам халқ душманлари деб эълон қилинган эдилар. Улар "Қизил Ўзбекистон", "Правда Востока", "Ёш ленинчи" рўзномаларининг, "Муштум", "Ер юзи" ва бошқа ойнамаларнинг муҳаррирлари бўлиб ишлаб турган пайтда 1937 йилнинг сентябрида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг ялпи мажлиси уларни миллатчиликда айблаб, халқ душманлари деб асоссиз равишда эълон қилганлиги ҳозирги кунда бизга маълум.

Ўша йилларда қатагон қилинган ва ноҳақ танқид тиги остига олинган шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, санъат арбобларининг асарларини ўқиш ман қилиниб қолмай, шу билан бирга ўзбек адабиёти ва санъатидаги бутун-бутун даврларни ўрганиш ҳам тақиқлаб қўйилган эди. Ҳозир ҳақсиз равишда қораланган кўпдан-кўп адабиёт ва санъат арбобларининг асарлари ҳам халққа қайтариб берилди.

Юқоридаги бобларда Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир каби истеъдодли шоирларнинг ўзбек адабиётига қўшган ҳиссаси, фидойилик билан олиб борилган маърифатпарварлик ишлари ҳақида гапирган эдик. Бу ўринда уларнинг таржимачилик соҳасидаги ишлари хусусида бир шингил гапириб ўтмоқчимиз.

Жумладан, Чўлпон ўзбек халқини жаҳон бадний адабиёти ютуқларидан бахраманд этиш учун кўп иш қилган эди. 20-йилларда таржима соҳасида унинг олдида тушадиган киши жумҳуриятимизда йўқ эди. У А. С. Пушкиннинг шеърлари, дostonларини, "Борис Годунов" тарихий драмасини, И. С. Тургеневнинг "Ася" ва "Оқар сувлар" қиссаларини, Н. В. Гоголь, А. П. Чеховнинг ҳикоя ва қиссаларини, Т. В. Шевченко, Абулқосим Лохутий, А. Серафимович ва Орешникнинг шеърлари ва романларини, М. Горькийнинг "Она" романини, Д. Бедний, А. Блок, В. Брюсовнинг шеърларини, В. Шекспирнинг "Ҳамлет" ва "Отелло" трагедияларини, Рабиндранат Тагорнинг шеърлари ва ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилди. Унинг таржима асарлари ўзбек адабиёти ва театрини ривожлантиришни, республикада маданий ҳаётни қулф урдиришда беқиёс аҳамиятга эга бўлди.

Ўйноқи шеърлар ва чуқур фалсафий ҳикоялар ва қиссалар муаллифи бўлган Фитрат эса шарқ тилларини ўрганиш, шарқ

музиқа меросини тиклаш ва тарғиб қилиш соҳасида кўп беназир ишлар қилди, маданият-маърифат, ўқув ва илмий-тадқиқот институтларининг фаолиятида жонбозлик кўрсатди, Бухоро, Самарқанд ва Тошкент олий ўқув юртларида талабаларга илм-фан сирларидан сабоқ берди. У ўзбек драматургияси ва театрини ривожлантиришга муносиб улуш қўшди.

Фитратнинг шарқ классик адабиёти соҳасидаги тадқиқотлари зўр илмий аҳамиятга эгадир. У Алишер Навоий, Умар Ҳайём, Лутфий, Фирдавсий, Аҳмад Яссавий, Бобораҳим Машраб, Бедил, Фурқат, Муқимий, Нодира ва шу каби улуғ зотларнинг ижодини ўрганди, йиғди, тарғибга солди ва тарғиб қилди.

Фитратнинг жуда бой илмий ва бадиий меросидан фақат матбуотда эълон қилинган қисмигина сақланиб қолган, қўлёзмалари эса йўқолиб кетган.

Қатагон қилинган ёзувчи ва шоирлар орасида 24 ёшли Усмон Носирнинг ўзига хос ўрни бор эди. Атиги беш йиллик адабий ижодиёти давомида у бешта шеърини тўплам нашр этди. Иқтидорли шоирнинг бутун адабий мероси ана шундан иборат. Унинг ҳибса олиниш арафасида ёзган ва эълон қилинмай қолган шеърлари тақдири эса ҳозиргача маълум эмас. У қамоқда ҳам кўпгина шеър ва дostonлар ёзганлиги маълум. Навқирон шоирнинг бизгача етиб келган шеърлари ҳамон халқ томонидан эъзозлаб ўқилмоқда. Бундан ташқари Усмон Носир А. С. Пушкиннинг "Боғчасарой фонтани" М. Ю. Лермонтовнинг "Иблис" дostonларини ўзбек тилига таржима қилди. Бу иккала дoston шу қадар моҳирона таржима қилинганки, ундан кейин бошқа бирон шоир уни қайтадан таржима қилишга журъат эта олмади.

Шундай қилиб, 20-йиллар ўзбек совет адабиёти шакллана бошлаган илк давр ҳисобланади. У кўп миллатли совет адабиётининг бир қисми сифатида камол топди. Ўзбекистоннинг санъаткор зиёлилари ҳам шу даврда шаклланиб, вояга ета бошладилар.

Совет жамияти тараққиётининг ҳамма босқичларида ўзбек халқининг маънавий турмушида театр санъати катта ўрин олиб келди.

20-йилларда республикамизда вужудга келган ўрта музиқа ўқув юртларида ўзбек йигит ва қизлари рус бастакор ва музиқашунос муаллимлар раҳбарлигида нота ёзувини ўргандилар, жаҳон ва рус классик музиқаси ҳамда театр санъати билан ошно бўлдилар. Янги миллий санъат кадрлари шу жойларда таълим-тарбия олдилар. Москва, Ленинград, Боку ва мамлакат-

нинг бошқа йирик шаҳарлари олий ўқув юртларида Ўзбекистон учун кўпгина истеъдодли санъат арбоблари тайёрланди. Маҳаллий ишлардан театр олий ўқув юртларига юбориш учун танлаш нақсадида Москва ва Тошкентнинг стакчи драма, опера ва рақс санъати арбобларидан тузилган махсус комиссия ҳар йили Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларига борар эди. Шу йўл билан республиканинг энг олис жойларида, халқ орасида вояга етаётган чинакам истеъдодли ёшлар танлаб олинар эди. Уларнинг кўплари кейинчалик Ўзбекистон миллий санъатининг таниқли арбоблари бўлиб етишдилар, фахрий унвонларга ва давлат нукофотларига сазовор бўлдилар.

Янги тоифадаги театрлар учун мутахассислар тайёрлаш муаммоси Москва ва Бокуда миллий студияларни ташкил этиш йўли билан ҳал этилди, чунки ўша йилларда Туркистонда махсус студиялар ва мактабларни ташкил этиш жуда қийин эди.

Ҳаётчан профессионал театр жамоаларини мустаҳкамлаш, халқ санъати усталарини бирлаштириш, шунингдек ҳаваскорликни кенг миқёсда авж олдириш зарур эди. 1923 йил ёзида Москвада Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўргазмаси очилди. Унда миллий артистларнинг чиқиши кўзда тутилган эди. Шу нақсадда Ўзбекистонда истеъдодли артистларни танлаш иши авж олиб кетди. Москвага ўзбек музиқачилари, қўшиқчилари ва раққос-раққосаларининг катта бир гуруҳи юборилди. Ёш ўзбек санъаткорлари ватанимиз пойтахтига ўзига хос гўзал шарқона руҳ бағишлаб, томошабинларни хушнуд этдилар.

20-йилларнинг ўрталарига келиб, Ўзбекистонда кенг қулоқ билан маданий қурилиш шароитида гоёвий жиҳатдан етук бадиий театрни барпо этиш зарур бўлиб қолди. Москвадаги Ўзбекистон наориф уйида уч йиллик театр студияси, Бокуда эса маҳаллий театр техникуми ҳузурида студия ташкил қилинди. 1924—25 ўқув йилида улар Ўзбекистондан дастлабки ўқувчиларни қабул қилди. Москвага юборилган 24 кишилик гуруҳ орасида М. Уйғур, А. Ҳидоят, М. Назруллаев, С. Табибуллаев, Г. Исомов, А. Ҳидоят, Т. Султонова, Т. Саидазимова, Ш. Қаюмов ва бошқалар бор эди. Ҳ. Носирова, С. Алиева, З. Қобуловлар Боку студиясида ўқидилар. Москва студиясининг муаллимлари, таниқли актёр ва режиссерлар уларга устозлик қилдилар.

Рус ва озарбайжон устозларнинг саҳий кўмаги билан ёш ўзбек артистлари реалистик санъат сирларини ўзлаштирдилар, мураккаб бадиий вазифаларни ҳал этиш усулларини ўргандилар. Шуларнинг ҳаммаси студиянинг ҳар бир талабасида мустақил малакали санъаткорга хос хусусиятларни шакллантиришга кўмаклашди.

Студия талабалари актерлик маҳорати билан бирга санъатшунослик ва ижтимоий-сиёсий фанларни ҳам ўргандилар, дарсларда мамлакатнинг сиёсий ва маданий турмушига хос бўлган долзарб масалаларни муҳокама қилдилар. Натижада талабаларнинг актерлик кўникмалари сайқал топди, умуман уларнинг санъатга бўлган қарашлари шаклланди. Студияларни битириб чиққан ёш артистлар Тошкентга қайтиб келишгач, Тошкент давлат мусиқали театри мусиқали драма театрига айлантирилди. Унинг репертуарида рус ва ғарбий европа классик ҳамда совет пьесалари пайдо бўлди.

Ўзбекистон компартияси I съездининг /1925 йил февраль, қарориди "Кино билан театр партия қўлида коммунистик маърифат ва ташвиқотнинг энг яхши воситалари бўлиб қолиши керак, шунини ҳисобга олиб, кенг халқ оммасининг, партия ва касаба ташкилотларининг эътибори маҳаллий тилларда соғлом кинолар яратишга қаратилиши зарур, айниқса қишлоқ жойларда, ташвиқот-тарғибот мақсадида кўчма театр группаларини уюштириш ҳам лозимлиги алоҳида таъкидланганди.

Бу вазифани муваффақиятли ҳал этиш учун театрга юксак гоёвий ва юқори малакали мутахассислар керак эди. Улар социалистик қурилиш жараёнида, шаклан миллий, мазмунан социалистик ўзбек санъатини ривожлантириш асносида тарбияланиб бордилар.

Ўзбекистонда кино санъатининг юзага келиши ва ривожланиши социалистик мазмунга монанд келадиган янги ифода усулларини излаш даврига тўғри келди. 20-йилларнинг ўрталарида рус режиссёрлари томонидан ўзбек ҳаётига бағишланган "Ажал минораси" ва "Мусулмон аёл" деган дастлабки бадиий фильмлар яратилди. Бу фильмлардаги ролларни рус актёрлари ижро этган эдилар.

Кино санъатини оёққа турғазини даврида иқтисодий ва ижодий тусдаги бир талай мушкулотларни бартараф этиш керак бўлди. Иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш бирмунча осонроқ бўлди, чунки давлат кинематографиянинг эҳтиёжлари учун йил сайин кўпроқ маблағ ажратаверди. Маҳаллий кинематография анъаналарининг ва кино ходимлари миллий кадрларининг йўқлиги эса республика кино санъатини ривожлантириш жараёнини тўсқинлик қилар эди.

Ўзбек кино санъатининг қалдирғоч мутахассисларини ҳам Москва ва Ленинград ўқув юртлари тайёрлаб беришди. Ўзбекистондан борган йигит ва қизларга рус совет киносининг етакчи усталари таълим беришди.

Ўзбек ёшларининг дастлабки гуруҳи 1927 йилнинг августида мамлакатимиз пойтахтига ўқишга юборилди. Улар орасида Й.Аъзамов, С. Искандаров, М. Раҳимов, А. Умаров, Р. Пирмухамедов, М. Расулов, Р. Аҳмедов ва бошқалар бор эди. Улар практикага Ўзбекистонга келишганида, Тошкент кинофабрикаси суратга олиш гуруҳларида ишлаб, ўқиш пайтида олган назарий билимларини ижодий равишда қўллар эдилар.

Кино санъати мутахассисларини доимий ўқув юртларида тайёрлаш билан бир қаторда жамоатнинг ўзида артистларга тарбия бериш ҳам ташкил этилди. Кино фабрикасига келган ўзбек ёшлари фильмларни суратга олишда қатнашиш жараёнининг ўзида кинематография билимларини эгаллаб олдилар.

Кино санъатини ривожлантириш манфаатлари актёрларни, режиссёрлар, операторлар, сценарийчиларни янада зудлик билан тайёрлашни талаб қилар эди. Шу боисдан жаҳон кинематографиясига, унинг моҳир усталарига ёрдам сўраб мурожаат этилди, улар кино ходимларининг миллий кадрларини тарбиялашда бажонидил кўмаклашдилар.

Ўзбек турмушидан яратилган энг яхши фильмларнинг ижодкорлари рус совет киносининг ижодий тажрибасини ёшларга ўргатишар эди, бу эса навқирон ўзбек кинематографиясини ривожлантиришдаги реалистик анъаналарни мустақамларди.

20-йилларда П. Б. Беньков, В. И. Уфимцев, М. Е. Новиков, В. Л. Рождественскийлар Ўзбекистонда яшаб, ишладилар. Улар ўша пайтда очилган ҳунар ўқув юртларининг, кўпдан-кўп студияларнинг дастлабки муаллимлари бўлдилар. Бу санъат масканларида ўзбек йигит ва қизлари реалистик ранг-тасвир, графика, ҳайкалтарошлик асосларини эгалладилар.

Инқилобдан аввалги ўзбек тасвирий санъати асосан ёғоч ва ганч ўймакорлигидан, нақшкорлик ва сиркорликдан иборат эди. Мана шу анъанавий халқ ижодкорлиги совет Ўзбекистонининг тасвирий санъатига оби ҳаёт бахш этган жуда бой булоқлардан бўлди. Уни ривожлантиришга рус реалистик санъатининг илгор демократик анъаналари жуда катта таъсир ўтказди. Шундай қилиб, 20-йилларда Ўзбекистонда санъатнинг турли жанрлари юзага келди. Совет санъаткор зиёлиларининг қалдирғоч кадрлари вояга ета бошлади. Улар мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ўзгартириш ва маданий жиҳатдан ривожлантириш вазифаларини ҳал этдилар, меҳнаткашларни халқлар дўстлиги, совет ватанпарварлиги ва байналмилалчилик руҳида тарбияладилар.

20-йилларда ижтимоий онгнинг ҳамма жиҳатлари, мамлакат

маънавий турмушининг барча соҳалари аниқ мақсадни кўзлаб, инқилобий руҳда ислоҳ қилина бошлаган эди. Ҳукуматнинг қарорларида ўтмишда орқада қолган халқларга уларнинг ҳақиқий тенгсизлигини тугатишда, миллий зиёли кадрларни жадал тайёрлашда ҳар томонлама ёрдам бериш, бунинг учун маданий-маърифий муассасаларнинг, умумий таълим ва ҳунар-техника таълими курслари ҳамда мактаблари кенг тармоғини ташкил этиш ва ривожлантириш чораларини кўриш кўзда тутилган эди.

Инқилобдан аввал ўсиб, вояга етган зиёлилар қайта тарбияланганлиги, янги зиёлилар ўстириб, вояга етказилганлиги миллий зиёлиларни камол топтиришнинг энг муҳим соҳаларидан бўлди. Социалистик ислохотларнинг янги вазифалари халқ хўжалиги ва маданият учун юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлашни тубдан яхшилашни талаб қилар эди. Туркистон давлат университети барпо этилганлиги туфайли миллий зиёли кадрларни оммавий равишда тайёрлаш учун мустақкам негиз вужудга келди. Ўзбекистон маорифни халққа хизмат қилдириш, маданий фронт кадрларини: ўқитувчилар, илмий ходимлар, тиббиёт хизматчилари, санъаткор зиёлилар, маданият-маърифат жабҳасининг ходимларини тайёрлашда катта муваффақиятларга эришди. Олий ва ўрта ўқув юрларини барпо этиш йўли билан ишчи ва деҳқонлар орасидан янги муҳандис-техник зиёлиларни ва халқ хўжалиги мутахассисларини вояга етказиш вазифаси ҳал этилди. Шу билан бирга 20-йилларнинг охирида қўйилган католар сабабли ўзбек зиёлиларининг энг яхши намоёндалари қувғин остига олиниб, қатағон қилинганлиги энг аянчли воқеа бўлган эди.

Шундай бўлсада, зиддиятли, аммо ягона ижтимоий бирлик бўлмиш зиёлилар ўсиб, вояга етканлиги шу даврнинг муҳим ютуғи бўлди, бу зиёлилар ички табақалашувнинг чуқур ва хилма-хил шаклларига қарамай, тарихан таркиб топган ижтимоий гуруҳ бўлиб шаклланди.

ЎЗБЕКИСТОН ЗИЁЛИЛАРИ 30-ЙИЛЛАРДА

Янги яратувчилик изланишлари

30-йиллар мамлакат тарихида осойишта ва айнаи вақтда зиддиятли йиллар бўлди. Бу йилларда иқтисодиётда жуда катта ютуқларга, ижтимоий жиҳатдан туб силжишларга, сиёсий ва маънавий устқурмада зўр ўзгаришларга ҳам эришилди, сталинча истибдод диктатураси мустақкам қарор топиб, беғуноҳ қулоқ

қилиш, очарчилик, оммавий қатағонлар оқибатида миллионлаб кишилар қурбон ҳам бўлди.

30-йилларда иқтисодиётда хусусий сектор тугатилди, зулмкор синфларнинг қолдиқлари йўқ қилиб юборилди. Республикаларнинг ҳуқуқий тенглиги иқтисодий тенглик билан мустақкамланди. Социалистик маданият шаклланди. Ижтимоий шахс қоидалари ишлаб чиқилди, инсоннинг маънавий қиёфаси янгиланди. Бу ғалабаларнинг жаҳоншумул-тарихий аҳамияти шубҳасиз: айнаи 30-йилларда фашизм устидан қозонилажак ғалабанинг негизлари яратилди.

Миллий зиёли кадрларни камол топтириш билан боғлиқ бўлган масалалар шу йилларда синчиклаб ўрганиб чиқилди. Вайналдилалчилик қоидаларига биноан халқлар ҳамкорлиги, мутахассис кадрларни юзага келтиришда илгариги қолоқ миллат ва элатларнинг меҳнаткашларига ёрдам бериш дастури ишлаб чиқилди, республиканинг бир ёқадан бош чиқариб, ўз куч-гайратларини бирлаштириш йўли билангина, илғор миллатларнинг қардошларча ёрдами билангина илгари орқада қолган халқлар қисқа муддатда у ёки бу минтақада яшовчи барча элатларнинг вакилларини бирлаштирувчи ўз зиёлиларини тарбиялаб вояга етказа олишлари таъкидланди.

30-йилларда янги ижтимоий қатлам — совет зиёлиларининг шаклланиши асосан ниҳоясига етди. Аввалги ўн йилликда қилинган ишлар бу жараёни поёнига етказиш учун негиз яратган эди. Аввало зиёлиларнинг ижтимоий қиёфасида катта ўзгаришлар содир бўлди. Биринчи беш йиллик босилган пайтда Ўзбекистон зиёлиларининг ярми ишчи ва деҳқонларнинг вакилларидан иборат эди.

Зиёлиларнинг сон жиҳатидан ўсганлиги сезилиб турарди. Масалан, дастлабки ўн йилликда жумҳуриятдаги учта олий ўқув юртида 3876 талаба, 18 та қишлоқ хўжалиги техникумида 1445 киши таълим олган эди. 20-йилларнинг охирига келиб Ўзбекистон халқ хўжалигининг эҳтиёжлари учун 574 нафар муҳандис-техник ходим, 115 нафар ўрта махсус маълумотли техник тайёрлаб берилган эди.

Халқ хўжалигида, маданият соҳасида ҳам инқилобдан аввалги ёки мактабни тамомлаган мутахассислар ва тажрибакор анчагина киши ишлаб турар эди.

Ижтимоий ва миллий таркибга асосий эътибор берилар эди: олий ўқув юрларига ва техникумларга талабалар асосан ишчи ва деҳқонлар ҳисобидан танлаб олинар эди. Масалан, 1929/30 ўқув йилида ишчилар факультетларидаги 2200 талабанинг 60,3

фоизини ишчилар, 23,5 фоизини деҳқонлар, 208 фоизини хизматчилар ташкил қилар эди. Ишчилар дорилфунунларига талабаларнинг 81,5 фоизи ишчилар орасидан олинарди. Шу йилларда олий мактабда ўқувчи ўзбеклар сони бир неча баравар кўпайди.

Бироқ, мутахассис кадрларнинг ҳолати кенгайтирилган социалистик қурилиш вазифаларига мувофиқ келмас эди.

Биринчидан, улар нисбатан оз эди. Халқ хўжалигининг барча тармоқларида, маданият, бошқарув соҳасида юқори малакали мутахассислар асло етишмас эди.

Иккинчидан, мавжуд мутахассис кадрларнинг махсус тайёргарлик даражаси анча заиф эди. Масалан, sanoatda муҳандис-техник ходимларнинг ярмидан кўпроги мунтазам равишда махсус таълим олмаган тажрибакор кишилардан иборат эди. Илмий-тиббиёт муассасаларининг ходимлари орасидан умумий таълим ва ижтимоий тайёргарлик савияси бир мунча юқори бўлса ҳам, ammo улар сон жиҳатидан оз эди ва албатта, ақлий меҳнат ходимлари оммасининг махсус тайёргарлиги умумий таърифга жиддийроқ ўзгартиш кирита олмасди.

Шундай қилиб, дастлабки беш йиллик бошланган пайтда мамлакатда социалистик қурилиш, унинг малакали кадрларга бўлган жуда катта эҳтиёжи билан шу кадрларнинг етишмаслиги ўртасида номутаносиблик вужудга келган эди. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт суръатлари зиёли кадрларнинг ўсиш суръатидан ўзиб кетар эди. Бу номутаносиблик шундан иборат эдики, муҳандис-техник, илмий-педагог кадрлар, қишлоқ хўжалиги мутахассислари асло етишмасди, малакали кадрлар турли минтақалар ўртасида бир текис таъминланмаганди, мутахассисларнинг анчагина қисмида касбкор билимлари паст эди. Бу мутаносибликнинг сақланиб қолиши халқ хўжалигини ривожлантиришга жуда тўсқинлик қилиши мумкин эди.

Ижобий ва салбий жиҳатларга эга бўлган даврнинг суроли воқеалари кўпгина ижтимоий-иқтисодий жараёнларга, шу жумладан янги зиёлиларни вояга етказиш жараёнига таъсир қилганлиги табиий. Ижтимоий турмушнинг бошқа ҳамма соҳаларида бўлгани каби бу соҳада ҳам замон омили ҳал қилувчи роль ўйнади.

Янги зиёлиларни тарбиялаб вояга етказиш тадбирлари тартиботи аввалги даврдаги тартиботнинг бевосита давоми бўлди. Яъни эски мутахассислар шўро давлати томонига жалб этилиб, қайта тарбияланди. Ўқув юртларида янги кадрлар тайёрланди. Ишчи ва деҳқонлар юқори лавозимларга кўтарилди. Ammo энди бу жараён бошқача шароитда кечар эди.

Аввалги мутахассисларни жалб этиш хусусида шуни айтиш

еракки, бу манбадан деярли фойдаланиб бўлинган эди. Энди уларнинг билими ва тажрибасидан янада самаралироқ фойдаланиш ҳақида, уларни янги дунёқараш ва дунёни янгича тушуниш йўлида қайта тарбиялаш жараёнини ниҳоясига етказиш тўғрисидагина борар эди.

Партия янги зиёлиларни вояга етказишда пастдан юқори кўтаришга катта аҳамият берган бўлса ҳам, бироқ бу усулнинг етказилганлигини равшан пайқаб турар эди, чунки зиёлиларнинг ҳамма гуруҳлари сафларини ҳам шу йўл билан тўлдиришнинг иможи йўқ эди. Бундан ташқари юқори кўтариб қўйилган кишиларнинг ҳаммаси ҳам мутахассислик вазифаларини бажариш учун билими етишавермас эди.

Янги тарихий шароитда олий ва ўрта махсус ўқув юртларида мутахассислар тайёрлашни кўпайтириш кадрлар муаммосини ҳал қилишнинг асосий йўли бўлиб қолган эди.

Ўрта Осиёнинг бошқа жумҳуриятлари каби Ўзбекистонда ҳам Совет миллий зиёлиларини камол топтириш қийин ва зиддиятли шароитда давом этди. Олий ўқув юртларининг етарли эмаслиги, мавжуд олий мактабларнинг моддий базаси камбағаллиги, туб миллатларга мансуб кишилар орасида профессор-муаллимлар ва илмий кадрлар камлиги, саводсизлик даражасининг юқорилиги ва шу каби сабаблар олий малакали мутахассислар тайёрлашга тўсқинлик қилар эди.

Шу билан бирга юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлашга кўмаклашувчи баъзи омиллар ҳам бор эди. Ўзбекистонга рус халқининг ва мамлакатдаги бошқа қардош халқларнинг ҳар томонлама ёрдами, шунингдек республика аҳолисининг илғор ва энг онгли қисми билим олишга иштиёқи ва интилиши шу омиллардан эди.

Бироқ мана шу объектив ижобий тамойиллардан ҳаминша ҳам самарали фойдаланилгани йўқ. Халқ таълими идоралари олий ва ўрта махсус ўқув юртларини ташкил этиш ва қайта тузиш ишларини жуда пайсалга солдилар. Сийсий бюронинг Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ҳисоботи юзасидан "Ўзбекистон партия ташкилотининг иши тўғрисида" 1929 йил 25 май куни қабул қилган қарориди республика халқ хўжалигини социалистик негизда қайта қуриш учун зарур кадрларни тайёрлаш суръатлари пастлиги таъкидлаб ўтилди. Ўзбекистонда муҳандислар мамлакатнинг марказий районларига нисбатан қарийб тўрт баравар кам эди. Қишлоқ хўжалигида 52 минг деҳқонга 1 агроном тўғри келар эди.

Иқтисодий ва маданий қурилиш муаммолари Ўрта Осиё вилоят дорилфунунининг тегишли факультетлари негизда тармоқ

олий ўқув юртларини ташкил этишни тақозо қилди. Эски олий ўқув юртлари қайта тузилди ва янгилари барпо этилди, уларга раҳбарлик қилиш яхшиланди. Мана шу чора-тадбирлар натижасида олий мактабнинг ижтимоий турмушдаги ўрни ва аҳамияти анча ошди. Олий ўқув юртлари ўқувчиларининг ижтимоий таркиби ўзгарди: ишчиларнинг намоёндалари кўпчиликини ташкил этди.

Қардош иттифоқдош жумҳуриятларнинг олий ўқув юртлари, айниқса Москва ва Ленинград дорилфунунлари, шарқ меҳнаткашларни коммунистик дорилфунуни, Свердлов номли коммунистик дорилфунун, қизил профессорлар институти, Н. К. Крупская номидagi коммунистик тарбия академияси ва шу қабилар ўзбек совет миллий зиёли кадрларини тайёрлашга кўп жиҳатдан кўмаклашди.

Айни вақтда Ўзбекистон ҳам Ўрта Осиёдаги қардош жумҳуриятлар учун мутахассислар тайёрлади. 1932 йилда жумҳурият олий ўқув юртларини битириб чиққан мингдан кўпроқ дипломли мутахассис Ўрта Осиё минтақаси халқ хўжалигининг масъул соҳаларига юборилди.

Ўзбекистон Компартиясининг V съезди (1930 йил июнь) Ўзбекистон хўжалигининг ривожланиши, маданий талаб-эҳтиёжларнинг кучайиб бораётганлиги техника кадрлари тайёрлашни тобора кўпроқ талаб қилаётганини таъкидлади. Съезд миллий пролетар мутахассис кадрларни камол топтириш соҳасидаги иш қониқарсиз эканини таъкидлади ва фабрика- завод таълими мактаблари, шунингдек олий ва ўрта махсус ўқув юртлари тармоғини кенгайтиришни талаб қилди. Ишлаб чиқариш раҳбарларини, совхозлар, машина-трактор станциялари, фабрикалар, заводларнинг директорларини қисқа муддатли турли курсларда тайёрлаб, малакасини ошириш зарурлигига эътибор қаратилди.

Янги зиёлилар ўсиб улғайиши билан айни бир вақтда эски зиёлилар совет тузумини астойдил қўллаб-қувватлаш позициясига ўтдилар.

Бироқ, бу вақтда эски миллий зиёлилар оз бўлганлиги ва ижтимоий ҳаётда мамлакатнинг марказидаги каби катта роль ўйнай олмаслиги сабабли улар Совет ўқув юртларида таълим ва тарбия олган янги совет зиёлиларига аста-секин қўшилиб кетдилар. 30-йилларга келиб, эски зиёлилар узил-кесил шўро ҳокимияти позициясига ўтиб олдилар.

30-йилларда ҳам миллий зиёлиларни вояга етказишда ишчи ва деҳқонларни совет ва хўжалик фаолиятининг масъулиятли соҳаларига кўтариб қўйиш ва уларни амалий ишда тарбиялаш, сўнгра турли курсларда, мактабларда, коммунистик дорилфунунлари

ва академияларда ўқитиш усули аввалгидек муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1932 йилда бўлиб ўтган V пленуми ишчи ҳамда колхозчиларни давлат ва хўжалик идораларидаги масъул раҳбарлик ишига кўтариш билан мунтазам шуғулланишни таклиф этди.

Жумҳуриятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиёти режаларини амалга оширишда шу даврда тарбияланган ва юқори лавозимларга кўтарилган таниқли партия ҳамда давлат арбоблари А. Икромов, Д. И. Манжара, Ф. Хўжаев, Ж. Обидова, В. И. Иванов, Й. Охунбобоев ва бошқалар жуда катта роль ўйнадилар.

Шўро давлатининг шўро ҳокимияти дастлабки ўн йиллигида янги зиёлиларни камол топтириш соҳасида сарфлаган куч-гайратлари туфайли кадрлар муаммоси жадал ҳал этила бошлади. Шундай бўлсада, бу йилларда мутахассисларга бўлган ва тобора ошиб бораверган эҳтиёжларни тўла-тўқис қондиришнинг иложи бўлмади.

Урушдан олдинги беш йилликларда ҳам пастдан юқори кўтариш ҳисобига мутахассис кадрлар тайёрлаш ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Бундан ташқари пастдан юқори кўтариш тартиб-қондаси муҳим ижтимоий вазифани — ақлий меҳнат ходимларининг умумий таркибида ишчи ва деҳқонларнинг салмоғини ошириш вазифасини ҳам бажарди.

Шундай қилиб, қобилиятли ишчи ва деҳқонларни раҳбарлик ишига кўтариш билан бирга кадрларнинг ўз касб-кор ва маданий савиясини ошириш имкониятини босқичма-босқич таъминлаб бордилар. Бироқ ўқишнинг ташкил этилиши ҳамisha ҳам самарали эмас эди. Вақт ўтиши билан таълим ва тарбия ишларининг тобора мукамал шакллари жорий этилиб, дипломли мутахассислар ва амалиётчиларни тайёрлаш даражаси аста-секин бир-бирига яқинлашиб борди. Мутахассисларнинг сафлари ўрта махсус мактабларда ва олий ўқув юртларида билим олган ўша ишчи ва деҳқонлар ҳисобига кенгайверди.

20—30 йиллар оралигида шахсга сизиниш сиёсати қарор топиши билан маданият соҳасидаги сиёсат ҳам, зиёлиларнинг жамиятдаги табақа сифатидаги аҳамиятига муносабат ҳам ўзгарди. Маданий сиёсатни амалга ошириш даврида одат бўлган холислик ва хайрихоҳлик, санъат масалаларида ўзгача фикрлашга сабр-тоқат билан қараш, истеъдодли кишиларни ҳурмат қилиш, тўғрилиқ ва ҳалоллик каби фазилатлар аста-секин йўқолиб кетди. Инқилоб эълон қилган йўл ўрнини яқка ҳокимлик, фан арбобининг, санъаткор ва ёзувчининг ижодий ишларига андишасизларча қўпол аралаштириш, маданият соҳасидаги

ҳар қандай мустақилликни, эркин фикрлашни инкор этиш иллатлари олди.

Сталин советлар мамлакати зиёлиларининг том маънодаги гуркираб турган қисмига — бутун умри инқилобий иш билан ўтган, озошлик курашида чиниққан, подшо даврининг қамоқхоналари ва сургуларида бўлган заҳматкашларга асосий зарбани қаратиш режасини тузиб қўйган эди. У ўз режасини амалга оширди ва рус халқининггина эмас, қардош жумҳуриятларнинг ҳам энг истеъдодли, энг садоқатли давлат арбобларини, олимлари, ёзувчилари ва санъаткорларини қатагон қилди.

Бу муаммо гарчи фанимиз томонидан муваффақиятли равишда ўрганилган ва мукамал ишлаб чиқилган масалалар жумласига киргандек туюлса ҳам, бироқ унинг баъзи жиҳатларини тўлиқроқ тадқиқ этиш мумкин ва лозим.

Бу фикр аввало шўро тузумига хизмат қила бошлаган эски зиёлиларнинг аҳамияти ва тақдирини таҳлил этишга тааллуқлидир. Улар оз бўлса ҳам, зўр касб-кор ва маънавий маданият салоҳиятини ўзларида мужассамлаштирар эди, дастлабки беш йилликларда эса айни шундай салоҳият баъзиларида етишмас эди.

Ҳатто давлат хавфсизлиги комитетининг шўро давлатига энг садоқатли ходимлари ҳам қатагонга учрадилар. 30-йилларнинг бошлари ва ўрталарида ички ишлар ходимларидан "халқ душманлари"ни тугатиш деб аталган ғайридемократик ва ғайриконституцион буйруқларга мурасасозлик қила олмаган 20 мингга яқин киши қатагон қилинди. 1937 йилдан то 1940 йилнинг бошларигача Ўзбекистон ички ишлар идораларининг 468 ходими "сиёсий жиҳатдан ишончсизлиги" учун ишдан бўшатилиди ёки ҳибсга олинди.

Шу йилларда баъзи фирқа ва шўро арбоблари, адабиёт ва санъат намоянадалари, олимлар, мафкура жабҳасининг ходимлари аниқ мақсадни кўзлаб, жўрттага таъқиб остига олинди. Ўзбекистон зиёлиларининг кўпгина намоянадалари репрессия қурбони бўлдилар. Бу эса Совет Ўзбекистони маданияти, адабиёти ва санъати ривожини заифлаштирди, одамларга ишончсизлик ҳиссиётини кучайтирди, кишиларнинг аҳвол-руҳиятида нохуш ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди.

Бироқ, репрессиялар, таъқиблар, энг истеъдодли ва атоқли зиёлиларнинг жисман йўқ қилиб юборилиши ҳам кўп миллатли совет маданиятининг шаклланиш жараёнини тўхтатиб қола олмади. Ҳатто истибод ва бедодликнинг қора даврларида ҳам халқ орасидан етишиб чиққан кўпгина чинакам иқтидорли кишилар ўз зеҳни ва илми билан жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўшдилар.

Эндиликда, совет жамиятини қайта қуриш шароитида бутун халқ билан биргаликда зиёлиларимиз ҳам буйруқбозлик-маъмуриятчилик бошқарув тартиботи дучор этган турғунлик ҳолатидан аста-секин қутила бошладилар. Ҳар қандай огир шароитларда ҳам инсон вужудида тиним билмайдиган маънавий куч энди ривожланиш ва ҳаракат қилиш учун рағбат омилини олмоқда. Фикрларнинг дадиллиги ва теранлиги, аввало илму зиё кучларининг қанот қоқиб, парвоз қила бошлаганлиги бунинг яққол далилидир. Шу туфайли кейинги йилларда адабиётда, театрда, ҳужжатли кинода, айниқса публицистика жанрида катта силжишлар, ижтимоий фанларга янгича ёндашувлар кўзга ташланмоқда.

Ҳеч ким хатоларсиз ва нуқсонларсиз ишлай олмайди, бироқ танлаб олинган йўлнинг тўғрилиги ёки нотўғрилигига йўл қўйилган хато ва нуқсонларга қараб баҳо берилмайди. Яқин ўтмишда бўлганидек, зиёлиларнинг меҳнати ва ўрнини камситиш муқаррар равишда жамият маданиятининг пасайишига олиб боради, мамлакатнинг маънавий соғломлигига таъсир қилади, фан-техника тараққиётини тўхтатиб қўяди. Янгиланиш илм-фан, маориф, санъат соҳасидаги илму зиё салоҳиятини ҳар томонлама кучайтиришни тақозо этади.

Муҳандис-техника мутахассислари ва қишлоқ зиёлилари

Мамлакат саноатлаштирилганлиги сабабли қишлоқ хўжалигининг қиёфаси тубдан ўзгарди, маданий-қурилиш кенг қулоч ёзиб, ижтимоий муаммолар ўткирлашди, бунинг оқибатида иш натижаларининг зиддиятлиги яққоллашди, зиёлиларнинг тутган ўрни ҳам тубдан ўзгара бошлади, уларнинг ижодий, касб-кор фаоллиги даражаси ошди, моддий ва маънавий ишлаб чиқаришнинг кўрсаткичларига улар ҳал қилувчи ҳисса қўша бошладилар.

Мамлакатни саноатлаштириш дастурида иқтисодий жиҳатдан орқада қолган районларда саноат қурилишини авж олдириш, халқ хўжалигининг малакали мутахассислари кадрларини янада кўпроқ тайёрлаш кўзда тутилган эди.

Янги совет мутахассисларини вояга етказиш зарурлигини асослаб, эски муҳандис-техника кадрларини социалистик ишлаб чиқарувчи кучларни миқдор жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам ривожлантиришни кучайтирди. Шу муносабат билан хўжалик ходимларини илмларни эгаллашга, муҳандис-техника ходимларини жадал суръатлар билан таълим олишга чақирди. Меҳнаткашлар оmmasига техникани бошқаришни ўргатиш, мил-

лий жумҳуриятларда, /шу жумладан Ўзбекистонда ишлаб чиқариш-техника зиёлиларини вояга етказиш миллий сиёсат тўғри амалга оширила бошлаганини билдирар эди, бу сиёсат илгари иқтисодий ва маданий жиҳатдан орқада қолган халқларни илгор халқлар даражасига етказиб олишни таъминлаши лозим эди.

Ўзбекистонда илгари йирик саноат бўлмаганлиги, мавжуд саноат корхоналарининг эса техникавий даражаси пастлиги, замонавий техникани биладиган муҳандислар, техниклар ва бошқа малакали мутахассислар озлиги социализмнинг моддий-техникавий негизини яратиш соҳасида қўшимча қийинчиликларни келтириб чиқарар эди.

Муҳандис-техника зиёлилари мураккаб шароитда тайёрланди. Техника олий ўқув юртлари деярли йўқ эди, шунга яқин соҳадаги махсус олий ўқув юртлари оз эди, уларда таълим олувчи маҳаллий миллат вакиллари эса жуда кам эди. Ўзбекистонда ўз техника зиёлиларини вужудга келтириш учун катта иш қилиниши ва кўп маблағ сарфланиши лозим эди.

Социалистик қурилишнинг катта-катта иқтисодий, техникавий ва ташкилий вазифаларини ҳал этиш зарурати бир қанча чора-тадбирлар амалга оширилишини талаб қилар эди.

Бошланғич таълимни жорий қилиш, саводсизликни тугатиш, омманинг ҳам умумий, ҳам ҳунар-техника таълими савиясини ошириш, ишчи ва деҳқонлар орасида мутахассис кадрлар ҳамда илмий ходимларни тарбиялаб, вояга етказиш йўли билан маданий инқилобнинг энг муҳим вазифалари ҳал этилиши лозим эди.

Кадрлар тайёрлаш муаммосини ҳал қилишдаги қийинчиликларни бартараф этиш учун зўр ғайрат билан ишлаш лозим эди.

Дастлабки беш йиллик бошлангунга қадар Ўрта Осиё жумҳуриятларининг муҳандис-техника кадрларига бўлган эҳтиёжи асосан мамлакатнинг марказий районларидан юборилиб турган юқори малакали мутахассислар ҳисобига қондирилар эди.

Маҳаллий мутахассислар оз бўлишидан ташқари малакаси ҳам етарли эмас эди. Масалан, 1929 йилнинг 1 октябрига қадар Ўзбекистон саноатида 232 нафар мутахассис ишлар, барча муҳандис-техника ходимларидан атиги 94 киши олий маълумотли, 95 киши ўрта маълумотли ва 43 киши тажрибакор кишилар эди.

Дастлабки беш йиллик даврида социалистик саноат ва бутун қишлоқ хўжалиги бирмунча ўсганлиги, ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришнинг янги қондалари амал қила бошлаган

лиги саноат учун муҳандис-техника кадрлари тайёрлашни уюштиришнинг янги усулларини ҳам талаб қилди. Ўрта Осиёда социалистик қурилиш кенг қулоч ёзганлиги, Совет Иттифоқининг пахта мустақиллиги учун кураши Ўрта Осиё жумҳуриятларини муҳандис-техника ходимлари ва бошқа мутахассислар билан таъминлашни зарур қилиб қўйди. Мавжуд мутахассислар Ўрта Осиё ташкилотлари ишининг тобора кенгайиб бораётган миқёсларини асло тўла-тўқис таъминлай олмайди. Олмалик ва Чирчиқдаги азим қурилишлар ва конлардан фойдаланиш бошланганлиги турли ихтисосдаги мутахассисларни тобора кўпроқ талаб қилар эди.

Ўзбекистон партия ташкилоти ўз ишлаб чиқариш-техника зиёлиларини тайёрлаш ишини авж олдириб юборди. Етиштириб чиқарилаётган мутахассисларнинг сонига ҳам, сифат жиҳатдан ўсишига ҳам катта эътибор берилди.

Мамлакатни саноатлаштириш жараёнида баъзан техника соҳасидаги заифлигимиздан, янги мутахассис кадрлар етишмаслигидан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга уринган баъзи эски мутахассисларнинг қаршилигини бартараф этишга тўғри келди. Бундай ҳоллар Ўрта Осиё жумҳуриятларида, жумладан, Ўзбекистонда ҳам содир бўлди. Шўро ҳокимиятининг душманлари янги ижтимоий тузумга душманлик кайфиятидаги эски зиёлиларнинг бир қисмидан кўпоровчилик фаолияти мақсадида фойдаландилар.

Ўзбекистонда нефть, цемент саноатида ва бошқа тармоқларда зараркундалик фактларини очиб, бу — собиқ корхона эгаларининг ва уларга гумашталиқ қилган эски мутахассисларнинг қўли билан қилинган иш эканлигини аниқлади.

Кончилик, кўнчилик, пахта тозалаш саноатида, пахтачилик селекцияси ишида ҳам зараркундалик ҳоллари содир бўлди.

Бироқ, эски зиёлиларнинг кичик бир қисмигина шўро ҳокимиятига қаршилик қилди, уларнинг аксарияти ағдариб ташланган синфлар иложсиз аҳволда эканини тушуниб, аста-секин совет ҳокимияти билан ҳамкорлик қилиш йўлига ўтди, давлат тадбирларида фаол қатнаша бошлади.

Шу даврда ишчи ва деҳқонлар орасидан мутахассис кадрлар тайёрлашни жадаллаштириш, ўқув юртларининг ишини қайта қуриш вазифаси кўндаланг бўлиб турар эди. ВЦСПС Ўрта Осиё бюросининг маълумотларига қараганда, 1928 йилда бутун Ўрта Осиёда 4617 мутахассис бўлиб, уларнинг 60 фоизга яқини ўрта ва фақат 20 фоизи олий маълумотли эди. Ҳатто мамлакатнинг марказий районларида ҳам шу йилда 100 ишчига бир муҳандис

тўғри келар эди. Тошкентнинг энг катта корхоналаридан бири — Ильич номли заводда 1931 йилда барча ишлаб чиқариш ходимларининг 3,8 фоизигина малакали ишчилар эди.

Ўзбекистонда жумҳуриятнинг V партия қурултойида қилинган ҳисобот маърузасида Ўзкомпартия Марказий Комитетининг котиби А. Икромов бундай деган эди: "Ҳозир биздаги ҳар 5 та корхонага бир муҳандис тўғри келади. Муҳандисларнинг миллий составига қарасангиз, ўзбек муҳандислари барча муҳандисларнинг бор-йўғи I фоизини ташкил этади.

Ўзбекистоннинг миллий-техника зиёлиларини кўпайтириш учун эски техника ўқув юртлари қайтадан ташкил этилди ва янгилари барпо қилинди.

1930—1934 йилларда ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришнинг янги қондаларига биноан Ўзбекистонда барпо этила бошлаган олий ўқув юртлари, ишчилар факультетлари ва техникумлар маҳаллий миллат фарзандлари орасидан муҳандис-техника ходимларини тайёрлай бошлади. 1931 йилда темир йўл транспорти муҳандислари институти, 1932 йилда тўқимачилик, қурилиш институтлари, Ўрта Осиё электр-техника ва геология-разведка институтлари ҳамда Ўрта Осиё саноат академияси ташкил қилинди.

1934 йилда қурилиш институтида 385 талаба, Ўрта Осиё электр техника институти 339, геология-разведка институтида 35, шу жумладан муҳандислик-геология факультетида 17 ва гидрогеология факультетида 18 талаба таълим олар эди. Тошкент тўқимачилик институти ташкил топган биринчи йилда 128 киши, саноат академиясида 103 толиб илм олди.

Муҳандис-техника кадрларини тайёрлашда Ўрта Осиё давлат дорилфунуни ҳамон катта роль ўйнар эди. 1930 йилларнинг бошларида дорилфунунда муҳандислик-мелиорация факультетидан ташқари теплотехника, электр техника, кончилик ва муҳандислик-кимё бўлимлари барпо этилди. 1930-31 ўқув йилида дорилфунуннинг бир қанча факультетлари негизда мустақил институтлар ташкил топди.

Ўзбекистонда 1934 йилда бўлиб ўтган VI партия съезди совет идоралари зиммасига ишлаб чиқариш жамоаларини корхоналарнинг техникавий қувватларини тезроқ ўзлаштиришга меҳнат-кашларни сафарбар қилиш, айниқса маҳаллий миллатларга мансуб ишчиларни ва муҳандис-техника кадрларини тайёрлашни йўлга қўйиш вазифасини юклади.

Малакали кадрларни тайёрлашни ташкил этишга нисбатан қўйилган янги талабларга мувофиқ жумҳурият олий ва ўрта

махсус ўқув юртларининг фаолиятини такомиллаштириш соҳасида катта иш қилинди. Янги мутахассисларни тайёрлаш суръатлари ва усулларида кескин бурилишга эришиш лозим эди. Бу вазифани ҳал қилишда жумҳурият олий ўқув юртлари ва хусусан олий техника билим юртлари катта қийинчиликларга дуч келдилар.

1932 йилнинг декабрида Ўрта Осиё бюросида Тошкент, Самарқанд ва Ашхобод жамоат ташкилотлари вакилларининг, олий ўқув юртлари ва техника олий ўқув юртлари директорларининг кенгаши бўлиб ўтди. Кенгаш олий мактабларга талабалар қабул қилишни уюштиришдаги камчиликларни қайд этиб, Ўрта Осиё бюросининг хотин-қизларни олий ўқув юртларига жалб этиш тўғрисидаги қарори бажарилмаганини, жумҳуриятда олий таълимни кенгайтириш учун шароит яратишда Халқ маорифи комиссарлиги билан касаба уюшмалари дуруст иштирок этмаганини кўрсатиб ўтди.

Олий ўқув юртларига талабаларни яхшироқ танлаб олиш учун махсус қабул комиссиялари тузилди, бу комиссиялар биринчи галда ишчиларни ўқишга танлаб олди. Шаҳар ва район партия комитетлари олий ўқув юртларига кирадиган ёшлар орасида тушунтириш ишларини ўтказиш учун Ўрта Осиё жумҳуриятларининг шаҳар ва районларига ўз вакилларини юбориб турдилар. Бу вакиллар ёш ишчилар орасида олий ўқув юртларида таълим олишга қобилиятли йигит ва қизларни аниқладилар. Айрим институтларда талабалар сони анча кўпайди: 1936—37 ўқув йилида Ўрта Осиё политехника институтига талабалар қабул қилиш вақтида 100 та ўринга 332 та ариза берилди, шундан 227 киши қабул қилинди, уларнинг 94 нафари маҳаллий миллатларнинг фарзандлари эди. Олий ўқув юртларига қабул қилиш қондаларига биноан биринчи галда ишчилар ва колхозчилар қабул этилар эди.

Жумҳурият олий ва ўрта махсус ўқув юртлари кадрларнинг илмий ва умумий сиёсий тайёргарлик даражаси ошди, лекцияларнинг сифати яхшиланди, талабаларнинг мустақил ишни ва ишлаб чиқариш тажрибасини ўрганиши тартибга солинди. Масалан, Ўрта Осиё индустриал институти (САИИ) талабалари шаҳар саноат корхоналарига бориб тажриба ўрганар эдилар. Тажриба ўрганиш даври тугагач, улар диплом ишлари (лойиҳалари)ни тақдим этишлари ва давлат малака комиссияси ҳузурида ўз ишларини ёқлашлари зарур эди. Институтнинг ўзидаги амалий иш яхши йўлга қўйилди. 1934 йилда индустриал институтда 14 та ўқув хонаси ва 8 та лаборатория бўлган бўлса, яна 8

йилдан кейин улар қарийб икки баравар кўпайди. 1936 йилдан бошлаб дарслар икки тилда — ўзбек ва рус тилида ўтила бошлаганлиги, дарсликлар чиқариш кўпайтирилганлиги студентларнинг фанларни яхшироқ ўзлаштириш ишларига кўмаклашди.

Ўрта Осиё индустриал институти Ўзбекистон учунгина эмас, Ўрта Осиёнинг барча жумҳуриятлари учун ҳам муҳандис-техника кадрлари тайёрлайдиган асосий олий ўқув юрти эди. 1934 йилда унда 1182 талаба, шу жумладан энергетика факультетида 209, қурилиш факультетида 553, геология факультетида 316 талаба таълим олар эди. Талабалар орасида 202 нафар қиз бор эди.

1934 йилда Ўрта Осиё индустриал институти 82 нафар мутахассис етиштириб берган бўлса, 1934—1941 йиллар мобайнида 1488 нафар муҳандис мутахассис етиштириб чиқарди. шу институтни битириб чиққанлар орасида кўпгина қобилиятли муҳандислар бор эди. Кейинчалик улар таниқли олим бўлиб етишдилар. Шу институтда таҳсил кўрган Х. М. Абдуллаев эса Ленин мукофотиغا сазовор бўлди ва Ўзбекистонда Фанлар академиясининг президенти лавозимигача кўтарилди.

Тошкент темир йўл транспорти муҳандислари институти муҳандис-техника кадрларини тайёрлаш билан шуғулланиб, 1934—1941 йилларда 890 нафар мутахассис чиқарди. Уни битириб чиққан кўп кишилар йирик давлат ва хўжалик лавозимларида ишладилар ва ишламоқдалар. Улар орасида Ўрта Осиё темир йўлининг бошлиги лавозимигача кўтарилган Социалистик Меҳнат қаҳрамони А. Қодиров, Қозоғистон темир йўли бошлигининг ўринбосари С. Бейжонов, Ўзбекистон ССРда Хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби В. П. Хачатурян, мазкур институтнинг проректори С. Д. Степанов, Ўзбекистон Госплани транспорт ва алоқа бўлими бошлигининг ўринбосари А. И. Икромов, Ўзбекистон металлургия заводининг директори Муҳамедов, Ўрта Осиё темир йўли бошлигининг ўринбосари В. Х. Хўжаев ва бошқа кўп кишилар бор.

Москва, Ленинград ва бошқа шаҳарларнинг мутахассислари ишлаш учун ҳар йили жумҳуриятга келиб туришди ва жумҳуриятдан бу шаҳарларга талабалар юборилди. Чунончи, 1934 йилда Москва, Ленинград ва бошқа шаҳарларнинг олий ўқув юртларида ҳамда техникумларида Ўзбекистондан борган 300 йигит ва қиз таълим олди.

Ишлаб чиқариш раҳбарларини тайёрлаш соҳасида қилинган жуда катта ишлар натижасида Ўзбекистон саноатидаги муҳандис-техник ходимлар сони 1928—29 хўжалик йилидаги 574 кишидан 1932—33 ўқув йилида 2443 кишига етди ёки 4 баравардан зиёд

кўпайди. Улар орасида 35 нафар бинокор муҳандис, 470 нафар механик, 135 нафар электрик бор эди. Муҳандис-техник ходимлар орасида ўзбеклардан 209 киши бўлганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Мутахассисларнинг кўпчилиги Совет ҳокимияти йилларида тарбиялаб вояга етказилган ёшлар эди.

Иккинчи беш йиллик даврида Ўзбекистонда миллий ишлаб чиқариш-техник зиёлилари — электриклар, бинокорлар, геологлар, механиклар, ирригаторлар, механизаторлар, агрономлар, зоотехниклар оммавий равишда тайёрлана бошлади. Шу йилларда вояга етган юқори малакали мутахассислар жумҳурият саноатини ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар. Ўзбекистонда беш йиллик охирига бориб 10869 нафар олий малакали мутахассис бўлса, уларнинг ярмисини маҳаллий олий ўқув юртлари, шу жумладан 3000 кишини техника олий ўқув юртлари етиштириб берган эди.

Бироқ, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари тармоғи жадал ўсишига қарамай, улар жадал ривожланиб бораётган саноат ва қишлоқ хўжалигининг эҳтиёжларини қондира олмас эди.

1933 йилда Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги ва саноат-муҳандис-техника ходимлари малакасини ошириш институти ташкил этилди. Бу илм даргоҳи Ўрта Осиё институти таркибига қўшилди.

Ўзбекистон Компартиясининг V қурултойи қарорларига биноан ина бир неча янги махсус ўрта ўқув юртлари ташкил этилди, улар халқ хўжалиги учун мутахассислар тайёрлаб беришга киришди. Электр-механика, техника, тўқимачилик, политехника, механика ва қурилиш техникумлари шулар жумласига кирар эди. Фарғона тўқимачилик техникумида 1934 йилда тўқимачилик саноати учун тайёрланган барча кадрларнинг 90 фоизи туб жой аҳолининг фарзандлари эди. 1934 йилда бу техникумда 220 ўқувчи таълим олди.

Наманган қишлоқ хўжалиги ишчилар факультети 1933 йилда қишлоқ хўжалик техникумига айлантирилди, чунки Наманган тумани ўрта малакали кадрларга эҳтиёж сезаётган эди.

Тошкент политехникумида 1934 йилда 950 ўқувчи таълим олар эди, уларнинг 629 нафари туб миллатларнинг фарзандлари, 366 нафари эса қиз-жувонлар эди. Тошкент индустриал техникуми дастлабки беш йиллик даврида 263 нафар мутахассис етиштириб берди, улардан 172 киши маҳаллий миллатларга мансуб эди. Иккинчи беш йиллик даврида техникумни битириб чиқувчилар 339 кишига, маҳаллий миллатларнинг фарзандлари 236 кишига етди.

Иккинчи беш йилликда мазкур ўқув юртлари маҳаллий

миллатларнинг вакиллари орасидан етиштириб берган ўрта малакали кўпгина мутахассислар олий ўқув юртларида ўқишни давом эттирдилар. Тошкент қурилиш техникуми 1938 йилнинг бошларида 41 нафар бинокор техник, Тошкент механика техникуми 93 механик етиштириб чиқарди. 1932—1937 йилларда техникумлар ҳаммаси бўлиб 1721 муҳандис тайёрлаб берди, уларнинг 40 фоизи маҳаллий миллатларга мансуб кишилар эди.

Техника ўқув юртларида саноат учун ҳам, қишлоқ хўжалиги учун ҳам мутахассислар тайёрланар эди. Мазкур ўқув юртларидаги ишчилар қатлами анча кўпайиб, уларнинг баъзиларида 60 фоизга етди.

Агар 1930—1931 йилларда Ўзбекистон халқ хўжалигида олий маълумотли 4612 мутахассис ва ўрта маълумотли 10036 мутахассис ишлаган бўлса, 1932 йилда олий маълумотли мутахассислар 7000 кишига ва ўрта маълумотли мутахассислар 16 минг кишига етди. Туб жой миллатларга мансуб мутахассислар, айниқса муҳандислар ва иқтисодчилар нисбатан сустроқ кўпайди.

Олий малакали мутахассислар орасида ўзбек аёллари жуда кам эди. 1931 йилда уларнинг улуши атиги 7 фоизни, 1932 йилда 8 фоизни ташкил этди. Ўрта малакали аёллар бирмунча кўпроқ — 37 фоиз эди.

Ишлаб чиқариш-техника зиёлилари олий мактабни битирган кишилардангина эмас, шу билан бирга корхоналарнинг амалиётчи ходимларидан, малакали ишчилардан, ишлаб чиқариш илғорларидан ҳам ташкил топади, деб уқтирди партия. Шу мақсадда Тошкент, Бухоро, Фарғона, Андижонда ишчилар дорилфунунлари ташкил этилди.

1932 йилга келиб, Тошкент ишчилар дорилфунуни анча мустақамланиб қолган ва бир неча ихтисос бўйича мутахассислар тайёрлаб чиқараётган эди. 1933 йилдан бошлаб дорилфунундаги таълим уч босқичда олиб борила бошлади. Катта ишлаб чиқариш тажрибасига эга бўлган малакали ишчилар ўқувчиларнинг асосий туркумини ташкил қилар эди. 1932 йилнинг кузида таълим олган 1009 кишининг 85 фоизи корхоналардан келган эди. Партиясиз аъзолари 25 фоиз, комсомоллар 11 фоизни, туб миллатларнинг ишчилари барча ўқувчиларнинг 42 фоизини ташкил қилар эди, ўқишга янги қабул қилинганларнинг 73 фоизи маҳаллий миллат фарзандлари эди. Бу маълумотлар ўзбек ишчиларининг маданий савияси ўсганлигидан муҳандис-техник кадрлар етиштиришни кўзда тутувчи миллий сиёсат изчиллик билан амалга оширилганидан далолат беради.

Оғир саноат халқ комиссарлигининг ўқув юртлари миллий

муҳандис-техник кадрлар тайёрлаш соҳасида айниқса кўп иш қилди. Беш йиллик мобайнида улар Ўзбекистон учун минглаб мутахассислар етиштириб беришди.

Корхоналарнинг ўзида ишлаб чиқариш-техника кадрларини тайёрлаш бениҳоя муҳим аҳамият касб этди. Биринчи беш йиллик мобайнида шу йўл билан 60 минг малакали ишчи тайёрланди. Чунончи, Первомайск устахонасида муҳандис Турканский 1931 йилнинг декабрида машинкада ёзувчиларни тайёрлайдиган ўқув гуруҳини ташкил этди, ўша йилиёқ бу ерда 27 киши касб ўрганди. 207 киши техника ўқувига жалб этилди. Бошқа йирик корхоналарда ҳам ишлаб чиқариш техника кадрлари шу усулда тайёрланди. Қизил Шарқ заводи, пахтачилик бош бошқармасининг механика заводи, Ильич номли завод малакали ишчилар, усталар, техниклар ва ҳатто муҳандисларни оммавий равишда тайёрлайдиган ва қайта тайёрлайдиган ўзига хос дорилфунунларга айланди.

Жумҳуриятнинг техника соҳасидаги зиёлилари янги саноат корхоналарини лойиҳалаш ва қуришда, ишлаб турган завод ва фабрикаларни таъмирлашда, мавжуд машина-ускуналарни такомиллаштириш ва ёшартиришда, малакали ишчи кадрлар тайёрлашда фаол қатнашдилар.

Шундай қилиб, буржуазиядан қолган техника зиёлилари ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш ва корхоналарга техника раҳбарлигини амалга ошириш вазифасини бажариш билан чекланган бўлса, янги совет техника зиёлилари ишлаб чиқаришнинг бошқаришдан ташқари социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг хусусиятларидан келиб чиқадиган янги вазифани — ишчилар синфининг маданий-техникавий савиясини ошириш вазифасини ҳам ўз зиммаларига олдилар.

Ўзбекистоннинг юқори малакали саноат кадрлари вояга етказилган шароитнинг ўзига хослиги шундан иборат бўлдики, бу ерда йирик саноат, муҳандис-техник ходимлари кадрлари деярли янгидан вужудга келтирилди. РСФСР марказий саноат районларининг қардошларча ёрдами билангина бу муаммо муваффақиятли ҳал этилди. Масалан, Тошкент тўқимачилик комбинати қурилиши муносабати билан Москвадаги Фрунзе номли фабрика ва Октябрь инқилоби номли Малахов фабрикаси ўзбек ёшлари орасида тўқимачи мутахассисларни тайёрлаб беришди. 1932 йилнинг атиги 8 ойи мобайнида шу фабрикаларда 127 киши касб ўрганиб, уста тўқимачи бўлиб етишди. Урал заводлари Ўзбекистон корхоналари учун металлурглари, штамповкачилар, қуёвчилар ва бошқа касб усталарини етиштириб берди.

Бошқа бир жараён ҳам амалга оширилди — мамлакатнинг саноат марказларидан мутахассислар Ўзбекистонга келишди. Масалан, 1930 йилнинг июнида Москва, Ленинград, Иваново ва бошқа шаҳарларда 300 нафар малакали тўқимачи, 1931 йилда 1500 нафар муҳандис-техник ходим Тошкентга келдилар. 1931 йилнинг охирида Москва ва Ивановодан Фарғона тўқимачилик фабрикасига 140 нафар малакали муҳандис ва техник юборилди. Ленинграддан Тошкентга келган 40 нафар металлчи бўлажак қишлоқ хўжалик машинасозлик заводи ишлаб чиқариш жамоасининг ўзагини ташкил этди. Чирчиқдаги заводда ишлаш учун Ленинграддан яна шунча мутахассис келди.

1927 йилдаёқ мамлакатда саноат академияси ташкил қилинган эди. Бу — социалистик қурилиш тажрибасида мутлақо янги тоифадаги ўқув юрти эди. Унинг зиммасига бевосита корхоналарда раҳбар ва хўжалик ходимларини тайёрлаш вазифаси юклатилган эди.

1931 йилда пахта ва ипакни дастлабки ишлайдиган, ип йигирадиган, тўқийдиган ва бошқа мутахассислар тайёрлаш учун Ўрта Осиё саноат академияси очилди. Уч йил мобайнида Академияда муаллимлар жамоаси шаклланди, улар орасида 7 профессор ва 22 доцент бор эди. Биринчи бор ўқишга кирган тингловчилар бошланғич маълумотли кишилар эди. Улар ўқини билан айна бир вақтда қурилиш иншоотларида ишладилар.

1933 йилда саноат Академиясида ўн тўрт миллатга мансуб 52 тингловчи, шу жумладан 16 нафар ўзбек йигити таълим олди. Ижтимоий таркиби жиҳатидан уларнинг деярли ҳаммаси аҳолининг меҳнаткаш табақалари фарзанди эди. Туб миллатларга мансуб кишиларнинг улуши йил сайин кўпайиб борди. 1934 йилда туб миллат фарзандлари барча тингловчиларнинг 70 фоизи, жумладан ўзбеклар — 32, тожиклар 4,2, туркманлар 10,8, рус бўлмаган бошқа миллатлар — 24,3 фоизини ташкил қилар эди. Ўзбек тилида дарс ўтиладиган бир неча гуруҳ очилди.

Умумий таълим даражаси пастроқ бўлган тингловчилар уч ярим йил мобайнида ўрта мактаб ҳажмида таълим олиб, олий махсус маълумотли бўлиб чиқар эдилар. Уни битириб чиққанлар орасида 36 нафар ташкилотчи муҳандис бор эди.

Ўрта Осиё саноат Академияси социализм ишига садоқатли ва ривожланиб бораётган саноатга техникавий раҳбарлик қила оладиган ишчилар синфи вакилларида техника зиёлиларини тайёрлашга салмоқли ҳисса қўшди. Уни битириб чиққан кишилар ўзларининг амалий ишларида билимлари, куч-гайратлари ва бор

тажрибаларини жумҳурият саноатини янада ривожлантиришга сарфладилар.

1937 йилга келиб саноат Академиясида 2 та факультет — тўқимачилик ва қурилиш факультетлари, 9 та кафедра, 12 та лаборатория ва кабинет бор эди. Ана шу олий ўқув юрти қузурида малака ошириш институти очилди, унга пахта заводларининг директорлари, тайёрлаш пунктларининг бошлықлари ва маиший хизмат ташкилотларининг ходимлари ўқишга юборилар эди.

Халқ хўжалигини тиклаш даврида республикада минглаб малакали ишлаб чиқариш ходимлари вояга етди. Дастлабки беш йилликлар даврида улар ишлаб чиқариш — техника зиёлиларининг ўзагини ташкил этди.

1931 йилда жумҳурият саноатининг турли тармоқларидаги маъмурий-хўжалик лавозимларида 21 нафар ўзбек аёли ишлар эди. Масалан, Фарғона пиллакашлик фабрикасидаги стакчи иш соҳаларида эркаклардан кўра ўзбек хотин-қизлари кўпроқ ишлар эди. Уларни корхоналарга жалб қилиш учун ишлаб чиқариш артеллари ташкил этилди. Шаҳрисабзда мана шундай ҳужум артели барпо қилинди. Ҳозир у фабрикага айлантирилган.

Меҳнаткаш ўзбек аёллари ўртага ташлаган "Хотин-қизлар — ишлаб чиқаришга" шиорига лаббай деб жавоб бердилар. 1934 йилдаёқ Ўзбекистон ишчи ва хизматчилари орасида 115400 аёл бор эди. Улар ишловчиларнинг 21,7 фоизини ташкил қилар эди. Ишлаб чиқариш-техника зиёлиларининг сафлари ишлаб чиқариш илғорлари, рационализаторлар ва стахановчилар орасидан раҳбарлик ва хўжалик лавозимларига кўтарилган кишилар ҳисобига тўлиб борар эди. 30-йилларда ўзбек хотин-қизларини раҳбарлик ишига кўтариб қўйиш айниқса кенг қулоч ёйди. 1934 йилнинг бошларида Тошкент тўқимачилик комбинатида 56 киши, шу жумладан 35 нафар ўзбек аёли раҳбарлик ишига кўтариб қўйилди.

Иккинчи беш йиллик солномаси пастдан кўтарилган, стахановчилик ҳаракатига қўшилган кўпгина шонли ўзбек аёлларининг номларини сақлаб қолган. Чунончи, Марғилол пиллакашлик фабрикаси директорининг ўринбосари Давлатнисо Жалилова 1936 йилда Тошкентдаги Ўрта Осиё саноат академиясини муваффақиятли битириб чиқиб, ипак саноати муҳандиси дипломини олди. Ворошилов номли қишлоқ хўжалик машинасозлик заводида Сулаймонова ишлаб чиқариш аълочиси ҳисобланар эди.

Бўёқчи Тўлаганова ишлаб чиқариш нормасини мунтазам равишда бажарар эди. Тошкент тўқимачилик комбинатининг

стахановчиси Мавжуда Абдурахмонова 1938 йилда СССР Олий Советининг депутаты этиб сайланди. Мамлакатнинг машҳур темирйўлчиси Зинаида Троицкаянинг ташаббуси билан Ўзбекистонда аёлларнинг паровоз машинисти малакасини эгаллаш ҳаракати авж олиб кетди.

Башорат Мирбобоевнинг номи бутун мамлакатга донг таратди: у Ўзбекистон хотин-қизлари орасида биринчи бўлиб парашютда сакрай бошлади ва биринчи бўлиб паровоз ҳайдашга киришди. Кейинчалик машинист-муҳандис бўлиб қолди.

Техника зиёлиларининг миллий кадрлари Урта Осиёда яшаётган турган бошқа миллатларга мансуб муҳандислар ва техниклар билан мустаҳкам ҳамдўст бўлиб, бир-биридан ўрганиб ва бир-бирининг илғор тажрибасини ўзи жорий этиб, ўз фидокорона меҳнати ва ижоди билан минтақа халқ хўжалиги ва саноати қиёфасини ўзгартиришга салмоқли ҳисса қўшдилар.

Урушдан олдинги беш йилликлар даврида ишлаб чиқариш техника зиёлиларининг миллий кадрларни тайёрлаш катта қийинчиликларга дуч келди. Олий техника ва қишлоқ хўжалиги ўқув юртларида ўқиш учун лаёқатли талабалар етишмас эди, миллий тилларда ўқитадиган профессор-муаллим кадрлар ҳаддан ташқари оз эди, маҳаллий тилларда дарсликлар ва адабиётлар йўқ эди.

Шу йилларда тобора кучайиб борган маъмурий-бюрократик раҳбарлик услуби ҳам салбий таъсир қилар эди. Сийқаси чиққан бир хил социалистик мажбуриятларни қабул қилиш одат тусига кириб борганлиги, турли-туман рекордлар сунъий равишда кўз-кўз қилиниб, уларга эргашиб учун зўр бериб даъват қилишга киришилганлиги ҳам омманинг ташаббусини бўғар ва зиёлиларнинг ҳафсаласини пир қилар эди.

Шунга қарамай, умуман 30-йилларда янги техника зиёлилари сон жиҳатдан кўпайди, ижодий жиҳатдан ўсиб, камол топди. Агар 1929 йилда жумҳуриятда атиги 232 нафар муҳандис-техник ходим бўлган бўлса, 1932 йилда улар 2443 кишига етди, 1937 йилда эса улар 6 минг кишидан ҳам кўпайиб кетди. Улар орасида 740 нафар ўзбек бор эди. Ўзбекистон саноати, қурилишида ва машина-трактор станцияларида 1940 йилнинг бошларида ҳаммаси бўлиб маҳаллий миллатларга мансуб 2960 муҳандис ва техник хизмат қилар эди. Жумҳурият саноати муҳандис-техник ходимларининг ёш таркиби ҳам ўзгарди. 1938 йилга келиб, мутахассисларнинг салкам 70 фоизини ёшлар ташкил қилар эди.

Халқ хўжалигини қайта тиклаш ва таъмирлаш даври

Ўзбекистонда техника зиёлиларини камол топтиришнинг, зиёлилар сафларини ўстириш ва ривожлантириш учун мустаҳкам таълим-ишлаб чиқариш негизини вужудга келтиришнинг муҳим боққичи бўлди. Ишчилар синфи ва меҳнаткаш деҳқонлар орасидан етишиб чиққан янги раҳбар кадрлар жумҳурият саноатига, транспорт ва қурилишларига техникавий раҳбарликни таъминлаган ҳал қилувчи кучга айландилар.

Мамлакатнинг йирик саноат корхоналарида муҳандис-техника ходимларини тайёрлайдиган ва қайта тайёрлайдиган турли-туман курслар ҳамда мактаблар очилди, ишчилар унумли меҳнатдан кейин шу курс ва мактабларга кириб ўқиб, малакали кадрлар бўлиб етишдилар. Шу усулда кўпгина раҳбар ходимлар тайёрланди ва қайта тайёрланди.

Кўриниб турибдики, халқ хўжалигини таъмирлаш даврида жумҳуриятда кўпгина муҳандис-техник кадрлар тайёрланди. Шу туфайли жумҳурият саноати, қурилиши, транспорт ва алоқасининг мутахассисларга бўлган эҳтиёжи асосан қондирилди ва мамлакатни саноатлаштириш вазифалари муваффақиятли равишда амалга оширилди.

Юқори малакали қишлоқ хўжалик кадрларини, колхоз ва совхоз ишлаб чиқаришининг моҳир ташкилотчилари ва йўлбошчиларини, механизаторлар, муҳандис-техник ходимлар, турли касб мутахассисларини вояга етказмай туриб совет қишлоғини йирик социалистик хўжалик изига муваффақиятли равишда ўтказиб бўлмас эди. Улар қишлоқ хўжалигини тубдан қайта қуришда, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг барча тармоқларини ишлаб чиқаришдагина эмас, айни вақтда Совет қишлоғидаги маданий революцияни амалга ошириш, меҳнаткаш деҳқонлар кенг оммасининг ғайрат-шижоатини ва меҳнат фаоллигини оширишдек тарихий вазифаларини ҳал этишда ҳам фаол қатнашдилар. Мана шуларнинг ҳаммаси социалистик қишлоқ хўжалиги раҳбарлари ва мутахассисларининг кўпдан кўп кадрларини тарбиялаб вояга етказиш масалаларига кўп эътибор берилишини олдиндан белгилаб берган эди.

Масаланинг шу тарзда кескин қўйилиши мутлақо табиий эди, чунки қишлоқ хўжалигида мутахассислар етишмасди. Дастлабки беш йиллик бошларида қишлоқ хўжалиги учун юқори малакали мутахассисларни Ўрта Осиё давлат дорилфунуни тайёрлар эди. Биттагина олий ўқув юрти мутахассисларга, айниқса агрономларга бўлган зўр эҳтиёжни қондира олмас эди, албатта. Уша пайтларда дорилфунуннинг қишлоқ хўжалик факультетини йилига атиги 111 киши битириб чиққан эди. Ҳолбуки, 1929

йилнинг бошларида пахтачилик бош бошқармаси, колхозлар маркази ва бошқа қишлоқ хўжалик муассасалари турли соҳалар учун 511 нафар агрономга талабнома берган эди.

Шу йили Ўрта Осиё иқтисодий кенгашининг мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммосига бағишланган конференцияси бўлиб ўтди. Унда "халқ хўжалигини ривожлантиришнинг беш йиллик режасини амалга ошириш учун Ўрта Осиё жумҳуриятларига камида 2000 агроном кераклиги таъкидланди. Шу агрономларнинг 60 фоизга яқини пахтачилик районларига юборилиши зарур эди.

1930 йил 13 январда Марказий ижроия комитети билан халқ комиссарлари кенгаши "халқ хўжалиги учун техника кадрлари тайёрлаш тўғрисида", ўша йил 23 июлда эса "олий ўқув юрларини, техникумларни ва ишчи факультетларини қайта тузиш ҳақида" қарор қабул қилдилар. Бу ҳужжатлар умуман мамлакатда ҳам, хусусан Ўзбекистонда ҳам социалистик қишлоқ хўжалигининг раҳбар ва мутахассис кадрларини тайёрлашни ташкил этишда жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

1929 йилнинг ёзида ВКП кенг соҳали олий техника билимгоҳи—Ўрта Осиё политехника институти ва унинг етти факультети барпо этилди. Ўрта Осиё давлат университетининг муҳандис-мелиоратив факультети бу илм даргоҳининг техника факультетларини ташкил этиш учун асос бўлди. Кейинчалик Ўрта Осиё пахтачилик-ирригация политехника институти деб атала бошлаган бу илм маскани кўпгина соҳалар учун юқори малакали кадрлар — агрономлар, ирригаторлар, гидротехниклар ва бошқа мутахассисларни тайёрлаб бериши лозим эди. 1933 йилдаёқ уни дастлабки талабалар битириб чиқди. 2614 киши олий маълумот тўғрисида диплом олди, улар орасида маҳаллий миллатларга мансуб бўлган 373 киши бор эди. Ўш мутахассислар Ўрта Осиёнинг барча жумҳуриятларига ишга юборилди.

Мазкур институт кенг соҳали мутахассислар етиштирувчи маконгина бўлмай, шу билан бирга кўп факультетларни ўз ичига олган янги олий ўқув юрларини барпо этиш учун негиз ҳам бўлди. Унинг асосида Ўрта Осиё жумҳуриятларида, жумладан, Ўзбекистонда бир неча мустақил институт ўсиб етишди. 1930 йилда Самарқандда Куйбишев номли Ўзбекистон давлат қишлоқ хўжалиги институти очилди, у мол дўхтирлари, зоотехниклар, агроном-ҳосилотлар, луб экинлари агрономлари, соҳибкор ва сабзавоткор агрономларни тайёрлай бошлади.

1941 йилга келиб бу институт йирик ўқув марказига айланди,

унда 16 миллат фарзандлари бўлган сал кам 500 талаба ўқир эди.

Дастлабки йилларда институт юқори малакали 782 мутахассис тайёрлаб чиқарди, улардан 300 киши агроном-ҳосилот, 12 киши агроном-полизчи, 32 киши муҳандис-механик, 193 киши зоотехник ва 245 киши мол дўхтири эди. 1936 йилда институт ҳузурида зоотехниклар ва хўжалик ишлаб чиқаришининг бошқа соҳалари учун мутахассислар тайёрлайдиган курслар очилди.

Қишлоқ ёшлари орасидан бўлажак талабаларни яхшироқ танлаб олиш учун институт ҳузурида тайёрлов бўлими ташкил этилди. 1930 йилда бу бўлимда 200 киши шугулланди. Туб миллатларга мансуб талабаларнинг 68 фоизи колхозчи-деҳқонларнинг фарзандлари эди.

1930 йилнинг май ойида Тошкентда Ўрта Осиё дорилфунунининг қишлоқ хўжалиги факультети негизида янги олий ўқув юрти — Ўрта Осиё (кейинчалик Тошкент) қишлоқ хўжалиги институти ташкил этилди. Бу институт ташкил этилгач жумҳурият қишлоқ хўжалиги учун мутахассислар тайёрлашни анча жадаллаштириш имконияти очилди. 1930 йилдаёқ қишлоқ хўжалиги институтига 550 нафар талаба ва қишлоқ хўжалиги техникумларига 1715 ўқувчи қабул қилиш кўзда тутилган эди.

1934 йилда Ўрта Осиё пиллачилик институти Тошкент қишлоқ хўжалиги институтига қўшилди. Бу институтни битириб чиққанлар орасидан кўпгина давлат арбоблари ва атоқли олимлар етишдилар. Улар орасида қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди М. Каримов ва К. Мирпўлатов, биология фанлари доктори Р. А. Олимжонов ва бошқа кўплаб иқтидорли кишиларни кўрсатиш мумкин.

Тошкент қишлоқ хўжалиги институти мустақил ишлаб бошлаганидан кейин 1939—1941 йилларда 1657 нафар турли ихтисосдаги агрономларни етиштириб берди.

Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш институти 1934—1941 йилларда 552 нафар муҳандис-гидротехник, 4380 муҳандис ва қишлоқ хўжалиги механигини етиштириб чиқарди.

Тошкент тўқимачилик институтининг фаолияти жумҳурият қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи — пахтачилик билан чамбарчас боғлиқ эди. Мазкур олий техника ўқув юртини 1940 йилда 265 нафар муҳандис тамомлади. Улар орасида 182 киши пахтани дастлабки ишлаш бўйича, 37 киши пахтачилик, 33 киши тўқувчилик ва 13 киши ипак технологияси бўйича

мутахассислар эди. Битириб чиққанлар орасида 26 киши ўзбек, 82 киши аёл муҳандис эди.

Бошқа илм даргоҳларида бўлганидек, Ўзбекистондаги мана шу жуда катта олий техника билим юртида ҳам малакали муаллимлар ва илмий ходимлар вояга етди, жумҳурият халқ хўжалиги учун жуда муҳим бўлган фан ва техника соҳалари муваффақиятли ривожланди. Чунончи, материаллар қаршилиги ва назарий механика кафедрасига техника фанлари доктори академик профессор М. Т. Урозбоев, марксизм-ленинизм кафедрасига фан доктори О. М. Аминов, химия ва физика кафедрасига А. А. Алимов мудирлик қилдилар. Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг Академиги, техника фанлари доктори М. А. Ҳожинава кўп йиллар давомида институтга раҳбарлик қилди, у ҳам ўз вақтида шу институтнинг аспирантурасини битирган эди.

Шундай қилиб, 1930—1935 йилларда Ўзбекистонда бир қанча мустақил тармоқ институтлари ташкил топди. Уларнинг ташкил қилиниши туфайли талабалар анча кўпайди. Олий ўқув юртлари талабаларининг миллий таркиби ҳам ўзгара борди. Масалан, 1930/31 ўқув йилида ирригация институти талабаларининг 36 фоизи, пахтачилик агрономия факультети талабаларининг 47 фоизи, ирригация ва қурилиш факультети талабаларининг 37 фоизи маҳаллий миллатларнинг фарзандлари эди. Талабалар орасида ишчилар, батраклар ва камбағалларнинг салмоғи 50,3 фоизни ташкил қилди.

Самарқанд қишлоқ хўжалиги институтида эса 1937 йилда туб миллатга мансуб талабалар 13,2 фоизни ташкил этди. Бироқ, миллий муҳандис-техника ва қишлоқ хўжалиги кадрларини тайёрлаш мураккаб шароитда ўтди. Маҳаллий тилларни биладиган малакали муаллимлар етишмас эди. Она тилида дарсликлар йўқ эди. Дарслар фақат рус тилида ўқитилар эди, бу эса маҳаллий миллат талабаларининг ўзлаштириш даражасини юқори кўтариш имконини бермасди. Аммо илмга чанқоқ талабалар бир-бирини қўллаб-қувватлаш йўли билан фан сирларини бир амаллаб эгаллашга интилар эдилар. Профессорлар ўқиган лекцияларни рус тилини яхши биладиган талабалар ўзбек тилига таржима қилиб беришар, таржима матнидан кўп нусха кўчириб рус тилини билмайдиган талабаларга тарқатишар эди.

Техника ўқув юртларининг студентлари ва муаллимлари амалий иш билан шугулланиш орқали олинган билимларни мустаҳкамлар ва шу тариқа малакасини тобора оширар эдилар. Улар жумҳуриятдаги қишлоқ хўжалиги ишларида мунтазам

қатнашар эдилар, экиш ва ҳосилни йиғиштириб олиш даврида турли топшириқларни бажарар эдилар, тракторлар ремонтининг сифатини текширишда, трактор культиваторларини синаб кўришда қатнашар эдилар.

1939 йилда Катта Фарғона канали қурилишида ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш инженерлари институтининг 300 талабаси ва 18 профессор-муаллими қатнашди. Институтнинг илмий ходимлари ва юқори курс талабалари пахта териш машиналарини лойиҳаловчи конструкторлик бюроси ишида қатнашдилар.

Уша йилларда мавжуд бўлган 9 та олий ўқув юртидаги 6734 талабанинг 2352 нафари, яъни учдан бир қисми маҳаллий миллатларга мансуб эди. Бу — партия билан ҳукуматнинг ленинча миллий сиёсатни амалга ошириш соҳасида зўр гайрат билан амалга оширган ташкилотчилик ва тарбиявий ишларининг катта муваффақияти бўлганлиги шубҳасиз.

Бироқ қишлоқ зиёлилари фақат олий ва ўрта ўқув юртларини битириб чиққан кишилардангина шаклланиши йўқ. Ўзининг билим ва маданий савиясини мустақил равишда ёки курсларда оширган илғор тажрибакор колхозчилар ҳисобига ҳам уларнинг сафи тўлиб борди. 30-йилларда бунинг учун имкониятлар анча кенгайган эди. Раҳбар ва хўжалик лавозимларига кўтарилган омилкор ишлаб чиқариш ходимларининг сиёсий ва амалий малакасини ошириш учун шароит яратилган эди. Шундай лавозимга кўтарилган кишилар коммунистик қишлоқ хўжалиги мактабларига, районлардаги колхоз мактабларига, ишчи факультетларига, турли курсларга, институт ва техникумларнинг сиртқи бўлимларига ўқишга юборилар эди.

Шу усуллардан фойдаланиш туфайли Ўзбекистонда иккинчи беш йилликда қишлоқ хўжалиги учун кадрлар тайёрлаш кенг қулоч ёзди. Шу тариқа колхоз ва овхозлар учун кўпдан-кўп кадрлар, район ташкилотлари ва бошқармаларининг ходимлари тарбиялаб етиштирилди.

Дастлабки беш йиллик мобайнида ўрта қишлоқ хўжалик ўқув юртларининг тармоғи анча кенгайди. 1928 йилда Ўзбекистонда 9 та, 1929 йилда 12 та қишлоқ хўжалиги техникуми ташкил этилган бўлса, 1930 йилда уларнинг сони 18 тага етди. Улардаги ўқувчлар сони шу йилларда 1254 кишидан 3445 кишига етди. Беш йилликнинг уч йили мобайнида жумҳурият ўқув юртлари сал кам 400 нафар қишлоқ хўжалиги мутахассисларини етиштириб берди. Бундан ташқари қисқа муддатли курсларда 1931 йилнинг кўкламги экиш мавсумигача

тажрибали деҳқонлар орасидан 20 мингга яқин деҳқончилик ишбошилари ва 400 га яқин агротехник тайёрланди.

Иттифоқ деҳқончилик ва совхозлар халқ комиссарликлари миллий жумҳуриятлар учун қишлоқ хўжалиги кадрлари тайёрлашни кенг миқёсда йўлга қўйдилар. Жойларда улар 287 та қишлоқ хўжалиги техникумларини барпо этишди, улардаги талабаларнинг учдан икки қисми маҳаллий миллатларга мансуб кишилар эди.

Агрономия ва техника кадрлари тайёрлаш муаммосини ҳал қилиш билан бирга сиёсий жиҳатдан саводли, юқори малакали қишлоқ хўжалиги ташкилотчилари ва раҳбарларини тайёрлашга жуда катта аҳамият берди.

1940 йилда жумҳуриятда бешта — Самарқанд, Наманган, Янгийўл, Урганч ва Тўрткўл ўрта қишлоқ хўжалиги таълими мактаби барпо этилди, учинчи беш йиллик мобайнида бу ерда 12 та янги техникум ва турли соҳалар учун кадрлар тайёрловчи билим юртлари ташкил қилинди. Улар етиштириб берган малакали кадрлар колхоз тузумини қарор топтириш ва мустаҳкамлашда кўп иш қилдилар.

1932 йилда Ўзбекистонда деҳқончилик халқ комиссарлигининг ўқув тармоғида 5 та олий ўқув юрти, 23 та техникум, 4 та кундузги ва 6 та кечки ишчилар факультетлари, олий ўқув юртларига талабалар тайёрловчи 5 та курс бор эди. Шу ўқув юртларига 1932 йилда 5563 киши қабул қилинди. Қишлоқ хўжалик ўқув юртларининг 7142 ўқувчиси орасида 4895 ўзбек ва 1071 бошқа миллат вакиллари, шу жумладан 772 хотин-қиз бор эди. Уларнинг 332 нафари коммунист, 2220 нафари комсомол эди.

Туб миллатлар орасидан аёл кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор берилди. Уларнинг энг фаоллари раҳбарлик лавозимларига кўтарилди. Чунончи, 1933 йилнинг бошларида 619 аёл қишлоқ хўжалик артеллари бошқарувларининг аъзолари, 7 аёл колхоз раислари, 113 аёл тафтиш комиссияларининг аъзолари, 14 аёл район колхоз уюшмалари бошқарувларининг аъзолари эди. 1934 йилда колхозларнинг раислари орасида 34 нафар, раис ўринбосарлари орасида 59 нафар, бригадирлар орасида 257 нафар хотин-қиз бор эди ва ҳоказо. 1938 йилга келиб колхозларнинг раислари орасида аёллар 267 нафарга, тафтиш комиссияларининг раислари орасида 171 нафарга, бригадирлар ва ферма мудирлари орасида 1074 нафарга, агрономлар ва зоотехниклар орасида 19 нафарга етди.

Шу йилларда район, шаҳар, вилоят партия комитетларидаги раҳбарлик ишида 65 аёл ишлар эди, Ўзбекистон республикаси Олий Советининг депутатлари орасида 53 нафар хотин-қиз бор эди.

Салима Нуъмонова хотин-қизлар орасидан етишиб чиққан дастлабки агрономлардан эди. У Ленин районидаги Носиров номли колхозда бригадир бўлиб ишлар эди. Тупроқни ишлаш ва ўғит солиш соҳасида ўз усулини яратганлиги, ишларни механизациялаштирганлиги, айниқса культивацияни жорий этиб, мўл ҳосил олинганлиги учун С. Нуъмонова 1936 йилда Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди.

Шу тариқа Ўзбекистон хотин-қизлари хўжалик, сиёсий ва маданий қурилишга тобора фаол кўшила бордилар.

1939—1940 йилларда Ўзбекистонда янги суғориш каналлари ва сув омборлари қуриш ҳаракати авж олиб кетди. Фарғона вилоятининг колхозчилари бу ишнинг ташаббускорлари бўлдилар. Улар ҳашар усулида бир неча кун давомида 32 километрли Лоғон каналини қурдилар.

46 та йirik ва 275 га майда гидротехника иншоотлари бўлган 270 километр узунликдаги Катта Фарғона каналини Ўзбекистон ва Тожикистон меҳнаткашлари 1939 йилда 45 кун ичида битказиб ишга туширдилар. Шимолий ва Жанубий каналлар, Тошкент канали ва Кампирравот тўғони ҳашар усулида қурилди.

Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги олий ўқув юртларини битириб моҳир мутахассислар бўлиб етишган олиму лойиҳачилар янги суғориш каналлари ва сув омборлари қурилишига катта ҳисса қўшдилар. Улар қурилишларни лойиҳа ҳужжатлари билан ўз вақтида таъминладилар, техникавий раҳбарликни амалга оширдилар. Илғор меҳнат усулларини жорий қилдилар, қурувчилар орасида социалистик мусобақани йўлга қўйдилар. Каналлар ва сув омборларининг барпо этилиши минглаб ерларни экинзорларга айлантириш, ҳосилдорликни ошириш, пахта ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш, шаҳар ва қишлоқларнинг аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан, саноатни хом ашё билан таъминлашни яхшилаш имконини берди.

Дастлабки агрономлардан бири А. М. Мирдадаев 30-йилларда жумҳурият қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Ўз меҳнат фаолияти давомида кўплаб малакали мутахассислар етиштирди, жумҳурият қишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўлида илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланди.

Ана шу меҳнатлари учун у Ленин, Меҳнат Қизил Байроқ, "Ҳурмат белгиси" орденлари ва кўпгина медаллар билан мукофотланди. Унга "Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган агроном" Фахрий унвони ҳам берилди.

Шундай қилиб Совет Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигининг кўпгина малакали мутахассислари, совхозлар ва МТСларнинг муҳандис-техник ходимлари вояга етди, улар мамлакатнинг пахта мустақиллиги учун курашга, жумҳурият қишлоқ хўжалигини социалистик негизда қайта қуришга катта қисса қўшдилар.

Халқ фарзанди бўлган Ўзбекистоннинг қишлоқ зиёлилари ўзининг синфий ва касб-кор таркиби, мақсадлари ва вазифалари, фаолият тури ва маънавий-сиёсий қиёфаси жиҳатидан инқилобдан аввалги оз сонли қишлоқ зиёлиларидан мутлақо фарқ қилар эди. Билим доираси кенг, маданий савияси юқори бўлган янги қишлоқ зиёлилари камол топганлиги маданий инқилобнинг ажойиб ютуқларидан бири бўлди. Улар колхоз қишлоғининг қудратли сиёсий ва маданий кучига айланди, колхозчиларнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий-сиёсий ва маданий турмушига раҳбарлик қила бошлади.

Маданият, адабиёт ва санъат соҳасидаги ижодкор зиёлилар фаолияти

Социалистик қурилишда фаннинг ўрни ва аҳамияти ортиб, илм-фан, техника ва ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида илмий тадқиқот институтларининг тармоғи тез кўпайиб борганлиги илмий кадрлар тайёрлаш суръатларини янада жадаллаштириш ва шакллари тақомиллаштиришни талаб қилди. Гарчи, беш йиллик бошланган пайтда илмий кадрларни вояга етказишга катта қадам қўйилган бўлса ҳам, инқилобдан аввалги даврга нисбатан бундай кадрлар сони анча кўпайиб, жумҳуриятдаги илмий ходимлар минг кишидан ошган бўлса ҳам фан ва техника учун кадрлар тайёрлашнинг мавжуд системаси мамлакатнинг талаб-эҳтиёжларига мувофиқ эмас эди, уларни вояга етказиш суръатлари эса илмий муассасалар тармоғининг ривожланиш суръатларидан орқала қолаётган эди.

Халқ хўжалигини социалистик негизда янгилаш миқдоси кенгайиши муносабати билан янги мутахассислар ва ёш илмий ходимлар тайёрлаш масалалари ҳукуматининг фаолиятида муҳим йўналишлардан бири бўлиб қолди.

Мутахассис кадрлар тайёрлашнинг бутун системасини тубдан яхшилаш, "Янги мутахассислар тайёрлашни яхшилашда", ҳақиқатан ҳам фан ва техниканинг энг янги ютуқлари даражасида турувчи мутахассислар тайёрлашни тақомиллаштириш йўллари белгилади, "ёш илмий ходимлар тайёрлашни қисқа муддатларда кенгайтириш (аспирантура), уларни танлашни ва илмий ишга раҳбарликни, шунингдек уларнинг моддий шароитини тубдан яхшилашни кўзда тутди. 20-йилларнинг охири, 30-йилларнинг бошларида қабул этилган бошқа бир қанча қарорлар ҳам илмий кадрлар тайёрлаш системасини узил-кесил тартибга солишга кўмаклашди.

Шўро ҳокимиятининг иккинчи ўн йиллиги бошланган пайтда мамлакатда илмий кадрлар тайёрлашнинг бир неча шакли мавжуд эди.

Мамлакатни саноатлаштиришга ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришга ўтиш, халқ хўжалигини ривожлантиришнинг беш йиллик режаларини амалга ошириш туфайли Ўзбекистонда илм-фанны ривожлантириш ва илмий кадрлар тайёрлашда ҳам янги босқич бошланди.

Университет ва педагогика олий ўқув юртлири зиммасига табиий-илмий ва физика-математика ихтисослари бўйича педагог кадрлар тайёрлаш вазифаси юклатилган эди. 1932 йилда Самарқанддаги педагогика Академияси ҳузурида ва Ўзбекистонда халқ комиссарлари кенгашининг илмий тадқиқот институти ҳузурида аспирантура ташкил этилди.

Ўзбекистонда маҳаллий шароит ва имкониятларни назарда тутиб аспирантларни танлаб олишда бошқача йўл тутилди. Бу ерда ҳатто олий маълумотга эга бўлмаган кишилар ҳам аспирантурага қабул этилди. Масалан, олий ўқув юртлири юқори курсларининг махсус фанлардан муваффақиятли синовдан ўтган талабалари аспирантурага қабул қилиниши мумкин эди. Улар учун махсус курслар ёки тайёрлов гуруҳлари тузилар эди. Юқори малакали педагог кадрларга эҳтиёж жуда кучли эканлиги ва бундай кадрлар мутлақо етишмаётганлиги, шунингдек илмий фаолиятга қобилиятсиз эканлиги маълум бўлиб қолган кўпчилик аспирантлар кетиб қолаётганлиги сабабли умумий қондаларни мана шундай истисно этишга тўғри келди.

Аспирантурага талабаларнинг очиқ йиғилишларида танлаб олинар эди. Шу тариқа 1935 йилда Ўрта Осиё давлат дорил-фунунининг аспирантурасига 49 киши, 1939 йилда 83 киши қабул қилинди. Тошкент тиббиёт институтида 1930 йилдан то 1942 йилгача аспирантурага 82 киши қабул қилинди, уларнинг 54 нафари маҳаллий миллатларга мансуб эди. Шуларнинг 47 нафари номзодлик диссертациясини ёқлади.

Самарқанддаги Ўзбекистон давлат дорилфунунида уч йил (1933—1936 йиллар) мобайнида 38 аспирант диссертация ёқлади, уларнинг 26 нафари ўзбек миллатига мансуб эди. Иккинчи беш йилликнинг 4 йили мобайнида тил ва адабиёт илмий тадқиқот институти 23 нафар илмий ходим тайёрлаб берди.

Мамлакатнинг марказий шаҳарларида ҳам жумҳурият учун илмий кадрлар тайёрланди. 1935—1936 йилларда Ўзбекистон халқ комиссарлари кенгаши ҳузуридаги фан комитети марказий шаҳарларга 15 нафар ўзбек аспирантини юборди, улардан 9 киши Москвадаги қизил профессорлар институтида таълим олди. Бундан ташқари 1939 йилнинг охирида беш нафар тилшунос аспирант Ленинграддаги Н. П. Марр номли тил ва тафаккур институтига юборилди, Москва ва Ленинград олий ўқув юрларида 22 нафар илмий ходим тайёрланди.

Марказий комитетининг котибияти 1936 йил 23 мартда фан-техника соҳасидаги миллий кадрларни танлаб олиш ва тайёрлаш тўғрисида қарор қабул қилди. Умумиттифоқ аҳамиятига молик ўқув юрларида иттифоқдош жумҳуриятларнинг вакиллари учун жой сақлаб қўйиш системасини давом эттириш зарур, деб топилди.

Уша пайтда олий ўқув юрлари халқ маорифи комиссарлиги ихтиёрида бўлганлиги сабабли бу комиссарликка мазкур қарорнинг ижросини назорат қилишни кучайтириш ва институтларни муваффақиятли бириктириб чиққан маҳаллий миллат вакиллари аспирантурага жалб қилишга алоҳида эътибор бериш тавсия этилди.

Миллий кадрлар тайёрлашнинг бу усули ўзини тўла-тўқис оқлади. У миллий жумҳуриятларда ҳам, умуман мамлакатда ҳам янги Совет зиёлиларини камол топтиришдек жуда мураккаб муаммони ҳал этишни жадаллаштирди. 1934 йилнинг ўзида Москва ва Ленинград олий ўқув юрларида Ўзбекистондан борган 800 нафар талаба таълим олар эди. 1934 йилдан 1938 йилгача мамлакат марказий шаҳарларининг олий ўқув юрларини бириктириб чиққан 400 нафардан кўпроқ юқори малакали мутахассис жумҳуриятга қайтиб келди.

1935 йилда фан комитетида Москва ва Ленинградга юбориш учун аспирантларнинг 15 кишидан иборат дастлабки туркуми қабул қилинди. Шунингдек, комитетнинг ўз муассасаларидаги аспирантурада ўқиш учун 125 киши танлаб олинди. 1936 йилда эса яна 36 ва 28 киши аспирантурага қабул қилинди. Москва ва Ленинградда таълим олган аспирантлар орасида О. С. Содиқов, Ф. А. Мавлонов, Н. А. Кансарин ва бошқалар бор эди. Кейинги йилларда Х. Раҳматуллин, Р. Алимов, Х. М. Абдуллаев ва бошқа кўп кишилар ҳам мамлакатнинг марказий

шаҳарларидаги аспирантурада таълим олдилар. 1935—1938 йилларда Ўзбекистондаги аспирантураларни 25 киши битирди, улардан 17 киши диссертация ёқлади. 30-йилларнинг охирига келиб жумҳуриятда илмий ходимларнинг юқори малакали кадрлари усиб вояга етди. Кейинчалик улар ўз фани соҳасидаги янги йўналишларга асос солдилар.

Улар орасида математиклардан Т. Н. Қориниёзов, Т. А. Саримсоқов, физиклардан С. Умаров, И. И. Исломов, ботаниклардан К. З. Зокиров, С. С. Сахобуддинов, Х. М. Муродов, геологлардан Х. М. Абдуллаев, И. М. Исамухамедова, зоологлардан Т. З. Зоҳидов, А. Т. Тўлаганов, химиклардан А. Шамсиев, Ю. Т. Тошпўлатов, О. С. Содиқов, С. Ю. Юнусов, файласуфлардан И. М. Мўминов, В. Й. Зоҳидов, тарихчи-археологлардан Я. Ф. Гуломов, В. А. Шишкин, филологлардан Х. Т. Зарипов, О. Шарофитдинов ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Уларнинг кўплари кейинчалик СССР Фанлар Академияси ва Ўзбекистон Фанлар академияларининг ҳақиқий аъзолигига сайландилар.

Ўзбек олимларининг саноат ва қишлоқ хўжалик корхоналари билан ҳамдўстлиги тобора кенгайиб, хилма-хил тус ола борди. Уларнинг кўплари халқ хўжалигидаги ва ижтимоий соҳадаги муҳим муаммоларни ҳал этиш учун илмий тадқиқот билан шугулландилар. Чунончи, Ўрта Осиё давлат дорилфунуни олимларининг фаол иштироки билан қишлоқ хўжалиги, хусусан унинг етакчи тармоғи бўлган пахтачилик муаммолари, даштларни ўзлаштириш, баланд тоғлардан самарали фойдаланиш масалалари ишлаб чиқилди. Ўрта Осиё тупроқлари ўрганилди, чорвачиликнинг ем-хашак ресурсларини кўпайтириш имкониятлари қидириб топилди.

Селекциячи олимларнинг ингичка толали ва узун толали пахтанинг серҳосил навларини ештириш соҳасидаги ишлари муваффақиятли бўлиб чиқди.

Олимлар билан мутахассислар гўза терадиган машинани ясадилар ва ишлаб чиқаришга жорий этдилар. 1938 йилда "Ташсельмаш" заводи 200 та мана шундай машинани ишлаб чиқарди. Кўчма кўсак чувийдиган машина ва бошқа механизмлар ҳам иратилди.

Пахтачилик соҳасидаги олимларнинг куч-ғайратлари билан 1939 йилда гўзани парвариш қилишнинг узунасига ва қундалангига ишлаш деб аталган ва фақат механизмлар ёрдамида бажариладиган усули ишлаб чиқилиб, 60 гектар ерда жорий этилди. Бу усул меҳнат сарфини 2—2,5 ҳисса камайтириш ва мўл ҳосил олиш имконини берди.

Бироқ, илмий ходимлар сон жиҳатдан анча кўпайган бўлишига қарамай, ҳали ҳам уларга бўлган эҳтиёж тўла-тўқис қондирилмаган эди. Шу муносабат билан 1936 йилда халқ комиссарлари кенгаши олий ўқув юртлари ва олий техника ўқув юртлари кафедраларининг раҳбарлари зиммасига муаллим кадрлар тайёрлаш билан бирга, илмий кадрлар тайёрлашни кучайтириш вазифасини ҳам юкланди.

Илмий ишларни мувофиқлаштириб туриш ва уларга раҳбарлик қилиш учун Ўзбекистонда Марказий ижроия комитети ҳузурида 1932 йилда таъсис этилган фан комитети 1940 йилда СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиалига (ЎзФАН) айлантирилди.

Илмий изланишлар асосида қишлоқ хўжалик машиналарининг янги турлари яратилиб, ишлаб чиқаришга жорий этилди. Шу туфайли пахтачиликдаги ва бошқа тармоқлардаги ишлар механизациялаштирилди ва қишлоқ хўжалигини бирмунча юксалтиришга эришилди.

Бутуниттифоқ пахтачилик илмий тадқиқот институти гўна ҳосилдорлигини ошириш соҳасидаги ютуқлари, илмий тадқиқот ишларини муддатидан аввал, юқори сифатли қилиб бажарганлиги учун 1940 йилда Ленин ордени билан мукофотланди. Шу институтнинг 84 нафар ходими ҳукумат мукофотларига сазовор бўлди. Жумладан, икки киши Ленин ордени, уч киши Меҳнат Қизил Байроқ, тўрт киши "Ҳурмат белгиси" орденлари билан ва 36 киши Ўзбекистон Олий Советининг факрий ёрликлари билан тақдирланди.

География, астрономия, математика, органик кимё, геология, ирригация каби соҳалардаги тадқиқотлар давом эттирилди. Уларнинг ҳаммаси илмий кадрлар ўсганлигидан, илм-фан ривожланганлигидан далолат берар эди. Энди республика иқтисодий тараққиётининг янги истиқболлари очилган эди.

Тарихчиларнинг кадрлари ўсиб вояга ета бошлади. 30-йилларда мамлакат марказий олий ўқув юртларини битириб келган тарихчи олимлар уларнинг сафига қўшилди.

Археология тадқиқотлари жабҳаси кенгайди, илмий экспедициялар ташкил этилди. Стратиграфия кузатувларидан фойдаланиб ва бошқа фан маълумотларини жалб этиб, хусусан табиёт фанлари кўмаги билан археологияда янги усул ишлаб чиқилди (М. Е. Массон, В. А. Шишкин, Я. Ф. Фуломов, М. Х. Воронцов ва бошқалар). Тобора янги-янги жойлардаги қадимий ёдгорликларни тадқиқ қилишга киришилди ва жаҳон миқёсида аҳамияти эга кашфиётлар қилинди.

Маҳаллий миллатлардан илмий кадрлар тайёрлаш суръатла-

рини жадаллаштириш учун қатъий чора-тадбирлар кўрилди. 1937 йилдан 1941 йилгача Ўзбекистоннинг илмий ва ўқув муассасаларидаги аспирантлар икки баравар кўпайиб, 17 минг кишига етай деб қолди.

Ўзбекистон олий ўқув юртлари ва илмий тадқиқот институтлари билан 1928 йилда маҳаллий аҳолидан 288 аспирант ўқир эди. 1941 йилга келиб республикадаги 79 та илмий тадқиқот институти ва лабораториясида 3238 илмий ходим ишлар эди.

Ўзбеклар ва бошқа маҳаллий миллатлар орасидан дастлабки фан докторлари етишиб чиқди. 1939 йилда Т. М. Қориниёзовга физика-математика фанлари доктори, 1940 йилда М. Ф. Абдуллаевга тиббиёт фанлари доктори илмий даражаси берилди. Республикада ҳаммаси бўлиб 109 фан доктори ва 510 фан номзоди ишлар эди.

Шу вақтга келиб, дастлабки аёл олимлар туркуми пайдо бўлди: Ўзбекистондаги биринчи врач аёл Зулфия Умидова (профессор, СССР медицина фанлари академиясининг ҳақиқий аъзоси), З. Саидносирова (профессор, кимё фанлари номзоди), С. Х. Миркамолова (профессор, геология-минералогия фанлари доктори), биологлардан М. А. Орифхонова, Ф. Ёқубова, тарихчилардан Юсупова, Ф. Йўлдошева, Мангушева ва бошқалар шулар жумласидандир.

Филолог олимлар аввало ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги соҳасида кўпгина тадқиқотлар ўтказишди.

Шундай қилиб, 30-йиллар Ўзбекистон табиий ва ижтимоий фанларини қарор топтириш ва ривожлантиришнинг муҳим босқичи бўлди. Республикада илм-фанни ривожлантиришда эришилган муваффақиятлар туфайли 1937 йилда Ўзбекистон олимларининг I съездини чақириш имконияти туғилди.

Шу билан бирга 30-йилларда социализм принципларидан чекиниш содир бўлганлиги илм-фаннинг ривожига ҳам таъсир қилмай қолмади. Кўпгина олимлар қатагонлар қурбони бўлди. 20-йилларда Германияда ўқиб келган йирик кимёгар олим, педагог Саттор Жабборов қатагонга учраганларнинг дастлабкиларидан эди.

У ватанга қайтиб келгач, 1932—1934 йилларда Тошкент тиббиёт институти ноорганик кимё кафедрасининг илмий ходими бўлиб ишлади, сўнгра 1935—1937 йилларда шу кафедрага мудир этиб тайинланди. Саттор Жабборов кимёга оид 20 тадан кўпроқ илмий иш ёзди. Кимё дарслигини немисчадан рус ва ўзбек тилларига таржима қилди. 30-йилларнинг бошларида олим Ф. Энгельснинг "Табиат диалектикаси" асарини таржима қилганлиги жумҳуриятда илм-фан соҳасидаги катта

воқеа бўлди. Саттор Жабборов бир қанча химик олимларни тайёрлаб етиштирди. Улар орасида академик, Ленин мукофотининг лауреати Ёлқин Тўрақулов, Эргаш Отахонов, Собир Шамсиев, йирик кимёгар олима Зарифа Саидносирова, Абдурахим Шамсиев, Маҳмуд Ҳакимовлар унинг ўзбек тилидаги лекцияларини тинглаганлар. 1937 йилда у ватан хоини, космополит деб эълон қилиниб, йўқ қилиб юборилди. Саттор Жабборов 1989 йилда оқланди.

1924—1930 йилларда ўзбек зиёлиларининг бошқа намояндalари — Солиҳ Муҳаммади, Сайдамин Усмоий, Аҳмад Шукрийлар ҳам Германияда ўқиб келган эдилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, урушдан олдинги давр Ўзбекистонда илмий кадрларни вояга етказишда муҳим босқич бўлди. Республикада илм-фанни янада ривожлантириш, турли тармоқлар бўйича юқори малакали мутахассисларни вояга етказиш учун шароит яратилди. Бу олимлар республиканинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига салмоқли ҳисса қўшдилар.

Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш 30-йиллардаги ижтимоий-маданий вазифалар орасида энг муҳимларидан бўлди. Умумий етти йиллик ва ўрта таълимни жорий этиш режалари бажарилмай қолишига аини миллий педагог кадрларнинг етишмаслиги кўп жиҳатдан сабаб бўлган эди. Ҳатто мамлакатдаги миллий районларнинг бошланғич мактаблари ҳам малакали муаллим кадрлар билан таъминланмаган эди.

Муаллимлар тайёрлаш муаммоси миллий жумҳуриятларда аиниқса ўтқир масала эди. Ўзбекистон Компартиясининг V съезди (1930 йил) буни маданий қурилишнинг энг мураккаб муаммоси деб атади.

Мактаб ўқитувчиларини тайёрлаш муаммоси биринчи даражали аҳамиятга эга эди.

Совет муаллимлари кўпайиб, уларнинг ижтимоий таркибидa рўй бераётган жиддий силжишлар кўпчилик мактаб ўқитувчиларининг малакаси даражаси ўсишидан илдамроқ борар эди. Улар асосан қисқа муддатли курсларда тайёрланар, бу курсларга эса баъзан саводсизликни тугатиш мактабларидан тўппа-тўғри келиб кирар эдилар. Бу эса ўқувчиларнинг ўзлаштиришига, билимининг сифатига салбий таъсир қилар эди. Ўқитувчиларнинг сиёсий саводини ошириш иши ҳам унчалик юқори савияда олиб борилмас эди. Умумий бошланғич таълимни амалга оширишга киришилган пайтда жумҳурият ўқитувчиларининг 52,8 фоизи бошланғич маълумотли эди.

Ўзбекистон маориф халқ комиссарлигига педагогика ўқув

юртларининг моддий аҳволини мустаҳкамлашни, талабалар учун стипендиялар миқдорини кўпайтиришни топширди, унинг зиммасига олиё ва ўрта педагогика ўқув юртларида дарс бериш савиясини кўтариш вазифасини юклади, талабаларнинг муаллимлик тажрибасини ўрганишини яхшилаш, педагогика институтлари ва техникумларини профессор-муаллимлар билан мустаҳкамлаш зарурлигига уларнинг эътиборини қаратди. Шу билан аини бир вақтда ўқитувчиларнинг ижтимоий таркибини яхшилашга катта эътибор берди.

Иттифоқдош жумҳуриятлар халқ комиссарлари кенгашлари ва деҳқончилик халқ комиссарликлари зиммасига меҳнаткашлар учун педагогика ўқув юртлари ҳузурида 3—4 ва 6—10 ойлик тайёрлов курсларини уюштириш вазифасини юклади, шу курсларни битириб чиққан кишилар педагогика институтлари ва техникумларига киришлари лозим эди. Эски ўқитувчи кадрлар учун заруратга қараб қисқа муддатли малака ошириш курслари ва сиёсий саводхонлик курслари уюштирилди. 1931 йилдан 1937 йилгача шундай курсларда 35608 киши тайёрланди.

Дастлабки беш йиллик даврида педагогика таълими эҳтиёжларига сарфланадиган маблағ оширилган, педагогика техникумлари ва институтлари тармоғи кенгайтирилган ва улардаги ўқувчилар кўпайтирилган эди. Дастлабки иккита беш йилликнинг ўзида бу ишга икки миллион 900 минг сўм сарфланган эди. 1926—27 ўқув йилида 17 та педагогика техникуми бўлиб, уларда 2865 талаба таълим олган бўлса, 1932—33 ўқув йилида 27 та техникумда 5090 киши таълим олди.

Ўзбекистон Компартиясининг V съезди бундай деб таъкидлади: "Шу пайтда педагог кадрлар муаммоси маданий қурилишнинг энг мураккаб муаммосидир. Бир ва икки йиллик педагогика курсларини ташкил этиш йўли билан янги кадрларни зўр бериб тайёрлаш, шунингдек мавжуд кадрларни сиртқи таълим системаси орқали қайта тайёрлаш зарур".

Тегишли малакаси бўлмаган ишлаб турган ўқитувчилар асосий ишдан ажралмаган ҳолда ўқишлари учун педагогика техникумлари орқали ўқитувчи кадрларни сиртдан тайёрлаш системаси ҳам янада ривож топди.

1932 йилнинг августида Ўзбекистонда маориф халқ комиссарлигининг қарори билан ўн иккита кундузги педагогика билим юрти ҳузурида сиртқи педагогика билим юртлари очилди. Шу тариқа қишлоқ ўқитувчиларининг малакасини ошириш учун қулай шароит вужудга келди.

Бу тадбирларнинг амалга оширилиши давлатдан катта маблағ талаб қилди. 1934 йилдан 1936 йилгача сиртқи билим юртларида,

педагогика институтларида ўқитувчилар тайёрлаш ва малакасини оширишнинг ўзига 294.663 сўм сарфланди.

1937 йилда 13 мингга яқин ўқитувчи кечки ва сиртқи педагогика ўқув юртларида малака оширди. Мана шуларнинг ҳаммаси мактабларда дарс бериш сифатини яхшилашга кўмаклашди.

Умумий бошланғич таълим жорий этилгандан кейинги дастлабки йилларда ўқитувчиларнинг сафлари асосан турли курсларни битирган ва старли умумий таълим билимига эга бўлмаган кишилар ҳисобига тўлиб борган бўлса, иккинчи беш йилликнинг охирига келиб, мактабларга педагогика ўқув юртларини тўла ҳажмда битириб чиққан, ишлаб чиқаришда тажриба орттирган ва давлат имтиҳонларини топширган анча билимдон ўқитувчилар юборила бошлади.

Самарқанд педагогика институти талабалар қабул қилишни йил сайин кўпайтирди. Унинг моддий негизи йил сайин мустаҳкамланди. 1927 йилда унда 55 талаба ўқиган бўлса, 1930 йилда 415 киши таълим ола бошлади, уларнинг салкам 70 фоизи ўзбеклар ва бошқа туб миллатларнинг вакиллари эди. Шу йилларда институт муаллимлари 48 кишидан 173 кишига етди, яъни тўрт баравар кўпайди. 1930 йилдан бошлаб у Ўзбекистон педагогика академиясига айлантирилди, сўнгра унинг негизига 1933 йилда Ўзбекистон давлат дорилфунуни ташкил қилинди. Бу илм даргоҳи Ўзбекистон ва Ўрта Осиёдаги бошқа жумҳуриятларнинг олий ўқув юртлари ва мактаблари учун педагог кадрлар тайёрлаши лозим эди.

1930 йилда Бухоро ва Фарғонада педагогика институтлари, Андижонда кечки педагогика институти очилди (охирги институт 1940 йилда ёпилди). 1931 йилда яна иккита кечки педагогика институти Самарқанд ва Қўқонда ташкил қилинди (1939 йилда ўқитувчилар институтига айлантирилди). Олий ўқув юртларига биринчи галда деҳқонлар ва ишчилар синфининг намоёндалари қабул қилинар эди.

Ўрта Осиё жумҳуриятлари, шу жумладан Ўзбекистон учун муаллим кадрларни аввало маҳаллий миллатлар вакилларидан тайёрлаб боришда Ўрта Осиё давлат университетининг аҳамияти катта. 10 йил мобайнида — 1920 йилдан 1930 йилгача бу илмгоҳ Ўрта Осиё коммунистик дорилфунунини ҳисобга олмаганда бирдан-бир дорилфунун эди. Бу ерда илмий ходимлар билан бирга малакали ўқитувчилар тайёрлаш йил сайин кўпайтириб борилди.

Ўзбекистонда педагогика институтларини ташкил этиш кейинги йилларда ҳам давом эттирилди.

Ўзбекистон педагог кадрлари таркиби кўп миллатли эди.

Бошланғич мактаб ўқитувчиларининг кўпчилиги — 58,4 фоизи ўзбеклар, 26 фоизи оз сонли миллатларнинг намоёндалари ва 15,6 фоизи европаликлар эди.

Ўзбекистон компартиясининг VIII съезди (1934 йил январь) муаллимлар тайёрлаш масалаларига катта эътибор берди. Съезд жумҳуриятда халқ таълимини ривожлантиришда педагог кадрлар тайёрлаш ҳал қилувчи шартлардан бири эканлигини кўрсатди. Ўқитувчиларнинг малакасини ошириш ва уларнинг ижтимоий маиший аҳволини яхшилашга эътиборни кучайтириш талаб қилинди. Съезд педагогика олий ўқув юртларининг профессор муаллимлар таркибини мустаҳкамлаш, уларнинг малакасини ва гоъвий-сиёсий савиясини ошириш зарурлигини ҳам таъкидлади.

Шу анжуманларнинг тавсияларига биноан республикада педагогика таълимини янада ривожлантириш юзасидан бир қанча қўшимча чора-тадбирларни кўрди, педагогика олий ўқув юртларига талабалар қабул қилиш режаси амалга оширилди. Тошкентда янги педагогика институти ва Ўзбекистон педагогика илмий-тадқиқот институти ташкил қилинди. Бу институт педагогика билимларининг, мактаб таълимининг долзарб муаммоларини ишлаб чиқиши ва ўқитувчи кадрлар тайёрлашда ёрдам бериши лозимлиги таъкидланди. 1934 йилнинг ўзида педагогика техникумлари, институтларига ва ишчилар факультетларига 4440 киши қабул қилинди, уларнинг аксарияти маҳаллий миллатларга мансуб меҳнаткашларнинг фарзандлари эди.

1935 йилнинг январида Ўзбекистонда 1930—1934 йилларда педагогика техникумлари ва қисқа муддатли курсларнинг кенг тармоғи орқали 10 мингга яқин ўқитувчи тайёрланганлигини қайд этди. Съезд мактабларда таълим сифатини оширишни ва иккинчи беш йиллик охиригача жумҳурият шаҳарларида етти йиллик мажбурий таълимни жорий этишни талаб қилди. Шу муносабат билан янги кадрлар тайёрлашга ва эски муаллимларнинг малакасини оширишга катта эътибор берилди.

Янги ўқитувчиларни тарбиялаб, вояга етказиш учун республика вилоятларининг марказларида ва Тошкентда турли-туман курслар ва бешта ўқитувчилар институти ташкил этилди. Ўзбекистонда янги ташкил қилинган ўқитувчилар институтларига профессор-муаллим кадрлар билан, маблағ, ўқув ва кўргазмалар қўлланмалар билан ёрдам бериб турдилар.

Институтларнинг талабалар қабул қилиш ва турли ихтисослардаги ўқитувчиларни тайёрлаш режаси йил сайин оширилди. Олий педагогика ўқув юртларининг талабалари кўпчилиги маҳаллий миллатларнинг фарзандлари эди. Масалан, 1936 йилги маълумотларга қараганда, Ўзбекистон давлат дорилфунуни сту-

дентларининг 60 фоизи ўзбеклар ва бошқа туб миллатларнинг вакиллари эди. 1935 йилда дорилфунунни тамомлаб чиққан 179 киши орасида ўзбеклар 69, тожиклар 13 ва қozoқлар икки киши эди.

Зарбдор ўқитувчиларнинг 1934 йилда бўлиб ўтган биринчи умумўзбекистон слётида ҳам ўқитувчиларнинг малакасини ошириш масалалари муҳокама қилинди. кўпчилик ўқитувчиларнинг умумий ва махсус тайёргарлиги етарли эмаслиги ва шунга қарамай, аксарият ўқитувчилар ўз малакасини ошириш ва гоаявий-сиёсий савиясини кўтариш учун зарур даражада сабот билан курашмаётганлиги мактаб иши сифати қониқарсизлигининг энг катта сабаби эканлиги таъкидлаб ўтилди.

Ўзбекистоннинг 16 мингдан кўпроқ ўқитувчисидан вакил бўлиб келган слёт қатнашчилари ўз зиммаларига малакани мунтазам ошириш, дарс бериш услубини такомиллаштириш, унга ижодий тус бериш, мактабларнинг моддий-техникавий базасини сақлаб қолиш ва яхшилаш, лабораториялар, ўқув хоналари барпо этиш ва уларни ривожлантириш учун тинимсиз курашиш мажбуриятини олдилар.

Ўқитувчиларни аттестациядан ўтказиш ва уларнинг энг малакаларига алоҳида унвонлар бериш муаллимлар маҳоратини оширишни рағбатлантирувчи муҳим тадбирлардан бири бўлди.

Аттестация 1936 йилда бошланди. Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 19238 ўқитувчи аттестациядан ўтказилиши лозим эди. Ўқитувчиларнинг кўпчилиги шаҳарларда ёз фаслида, мактаблардаги ўқув йили тугаганидан кейин очиладиган қисқа муддатли курсларда қайта тайёргарликдан ўтиб, билим савиясини оширган эди.

1934 йилда кечки ва кундузги педагогика мактабларида ҳамда ўқитувчиларни қайта тайёрлаш қисқа курсларида 15268 киши таълим олди.

Агар ўқитувчиларнинг кўпчилиги (63 фоизи тайёрлов курсларидан ўтган бошланғич маълумотли бўлса, 8 фоизи тўлиқсиз ўрта маълумотли, 26 фоизи ўрта маълумотли ва фақат 2,6 фоизи олий маълумотли кишилар эди. 1935 йилга келиб, бошланғич ва курс маълумотини олган ўқитувчилар улуши 53 фоиз, тўлиқсиз ўрта маълумотли ўқитувчилар салмоғи 14 фоиз ва олий маълумотлилари 3,9 фоиз бўлди.

1937 йилда педагогика техникумлари негизда ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқишга мўлжалланган шаҳар ўқитувчиларини тайёрлайдиган кечки педагогика билим юртлари ташкил қилинди. Шу билим юртларини битириб чиққанлардан Илҳом Одил, Ғани Ҳошимов ва бошқа кўп кишилар кейинчалик Ўзбекистонда Хизмат кўрсатган ўқитувчи унвонига сазовор бўлдилар.

Шундай қилиб, 30-йилларда республика ўқитувчилари сон жиҳатидан кўпайди ва уларнинг сифати яхшиланди. Бу ўзгаришлар паст малакали ўқитувчиларнинг бошқа ишларга ўтиши ҳисобига ҳам, шунингдек ёш муаллимларнинг камолга етиши ва асосан эски ўқитувчиларни қайта тайёрлаш ва ўз маълумотини мустақил ошириши йўли билан уларнинг маълумот даражасини кўтариш ҳисобига рўй берди.

Улуғ Ватан уруши арафасидаги йилларда республика партия ташкилотлари ва халқ таълими идоралари маҳаллий миллатларга мансуб талабалар ва мактаб ўқувчиларининг рус тилини ўрганиши сифатини ошириш соҳасида катта иш қилдилар. Умум-давлат аҳамиятига эга бўлган мана шу катта вазифани муваффақиятли бажариш учун аввало малакали муаллимлар тайёрлаш керак эди. Ўзбекистон давлат дорилфунунида, Тошкент давлат педагогика институтида, Фарғона ва Бухоро педагогика институтларида, Андижон, Қўқон, Урганч ва Тўрткўл ўқитувчилар институтларида тил ва адабиёт факультетлари ҳузурида рус тили муаллимларини тайёрлайдиган бўлимлар ташкил қилинди.

1938 йилнинг ёзида қайта тайёрлаш курсларида 2266 киши таълим олди. Рус тили муаллимлари институтлар ҳузуридаги курслар ва сиртқи бўлимлардагина эмас, иш жараёнида, мустақил равишда ҳам ўз малакаларини оширдилар.

Шу даврда ўқитувчиларни ижтимоий таъминлаш масалаларига катта аҳамият берилди. Ўзбекистон халқ комиссарлари кенгашининг 1938 йил 1 июнь қарорига биноан қишлоқ ўқитувчиларига иситиладиган ва ёритиладиган турар жойлар бепул бериб қўйилди, иш ҳақига махсус устамалар белгиланди.

Ўзбекистон маориф ходимлари кўп миң кишилиқ туркумининг энг яхши намояналари Совет Иттифоқининг орден ва медаллари билан мукофотланди, Ўзбекистон Олий Кенгашининг депутатлари этиб сайланди. Болаларга таълим ва тарбия бериш, омма орасида маърифат тарқатиш соҳасидаги намунали ишлари учун юзлаб ўқитувчилар ҳукуматнинг юксак мукофотларига ва Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими фахрий унвонига сазовор бўлдилар. Улар орасида Жўра Алимов, Ҳакимали Усмоналиев, Олимжон Курматов, Мукаррам Қодирова, Нўъмон Усмонов, Оқилхон Шарафиддинов ва бошқа кўп кишилар бор эди.

Шундай қилиб, халқ хўжалигини реконструкциялаш даврида миллий ўқитувчи кадрларини вояга етказиш соҳасидаги жуда катта ишлар давом эттирилди. Бу жараён асосан уч йўлдан: меҳнаткаш ёшларни Ўзбекистон ва бошқа қардош республикаларнинг педагогика ўқув юртларида ўқитиш йўли билан, илгари

қисқа муддатли курсларда тайёрланган ўқитувчиларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш воситаси билан, шунингдек бошқа республикалардан муаллимлар, айниқса рус тили ўқитувчиларини таклиф этиш ҳисобига ниҳоясига етказилди.

Бироқ шунга айтиш керакки, бутун жамиятнинг ривожланишига тўққинчилик қилиб турган буйруқбозлик-маъмуриятчиллик системаси педагог кадрлар тайёрлаш вазифасини тўла-тўқин амалга оширишга ҳам имкон бермади.

Ижтимоий турмушнинг бошқа кўпгина соҳаларида бўлганидек, Ўзбекистон халқ маорифи системасида кадрларни вояга етказишда ҳам одат бўлган дабдабозлик, хўжакўрсинчилик, ялпи ёндашув, ҳақиқатни бежаб тасвирлаш иллатлари ишга салбий таъсир қилди. Сифат силжишлари жуда суст борар эди. Қонунийлик, социалистик тартиб-қоидалар бузилганлиги ёш авлоднинг тарбиясига катта маънавий зиён етказди.

Шу даврда санъаткор зиёлиларнинг дунёқарашида катта ўзгаришлар рўй берди. Улар орасида маданият соҳасининг совет халқи манфаатлари билан чамбарчас боғлиқлиги тушунчани тобора мустаҳкамланди. Янги жамият қуришга фаол кўмаклашнинг муддаоси кучайди. Адабиёт ва санъат инсоннинг маънавий дунёсини тўғри ва эҳтиросли тарзда акс эттириши лозим эди. Бунинг учун бадий тафаккурнинг янги қонун-қоидаларини ишлаб чиқиш, турмушни тасвирлашнинг янги ғоявий-эстетик системасини қарор топтириш зарур эди.

30-йилларда адабий-бадий жараён мураккаб ва зиддиятланган шароитда кечди. Бу — Сталин диктатураси даври эди. Бир томондан бу даврда адабиёт ва санъат соҳасида катта ютуқларни эришилди, совет бадий классикасининг асарлари дунёга келди, иккинчи томондан бадий ижодиётда катта камчиликлар, бузилишлар, баъзан эса бадий ижодкорликнинг ленинча қоидаларини ва меъморларини сохталаштириш ҳоллари рўй берди.

Ўзбек совет адабиётига 30-йилларда вояга етган ёш шоирлар, ёзувчилар, драматургларнинг катта бир туркуми кириб келиб, кекса зиёлилар қаторига қўшилди. Шу даврда Ғафур Ғулום, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ойдин, М. Собирова, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Комил Яшин, Шайхзода каби шоир ва ёзувчиларнинг ижоди камолот довоига кўтарилиди. Ёш ўзбек совет ижодкор зиёлиларининг ўзагини ҳосил қилган шу қаламқашлар ўз ижодлари билан адабиётимизни янги мазмун, янги тасвир воситалари билан бойитдилар.

Ўзбек халқининг ўз озодлиги, хотин-қизларни халос этиш йўлидаги инқилобий кураши, шўро ҳокимиятининг шаҳар ва қишлоқдаги ютуқлари мавзуи, қардош халқларнинг бирлиги ва

ўз ҳуқуқлари учун, янги жамият қуриш йўлидаги кураши мавзуи адибларнинг диққат-марказида бўлди.

Шу йилларда ҳам шеърят ўзбек адабиётининг етакчи жанри бўлиб, ўтмишдаги буюк шоирларнинг анъаналарини давом эттирди, рус совет шеърятининг энг яхши тажрибасини ва новаторлик руҳиятини ўзига сингдирди. Тарихий ва турмуш мавзуларига бағишланган романнавислик, гражданлик поэзияси, сиёсий ҳажвия каби ўзбек адабиёти учун янги бўлган жанрлар ҳам вужудга келиб, ривожлана бошлади.

Уруш арафасидаги беш йилликлар даврида адабиёт майдонига чиққан ўзбек драматурглари яратган асарлари ўзбек халқининг қаҳрамонона ўтмиши, унинг ҳозирги ҳаёти тасвирлаб берилди. Комил Яшиннинг "Тор-мор", "Ўртоқ", "Номус ва муҳаббат", Назир Сафаровнинг "Уйғониш", З. Фатхуллиннинг "Ғунчалар", "Сотқинлар" ва бошқа асарлари шулар жумласига киради. Комил Яшин опера либреттоси каби янги жанрда ижод қила бошлади. Уйғун, И. Султонов, К. Яшин, В. Шкловскийлар дастлабки киносценарийларни ёзиб беришди.

Жанрларнинг хилма-хиллиги бадий асарларнинг кўпайишига олиб борди. 1929 йилга нисбатан уларнинг сони 1933 йилда 4 баравар кўпайди. 1941 йилнинг ўзида 15 та пьеса, юзтадан кўпроқ кўшиқ яратилди.

Уша даврдаги ғоят мураккаб ижтимоий-сиёсий ва адабий жараёнлар Ҳамид Олимжоннинг "Таълим ва тарбия машаққатлари" (1932), "Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм" (1932), "Адабиётимизнинг зўр кўтарилиш даври" (1934), "Фитратнинг адабий ижоди ҳақида" (1936) мақолаларида ўз ифодасини топди. Чўқур мазмунли бу мақолаларда совет адабиётининг асосий назарий масалалари аниқ мисоллар билан таҳлил этиб берилган.

Муаллиф ўзбек совет адабиётининг ғоявий софлиги ва бадий қиммати учун курашади, рус ва чет эл адабиётининг энг яхши намуналаридан ибрат олишга қақиради, ўзбек маданияти ва адабиётига бағишланган сермазмун мақолалар ёзади. Уйғун билан биргаликда ёзилган "Социалистик реализмни эгаллаш йўлида" (1933), "Жадидлар адабиётининг синфий моҳияти тўғрисидаги масалага доир" (1935), Ўзбек совет адабиётининг дастлабки даври" (1935) сарлавҳали илмий-танқидий мақолаларида, шунингдек "Улуғ Октябрь социалистик инқилоби ва ўзбек аксинқилобий буржуа адабиёти" монографиясида унинг адабиётта оид фикрлари ўз ифодасини топган.

Ҳ. Олимжоннинг ўзбек адабиёти тарихи ва назариясига оид асарлари ўзбек филология фанининг илмий асосларини яратиб

берди, Ўзбекистон адабиётшунос олимларини тарбиялашга кўмаклашди.

Ҳамид Олимжон ва ўзбек ижодкор зиёлилари бошқа таниқли намояндаларининг адабиёт ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт бобидаги бундай фаоллиги буржуа миллатчиларининг газабини кўзгаганлиги табиий. Улар Ҳамид Олимжонни Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасидан ўчиришга уриниб кўрдилар. 1938 йилда Ҳамид Олимжоннинг иши муҳокама қилинаётган пайтда у Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасига хат ёзиб, ҳар қандай таъқибларга қарамай, ўз даврининг олий мақсадларига, ўз халқига содиқ бўлиб қолишини билдирди.

Халқнинг, кенг шеърят мухлисларининг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган шоир ва олим Ҳамид Олимжон ганимларнинг кирдикорларига қарамай, 1939 йилда ёзувчилар уюшмасининг раҳбари лавозимига сайланди ва умрининг охиригача (1944 йил июлигача) Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг биринчи котиби бўлиб ишлади.

Шу даврда адабиётшунослик фаолияти кенг миқёсда ривож топди. Ўзбек адабиётининг дастлабки тадқиқотчилари асосан жуда бой оғзаки халқ ижодиётини ўрганишга киришдилар. Ходди Зарипов ўзбек фольклори тарихига бағишланган кўпгина асарлар яратди, бахшилар оғзидан халқ дostonларини ёзиб олиб, нашр эттирди. Ҳ. Ёқубов, Ю. Султонов, Х. Ҳусаннов, Ҳ. Сулаймонов, О. Шарафиддинов, Р. Мажидий, С. Султонов, С. Қосимовлар адабиётшуносликка катта ҳисса қўшдилар.

Урушдан олдинги даврда жумҳурият маориф халқ комиссарлиги ҳузурида Самарқанд илмий тадқиқот институти барпо этилди. Бу илм даргоҳи илм-фаннинг турли соҳаларида, шу жумладан адабиётшунослик бўйича илмий кадрлар тайёрлаш ва тадқиқот ишлари олиб бориши лозим эди.

Кейинчалик бу институт Ўзбекистон маданий қурилиш илмий-тадқиқот институтига айлантирилди ва Тошкентга кўчирилди. Шунингдек, Ўзбекистонда Марказий ижрония комитети ҳузуридаги фан комитети таркибида Ўзбекистон тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Бу институтда Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ходди Зарипов, Б. Каримов ва бошқа таниқли олимлар, ёзувчи ва шоирлар ишладилар.

1939 йил апрелида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасига олти нафар янги аъзо ва 11 нафар номзод қабул қилинди. Миллий зиёли кадрларни гоёвий ва ижодий жиҳатдан ўстиришнинг ўзини хос мактаби бўлиб хизмат қила бошлаган бу уюшма муттасил

кенгайиб, мустаққамланиб борди. Уруш арафасида Ўзбекистондаги 1625 адабиёт арбоби ва матбуот ходими орасида 298 котин-қиз бор эди.

30-йиллар Чўлпон ижодиётида жуда сермаҳсул давр бўлди. Унинг долзарб мавзуга бағишланган, мазмун тузилиши ва ижтимоий низоларни ҳал этиш принциплари жиҳатидан янгича қилинган ҳикоялари пайдо бўлди. Унинг "Золим", "Ўртоқ Қаршибоев" номли пьесалари ўзбек театрлари сахнасига қўйилди. "Кеча ва кундуз" номли романининг биринчи қисми босилиб чиқди. Бу романда ўзбек халқининг ўтмишдаги "тун" зулматидан келажакдаги "кун" сари босиб ўтган йўли ёрқин бўёқлар билан тасвирланган.

Чўлпоннинг 30-йиллардаги шеъряти гоёвий жиҳатдан теранлашди ва бадий камолот чўққисига кўтарилди.

Юқорида айтганимиздек, Фитрат асарлари каби Чўлпон асарларининг ҳам кўп қисми шу пайтгача ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Улар тарихни билиш учунгина муҳим бўлиб қолмай, шу билан бирга гоёвий-бадий, илмий-тарбиявий аҳамиятга ҳам эришди. Уларнинг ижодиётини эътиборга олмай ўзбек совет адабиёти тарихини ёритиш бир томонлама ва тўлиқсиз бўлур эди.

Атоқли жамоат арбоби, олим, адабиётшунос Отажон Ҳошимов шахсга сиғиниш даврининг қурбонлари қаторида вафотидан сўнг 1957 йилда оқланди. Тошкентлик деҳқоннинг фарзанди, шўро ҳокимияти даврида билим олган, бир неча чет тилни ўрганган, шўр иқтидор эгаси бўлган бу инсон миллатчилик, аксиллиқликда айбланиб, Тошкент қамоқхонасининг ертўласида отиб ташланган эди.

О. Ҳошимовнинг жамоат фаолияти ва ижоди машаққатли ва индилятти 20—30-йилларда ўсиб улғайди. У инқилобни бажонидил табриклар кутиб олди, комсомол сафига кирди, Москвадаги ўзбек маориф институтига битириб чиқди. 1926 йилда О. Ҳошимов Самарқандда жумҳурият маориф халқ комиссарлиги ҳузуридаги фан комитети илмий кенгашига, сўнгра комитетнинг ўзига бошчилик қилди. У илмий иш билан кўп шуғулланса ҳам, адабиёт жабҳасини тарк этмади, Ўзбекистон инқилобий ёзувчи ва шоирларининг "Қизил қалам" жамиятини ташкил қилувчилардан ва унинг раҳбарларидан бири бўлди. "Қизил қалам" нашр этган иккита тўпламга (1928—1929 йиллар) муҳаррирлик қилди. Унда Чўлпон ва Фитрат билан бир қаторда шўр ўзбек совет адибларидан Ойбек, Уйғун, Ҳ. Олимжон, Миртемирнинг асарлари ҳам босилган эди. Отажон Ҳошимов СССР Фанлар академияси Ленинграддаги шарқшунослик инсти-

тутининг аспирантурасида ўқийди, 1932 йилдан Ўзбекистонда Фанлар академиясининг куртаги бўлмиш фан комитетига бошчилик қилади. Айни вақтда у тил ва адабиёт институтига раҳбар этиб тайинланади, "Социалистик иш ва техника" ойномасининг бош муҳаррири бўлиб ишлайди.

20-йилларда ўзбек классик адабиёти хазинасини ҳимоя қилган олимнинг позицияси бениҳоя мард инсоннинг позицияси эди, албатта. Отажон Ҳошимов ва унинг маслакдошлари адабиёт ва санъатдаги ўткинчи ҳолатларни эмас, балки юксак бадиий, умумбашарий қадриятларни ҳимоя қилар эдилар. Улар адабиётдаги ақидапарастликнинг қатъий душманлари эдилар. Уларнинг фикрлари теварагида ўткир, баъзан жазавали мунозаралар бўлиб турганлиги табиий.

Ёш истеъдодли наср ва назм соҳиблари, драматурглар ва адабий танқидчилар билан тинимсиз тўлиб турган Ўзбекистон санъаткор зиёлилари, маъмуриятчилик-буйруқбозлик системасининг зуғумларига мардона бардош бериб илҳом билан меҳнат қилар, совет адабиётини янада ривожлантиришга тобора салмоқли ҳисса қўшиб борарди.

Ўзбек совет адабиёти рус халқининг ва бошқа қардош халқларнинг адабиёти билан ҳамнафас бўлиб ривожланди. Барча қардош адабиётлар намояндаларининг учрашувлари, уларнинг тобора маҳкам яқинлашуви, тажриба ва ижодий режаларни ўзаро баҳам кўриши қардош халқлар ўртасидаги дўстликни ҳам мустаҳкамлар эди.

Социалистик миллий санъатни бунёд этиш ва ривожлантириш, ўзбек санъаткор зиёлиларини шакллантириш ва ғоявий-назарий жиҳатдан чиниқтириш қийин ва машаққатли иш бўлди. Айни 30-йилларда санъатнинг айрим турлари ва жанрларини ривожлантиришдаги қолоқликни бартараф қилиш учун зарур шароит яратишга муваффақ бўлинди. Ўзбек санъаткор зиёлилари қардош халқларнинг ҳар томонлама ёрдамига таяниб, ўз маданий меросидан фойдаланиб, қадам-бақадам социалистик санъат пойдеворини яратдилар, халқ оммасини санъатга ошно қилдилар, туб миллатларнинг фарзандлари орасидан кўпдан-кўп истеъодларни вояга етказдилар.

Таҳлил этилаётган давр бошларида Ўзбекистондаги профессионал театрнинг муайян анъаналари вужудга келган, режиссёр ва бошқа санъат усталарининг кадрлари вояга етган эди.

Ҳамза номли труппа 30-йилларда мустаҳкам оёққа туриб олди. Москва студиясида таҳсил кўрган ва ўзбек театри асосчилари орасидан муносиб ўрин олган О.Жалилов, М.Мироқилов, М. Кузнецовалар билан бирга истеъдодли ёшлар Ш.Бурҳонов,

Раҳимов, А. Турдиев ва бошқалар кўзга кўриниб қолди. Шу йилларда труппа мураккаб ғоявий-бадиий вазибаларни ҳал қилишга қодир бўлган жамоа эканини билдирди. Тез орада Ҳамза номли театр Вильям Шекспирнинг "Ҳамлет" трагедиясини яқинлаштириб, бу фикрни рўй-рост тасдиқлади.

Ўзбек санъатининг кўпгина иқтидорли арбоблари бутун мамлакатда эмас, чет элларда ҳам донг таратди. Улар орасида Халима Носирова, Мукаррама Турғунбоева, Тамарахоним, Назира Аҳмедова, Лутфихоним Саримсоқова, Розияхон Каримова, Салим Хўжаев ва бошқалар бор эди.

Мамлакатнинг марказий шаҳарлари олий ўқув юртларида санъат сирларини ўрганиб келган саҳна ва мусиқа заҳматкашлари жумҳуриятдаги кўпгина театр жамоаларини вужудга келтириш ва ривожлантиришда жонбозлик кўрсатдилар.

Халқ комиссарлари кенгашининг қарорига биноан 1936 йилда Нарпо этилган Тошкент давлат консерваторияси малакали санъат ходимларини тайёрлашда кўп иш қилди. Бу ерда маҳаллий мусиқа билимдонлари, шунингдек мамлакатнинг бошқа шаҳарларидан келган малакали муаллимлар ишлай бошладилар. Биринчи йилда консерваторияда 36 талаба таълим олди. Уруш арафасида консерваторияни битириб чиққан 100 дан кўпроқ мутахассис ўзбек мусиқа маданиятини ривожлантиришда хайрли ишлар қилишди, улар орасидан бастакорлар, мусиқашунослар, дирижёрлар, созандалар, хонандалар етишиб чиқдилар. Ўзбек консерваториясида тарбия кўрган яккахонлар Ўзбекистоннинг академик театрида ва опера коллективларида ишлай бошладилар.

Тошкентда катта ёшдагилар учун мусиқа мактаби очилди, унда 1938 йилда ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда 120 киши таълим олди. Самарқанд, Фарғона ва республиканинг бошқа шаҳарларида ҳам шундай мактаблар очилди. 1936—1937 йилларда Тошкент, Самарқанд, Андижон, Фарғона, Қўқон, Хоразмда етти йиллик мусиқа мактаблари ташкил қилинган эди.

Шу даврга келиб, ўзбек бастакорларининг ёрқин бир туркуми ўсиб етишди. Халқ куйлари анъаналарини давом эттирган истеъдодли бастакор Тўхтасин Жалилов улар орасида алоҳида ажралиб турарди. Юнус Ражабий, Толиб Содиков, Мухтор Ашрафий ва бошқа кўпгина бастакорлар қўшиқчилик ва мусиқавий драма жанри соҳасида меҳнат қилиб, ўзбек миллий мусиқасини ривожлантиришга ҳисса қўшдилар. Миллий санъатнинг илғор анъаналари улар ижодида янги мазмун касб этди.

Театр ва мусиқа санъатини ривожлантириш учун шарқ ва ғарб мусиқа анъаналаридан яхши хабардор бўлган ўзбек мусиқа усулларини мукаммал биладиган мутахассислар керак эди. 1937—

1940 йилларда республиканинг 16 та бадий ўқув юртига 600 ўқувчи қабул қилинди ва улар ҳаммаси бўлиб 2243 кишига етди. Шу даврда болалар учун бешта мусиқа мактаби, колхоз-совхоз театрлари учун режиссёрлар тайёрлайдиган тўрт ойлик курслар, Москвадаги театр санъати давлат институтида режиссёрларнинг уч ойлик курслари ташкил қилинди. Бундан ташқари 1940 йилда театр санъати давлат университети ҳузурида 40 киши ўқийдиган ўзбек студияси очилди.

Жумҳуриятдаги маданий қурилиш жараёнида тасвирий санъат анча ўсди ва бойиди. 1938 йилнинг май ойида Ўзбекистон рассомлар уюшмаси тузилди. 1940 йилда унинг 120 нафар аъзоси бор эди. Уюшма рассомларни кўп жиҳатдан жисплантирди, ижодий ўзаро ёрдамлашувни кучайтирди, тасвирий санъатни реализм асосида ривожлантириш йўлини ўтказди.

Рассомлардан Р. Абдуллаев, Л. Абдуллаев, Х. Насриддиновларнинг маҳорати ошди. 1938 йилда Тошкент тасвирий санъат билим юртини битириб чиққан биринчи ўзбек рассом аёли Ш. Хасанова ижодининг камолоти шу даврга тўғри келади. Унинг истеъдоди кейинги йилларда янада сайқал топди.

Тошкент ва Самарқанд тасвирий санъат билим юртлари даргоҳларида кўпгина рассомлар вояга етди. 1940 йилда Тошкентда очилган жумҳурият расмлар кўргазмаси шу пайтгача босиб ўтилган йўлни яқунлади ва Ўзбекистонда тасвирий санъатни янада ривожлантиришнинг кенг имкониятлари борлигини кўрсатиб берди.

1938 йилнинг охирида Ўзбекистонда меъморлар уюшмаси тузилди. 48 аъзодан иборат бўлган бу уюшма меъморларнинг ижодий ишини ташкил этиш, кадрлар тайёрлаш, шаҳар ва қишлоқлардаги иморатлар ҳамда маҳаллаларни, айрим меъморчилик иншоотларини лойиҳалаб бериш соҳасида катта иш қилди. Уюшма таркибидаги ижодкорлар сафи анча кенгайиб, 1940 йилда уларнинг сони 100 кишига етди.

Ўзбекистон адабиёти ва санъатининг 1937 йил май ойида Москвада бўлиб ўтган 10 кунлиги ўзбек санъаткор зиёлилари учун етуклик имтиҳони бўлди. Ўзбекистоннинг 200 дан кўпроқ артисти ва мусиқачиси Москвага мусиқали пьесаларни, кўпдан кўп қўшиқ ва рақсларни олиб бориб, намойиш қилди. Москва кинотеатрларида биринчи ўзбек товушли кинокартинаси — "Қасам" муваффақиятли намойиш этилди.

Театр санъати соҳасидаги катта хизматлари учун ўзбек артистларидан Сора Эшонтўрасева, Тамирахоним, Мукаррама Турғунбоева, Маҳсума Қориева, Раҳимова, Каримова ва Иноғомовалар Совет Иттифоқининг орден ҳамда медаллари билан

мукофотланди. Ҳалима Носировага СССР халқ артисти унвони берилди. Мана шуларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг маданияти ўстанидан, ўзбек совет санъати равнақ топганидан далолат берар эди.

30-йилларда кино санъати тинимсиз ривожланиб, малакали кинематографиячилар вояга етди. Шу йилларда улар биринчи марта гоёт сермазмун фильмлар ярата бошладилар. Кинематографиянинг миллий кадрларини жумҳурият ўқув юртлари ва мамлакат марказий шаҳарларидаги институтлар тайёрлаб беришди. Масалан, ўзбек киносининг машҳур арбобларидан Й. Аъзамов, С. Искандаров, М. Раҳимова, А. Умарова, Р. Пирмухамедов, М. Расулова, Р. Аҳмедова кабилар Москва ва Ленинградда таҳсил кўриб келишди.

Ўзбек кино санъатининг баъзи арбоблари — П. Ганиев, С. Хўжаев, К. Ёрматов, М. Қажумов, Э. Ҳамроевлар қардош кинематографиячилари билан биргаликда ишлаш жараёнида кино санъати сирларини эгалладилар.

Журналист кадрлар тайёрлаш ишига ҳам эътибор берилди, матбуотда партиянинг омма орасидаги сиёсий-тарбиявий ишлари кенг ёритила бошлади. 1938, 1940 йилларнинг ўзида марксизм-ленинизм классикларининг 135 га яқин алоҳида асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, 2 миллион 860 минг нусxada нашр қилинди.

Шу йилларда юзлаб янги клублар, кутубхоналар ва маданият саройлари қурилди. Уларда ишлайдиган малакали кадрлар керак эди. Бундай кадрларсиз кутубхоналарнинг самарали ишларини йўлга қўйиб бўлмас, клублар ва маданият саройларининг маданий-маърифатпарварлик ишини жонлантиришнинг иложи йўқ эди.

Тошкентда 250 киши ўқийдиган республика сиёсий маориф мактаби, 235 киши ўқийдиган Андижон сиёсий маориф техникуми барпо этилди. Қуйи тармоқнинг сиёсий маориф ходимларини тайёрлаш учун Андижон сиёсий маориф техникуми ҳузурида 70 кишилиқ кутубхона ходимлари бир йиллик курслари ташкил этилди.

Бундан ташқари Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Хивада 1938 йилда клублар учун 260 ходим тайёрлаб берадиган бир йиллик курслар очилди.

Ўзбекистонда 1938—1939 йилларда ёзувчилар, бастакорлар, рассомлар ва меъморларнинг ижодий уюшмалари барпо этилиши янги ташкилий шаклга асос солди, санъаткор зиёлиларни бирлаштиришга ва уларнинг ижодий тафаккурини ривожлантиришга ёрдам берди.

Ўзбекистон санъаткор зиёлиларининг, айниқса профессионал

санъат намояндаларининг таркиби кўп миллатли эди, бу эса мамлакатда, хусусан, миллий жумҳуриятларда маданий инқилобни амалга оширишда халқларининг қардошларча ҳамкорлигидан, ўзаро ёрдамидан далолат берар эди.

Юқорида баён этилганлар асосида шундай хулоса чиқариш мумкин: бу даврда санъаткор миллий зиёлиларнинг асосий ўзаги камол топиб ўзбек халқининг маънавий турмушида катта ижодий куч бўлиб қолди. Бироқ миллий санъатнинг айрим турлари (тасвирий санъат, хореография) соҳасидаги малакали кадрларни тайёрлаш иши эндигина бошланган эди.

30-йилларда санъаткор зиёлиларнинг ижодий фаоллиги анча ошди, кенг меҳнаткашлар оmmasининг онгида социалистик дунёқарашни узлуксиз шакллантириш уларнинг асосий вазифаси бўлиб қолган эди.

Санъаткор зиёлиларнинг кучлари жипслаштирилганлиги, улар социалистик мафкурани ўзлаштириб ошганликлари адабиёт, театр, мусиқа, кинематографияни муваффақиятли ривожлантириш учун асос бўлди. Воқеликни бадиий нуқтаи назардан идрок этиш, социализм гояларини қарор топтириш санъат ва адабиёт усталари ижодиётининг негизига айланди.

Шу даврга келиб касалхоналар, поликлиникалар, туғруқхоналар, болалар боғча ва ясилари тармоғи мамлакатнинг барча районларида кенгайиб бораётганлиги сабабли тиббиёт ўқув юртлари уларни малакали мутахассислар билан таъминлаб туриши лозим эди.

Ихтисосликларидagi турлича бўлган табобат ходимларининг сафлари кенгайиб борганлиги юқумли касалликларга ҳужумни кучайтириш имконини берди.

Бироқ миллий тиббиёт ходимларининг кўпайиши мамлакатнинг эҳтиёжларини ҳали ҳам тўла-тўқис қондира олмас эди. 1937 йилда жумҳуриятда 160 нафар ўзбек тиббиёт ходими ишлар эди.

Малакали тиббиёт ходимларини тайёрлашга катта аҳамият берилди. Бу иш Ўрта Осиё Давлат дорилфунунининг зиммасига тушди. 1931 йилда ҳукуматнинг кўрсатмасига биноан тиббиёт факультети дорилфунун таркибидан чиқарилиб, Ўрта Осиё тиббиёт институти ташкил қилинган эди, бу институт 1935 йилда Тошкент медицина институти (ТошМИ) деб атала бошлади.

Нисбатан қисқа муддат ичида илмий-ўқув ва тажриба-табобат муассасаларининг кенг тармоғи ҳам барпо этилди. Шу ишларнинг натижасида 1932 йилда жумҳуриятда 1659 врач ишлаган бўлса, 1938 йилда уларнинг сони 2136 кишига етди.

Талабалар сони кўпайиши билан бирга профессор-муаллимлар

сафи ҳам кенгая борди. 1940 йилда 127 нафар муаллимдан 7 нафари маҳаллий миллатларга мансуб кишилар эди.

Самарқанд медицина институтининг олимлари самарали муаллимлар ва илмий-тадқиқот ишларини олиб бордилар. Улар орасида нормал анатомия профессори М. П. Холқўзиев, машҳур гистолог профессор З. Х. Раҳматуллин, профессорлардан юқумли касалликлар кафедрасининг мудир И. К. Мусабоев ва рентгенология кафедрасининг мудир Д. М. Абдурасуловлар бор эди.

1935—1945 йиллар мобайнида институт асосан маҳаллий миллат фарзандларидан 533 нафар малакали шифокор стиштириб чиқарди, улар Ўрта Осиёдаги барча жумҳуриятларга ишлаш учун юборилди.

1930 йилдан 1941 йилгача ТошМИнинг аспирантурасига 82 нафар врач қабул қилинди, улардан 45 фоиизи (54 нафари) маҳаллий миллатларга мансуб эди. 47 киши аспирантурани муваффақиятли тугаллаб, табобат фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ёқладилар. Улар орасида кўпгина истеъодли ёшлар бор эди. Д. М. Абдурасулов, Д. А. Одилов, Э. А. Отахонов, С. Б. Бобожонов, Т. З. Зоҳидов, Маърупов, Д. И. Максумова, Ш. С. Маликов, Ё. Х. Тўрақулов, Х. У. Усмонов, В. Ш. Шамсиев ва бошқалар СССР медицина фанлари академиясининг докторантурасига юборилди ва улар медицина фанлари доктори илмий унвони билан қайтиб келдилар. Бу олимлар Ўзбекистонда медицина ва биология фанларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар.

30-йилларда жумҳуриятда ўрта тиббиёт ўқув юртлари тармоғини ривожлантириш ҳамда врачлар ва ўрта малакали тиббиёт ходимларини тайёрлаш соҳасида катта ишлар қилинди. Йўлдош Охунбобоев номли Тошкент тиббиёт билимгоҳи Ўзбекистоннинг биринчи ўрта тиббий ўқув юрти бўлди.

1940 йилда Ўзбекистон даволаш муассасаларида ўрта махсус маълумотли 1 минг тиббий ходим ишлар эди.

Ҳар йили юзлаб кишиларнинг ёстиғини қуритган ва айниқса гўдакларни нобуд этган ич терлама, кўкйўтал, тепкили терлама, чечак, бўғма каби касалликларни камайитириш учун 1932—1938 йиллар мобайнида қилинган ишлар яхши самара берди. Аҳолининг, айниқса чақалоқларнинг нобуд бўлиши камайди.

Жумҳурият шифокорлари сони 1940 йилга келиб 3158 кишига, ўрта малакали медицина ходимларининг сони 12200 кишига етди. Табобат ходимлари кўпайиши туфайли халқ соғлиғини сақлаш ва ижтимоий таъминот иши анча яхшиланди.

Ўрта Осиё давлат дорилфунунининг тиббиёт факультети ва кейинчалик Тошкент медицина институти уруш бошлангунга

қадар 3 мингта шифокор тайёрлаб берди, уларнинг 700 дан кўпроги ўзбеклар ва бошқа маҳаллий миллат намояндалари эди.

Қишлоқ жойларда 400 тадан кўпроқ даволаш муассасалари, 800 га яқин фельдшерлик пунктлари ташкил этилди.

1939 йилда Тошкентда қишлоқ врачларининг биринчи қурултойи бўлди, унда тиббиёт ходимларининг энг зарур эҳтиёжлари муҳокама қилинди, қишлоқда соғлиқни сақлаш режалари белгиланди.

Шу билан бирга уруш бошлангунга қадар тиббиёт ходимларини тайёрлашдаги муайян муваффақиятларга қарамай, жумҳуриятнинг шифокорларга бўлган эҳтиёжи тўла-тўқис қондирилгани йўқ. Шу сабабли ўрта ва олий малакали тиббиёт ходимлари асосан четдан таклиф этилган ва жумҳуриятимизга ишлаш учун келган мутахассислар ҳисобига таъминланди.

Натижада 1940 йилда умуман иттифоқда шифокорлар (тиш дўхтирларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда) 1913 йилга нисбатан 5,5 баравар, Ўзбекистонда эса 22 баравар, Қирғизистонда 29, Тожикистонда 34 баравар, Кавказ орти жумҳуриятларида қарийб 11 баравар кўп эди.

Шуни айтиш керакки, таҳлил этилаётган давр охирига келиб аёл шифокорлар жумҳурият соғлиқни сақлаш муассасаларида устунлик қила бошладилар. Чунончи, 1927 йилда Ўзбекистондаги 974 нафар шифокордан 398 нафари аёллар, 1930 йилда 1539 нафар шифокордан 676 нафари аёллар бўлган бўлса, 1939 йилда 3150 шифокордан 1800 нафари (салкам 60 фоизи) хотин-қизлар эди. 1939 йилда вилоят, шаҳар ва район соғлиқни сақлаш бўлимларининг мудирлари лавозимига кўтарилган 128 нафар шифокордан 37 киши аёллар, шу жумладан 3 киши ўзбек аёллари эди.

Умуман, қардош халқларнинг доимий ёрдами натижасида ўрта ва олий малакали зарур тиббиёт мутахассисларини вояга етказиш натижаси асосан бажарилар эди.

Бироқ 30-йиллар зиддиятли бўлганлигини таъкидламоқ керак. Бир томондан халқнинг саботли меҳнати, жамиятни ўзгартириш, кўп миллатли Совет миллатини мустақкамлаш йўлидаги фидо-корона кураши натижасида барча соҳаларда катта ютуқларга эришилган бўлса, иккинчи томондан шахсга сиғиниш ва қатагон сиёсати қарор топиши натижасида миллионлаб кишилар ҳалок бўлди. Шахсга сиғиниш оқибатларининг ижтимоий турмуш барча соҳаларига салбий таъсирини тан олиш билан бирга шу даврда совет жамиятини ривожлантириш соҳасида қилинган ижобий, амалий ишларни ҳам таъкидламоқ керак.

Халқ хўжалигини реконструкциялаш, мамлакатни саноатлаш-

тириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш даврида маданий инқилобнинг кенг дастурини амалга ошириш туфайли Ўзбекистон халқ зиёлиларининг кадрларини вояга етказиш жараёни кучайиб борди. Мамлакатни тубдан ижтимоий-иқтисодий ўзгартириш муҳандис-техника ва қишлоқ хўжалиги зиёлиларини тайёрлаш вазифасини айниқса долзарб вазифа қилиб қўйди, айниқса шу даврда бу вазифани ҳал қилиш биринчи даражали аҳамият касб этди.

Ўзбекистонда янги-янги илмий тадқиқот институтлари, олий ўқув юртлари ва уларнинг бўлимлари очилди, айниқса техника зиёлиларини тайёрлаб берадиган илмгоҳларга катта аҳамият берилди, уларнинг моддий-техникавий базаси мустақкамланди, ўқув режалари ва дастурлари қайта ишланди.

Аҳолининг умумий маданий савияси ўсиб, халқ таълими, айниқса мактаб маорифи кенг ривожланганлиги маданият кадрларини, фан, халқ таълими, маданий-маърифий муассасалар ходимлари ва санъаткор зиёлиларни тобора кўпроқ талаб қилар эди.

Янги зиёлилар таркибида хотин-қизлар салмоқли ўрин олдилар.

Зиёлиларнинг ўз касбини виждонан бажариши ва ижодий фаоллиги халқнинг, совет давлатининг таҳсинига сазовор бўлди. Кўпгина фан-техника, маданият арбоблари, муаллимлар мўътабар ҳокимият органларига сайландилар, фахрий унвонлар, ҳукуматнинг юксак мукофотлари билан тақдирландилар.

Совет зиёлилари ўсиб камол топганлиги ижобий натижаларга олиб келганлиги шубҳасиз. Улар совет маданиятини ривожлантиришда, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий турмушини ўзгартиришга самарали ҳисса қўшдилар.

* * *

Совет зиёлилари бениҳоя қийин ва мураккаб шароитда тарбияланиб камол топдилар. Бу пайтда жамият маданий турмушининг барча соҳаларида зolim синфларнинг ўтмишдаги ҳукмронлигини тугатиш, кенг меҳнаткашлар оммасини маънавий маданият бойликларига ошно қилиш, тарбиялаш каби туб ижтимоий, сиёсий ва мафкуравий муаммолар ҳал қилинар эди.

Эски зиёлиларни социалистик қурилишга жалб қилиш билан айна бир вақтда аввало илғор ишчи ва деҳқонларни раҳбар фирқа, шўро, хўжалик ва маданий-маърифий ишга кўтариш йўли билан янги кадрларни тайёрлаш ва тарбиялаш тадбирлари амалга оширилди. Бу — фақат совет воқелиги шароитида рўёбга

чиқиши мумкин бўлган чинакам халқ зиёлиларини тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги йўли бўлди. Кадрларнинг, айниқса пастдан кўтариб қўйилган тажрибакор мутахассисларнинг малакасини ошириш учун қисқа муддатли курслар ва турли-туман мактаблар системаси барпо этилди.

Олий ва ўрта махсус мактаб орқали янги кадрларни тайёрлаш системаси асосан 30-йилларда таркиб топиб, расмийлашди.

Бироқ, 20-йиллардаёқ барпо этилган Туркистон давлат до-рилфунуни жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистондаги кўпгина олий ўқув юртлири илмий муассасаларнинг тўнғичи бўлган бу илм даргоҳи совет миллий зиёлиларини кўплаб стиштириб берди.

Ўзбекистон учун олий малакали мутахассислар, айниқса илмий ва техника зиёлиларини тайёрлаш халқ хўжалигини социалистик асосда янгилаш йилларида айниқса кенг тус олди. Бу даврда республика саноатлашиб, қишлоқ хўжалиги коллективлашиб, маданий ҳурилишнинг катта программаси амалга оширила бошлаган эди. Бу ерда иқтисодий ва маданий тараққиёт мамлакатнинг марказий районларига нисбатан тезроқ суръат билан давом этди, шу тариқа Ўзбекистон халқларининг ҳақиқий тенгсизлиги тугатилди.

Ўша пайтда умуман республикада шакланган олий ва ўрта махсус таълим, турли курслар ва ҳунар таълими мактаблари кенг системаси халқ хўжалиги ва маданиятнинг барча тармоқлари учун керакли мутахассисларни сон ва сифат жиҳатидан ўстиришни таъминлади. Энди олий ва ўрта махсус ўқув юртлири Ўзбекистон миллий зиёлиларини камол топтиришнинг асосий манбаи бўлиб қолган эди.

Мамлакатнинг олий ўқув юртлирига муаллимлар ва мутахассислар ўқиш ва тажриба ўрганиш учун юборилди. Москвада ва бошқа марказий шаҳарларда миллий кадрларга таълим бериш учун махсус ўқув юртлири ва факультетлар ташкил этилди. Уларни битириб келган мутахассислар жойларда зўр ташкилотчилик ишларини бошлаб юбордилар, ёшларга таълим ва тарбия бера бошладилар.

Ўзбекистон зиёлилари миллий кадрлари сон жиҳатидан узлуксиз кўпайиб, салмоғи ошиб бориши билан бирга уларнинг сафлари тобора кўп миллатли бўлаверди.

Миллий совет зиёлиларининг аёл кадрлари тарбияланиб, камол топганлиги ҳам катта ютуқ бўлди.

Ўзбекистон совет зиёлилари жамиятнинг моддий ва маънавий маданиятини ривожлантиришда катта бунёдкор куч бўлиб қолдилар. Улар ишчилар синфи ва колхозчи деҳқонлар билан

биргаликда мамлакатнинг жамоат ва давлат турмушида катта роль ўйнадилар.

Тадқиқ этилган даврда Ўзбекистоннинг миллий зиёлиларини камол топтириш жараёни ҳали тўла-тўқис ниҳоясига етказилмаган эди. Уларнинг таркибида ҳали туб миллат намояндаларининг улуши нисбатан оз эди. Маданий-маърифий муассасаларнинг ходимлари, раҳбар арбоблар етарли бўлса ҳам, олимлар, муҳандислар, техниклар, агрономлар оз эди. Айниқса маҳаллий миллат аёлларининг салмоғи мутлақо етишмасди.

Иттифоқ зиёлиларининг миллий отрядларига хос бўлган баъзи камчиликлар Ўзбекистон зиёлиларида ҳам учрар эди. Мазкур ижтимоий тоифа кишиларини тез суръатлар билан вояга етказиш жараёнида табиий равишда баъзи бир нуқсонларга ҳам йўл қўйилган эди.

Зиёлиларнинг касб-кор даражаси бирмунча пастлиги муаммоси шу камчиликлардан бири эди. Кўпчилик зиёлилар пастдан юқори кўтарилган ишчи ва деҳқонлардан ва тажрибакор кишилардан иборат бўлиб, улар мунтазам махсус билим олмаганликлари бунинг асосий сабаби эди.

Аммо олий ўқув юртлири ва техникумларни битириб чиққан кўпгина кишилар ҳам касб-кор тайёргарлигининг етарлича юксак даражасини таъминлайдиган билим ҳажмига эга эмас эдилар. Бир қанча сабабларга кўра (талабаларнинг умумий таълим савияси пастлиги, ўқув юртлирининг моддий базаси заифлиги, тажрибали профессор-муаллимлар етишмаслиги, ўқув жараёнини ташкил этишдаги камчиликлар, сиртқи ва кечки таълимнинг салмоғи юқори эканлиги кабиларга кўра) айниқса дастлабки беш йилликлар даврида олий ва ўрта махсус мактаблар ҳар томонлама билимдон мутахассисларни тарбиялаб бера олмас эди.

Ўзбекистонда зиёлиларни камол топтириш муаммоси мураккаб ва қийин даврда кечди, ўзбек халқи ўз зиёлиларини вояга етказиш йўлида кўпгина тўсиқларни бартараф этишга тўғри келди. Бу йўлда орттирилган тажриба эса социалистик ривожланиш йўлига кирадиган барча мамлакатлар учун жуда ибратлидир.

Ўзбекистон зиёлиларини тарбиялаб вояга етказишнинг 20—30-йиллардаги тарихий тажрибаси ижтимоий муносабатларнинг бутун мажмуи тубдан қайта қуриладиган ҳозирги даврда катта аҳамият касб этади. Ниҳоятда машаққатли ўтиш давридаги шу тажрибани ижодий идрок этиш, ўша даврнинг ҳақиқатан ҳам сўнмас қадриятларидан қайта қуриш ва жамиятни соғломлаштириш манфаатлари йўлида фойдаланиш — таҳлил этилган даврда Ўзбекистон орттирган тарихий тажриба самарасини рўёбга чиқаришдир.



46/176

11/216

МУНДАРИЖА

Кириш 3

Инқилоб ва Ўзбекистонда зиёлиларга муносабат масаласи 7

 Янги ижтимоий-сиёсий муҳитда Ўзбекистон зиёлиларининг мавқеи 7

 Мутахассис кадрлар тайёрлаш жараёнининг илк босқичи 21

Ўзбекистонда 20-йилларда зиёлилар гуруҳларининг шаклланиши 37

 Ижтимоий-иқтисодий вазият ва зиёлилар 37

 Педагогика, илмий, маданий-маориф ва бошқа соҳалар мутахассисларини тайёрлаш 46

 Ишлаб чиқариш — техника зиёлиларининг таркиб топиши 65

 Адабиёт ва санъат арбоблари 75

Ўзбекистон зиёлилари 30-йилларда 84

 Янги яратувчилик изланишлари 84

 Муҳандис-техника мутахассислари ва қишлоқ зиёлилари 91

 Маданият, адабиёт ва санъат соҳасидаги ижодкор зиёлилар фаолияти 110

Мухаббат Алимджановна Гулямова

ФОРМИРОВАНИЕ УЗБЕКСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

На узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон" — 1992, 700129, Ташкент, Навои, 30.

Кичик муҳаррир Н. Умарова
 Бадий муҳаррир А. Деҳқонхўжаев
 Тех. муҳаррир А. Горшкова
 Мусаҳҳиҳ М. Йўлдошева

ИБ № 5619

Теришга берилди 18.11.91. Босишга рухсат этилди 27.01.92. Қоғоз формати 60x84 1/16 №2 босма қоғозига "Таймс" гарнитурда офсет босма усулида босилди. Шартли бос.л. 7,90 Шартли кр.-отт. 8,03 Нашр.л. 8,38
 Тиражи 1000. Заказ № 186/1069

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30. Нашр № 162-91.

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техникавий ва программавий воситалар базасида тайёрланиб Тошкент "Ўзгипрозем" Картфабрикасида босилди. Муқимий кўчаси, 182.

18.11.91
 01.2002